

18

The KARTVELOLOGIST

JOURNAL OF GEORGIAN STUDIES

ქართველოლოგი

ქართველოლოგი
THE KARTVELOLOGIST

JOURNAL OF
GEORGIAN STUDIES

18 (3)

AUTUMN
2012

In a broad sense Kartvelology embraces study of Georgian culture, history and all fields of the humanities: linguistics, literary criticism, art, archaeology, folklore, ethnography, source study.

"The Kartvelologist" is a bilingual (Georgian and English) academic journal, covering all spheres of Kartvelological scholarship. Along with introducing scholarly novelties in Georgian Studies, it aims at popularization of essays of Georgian researchers on the international level and diffusion of foreign Kartvelological scholarship in Georgian scholarly circles.

"The Kartvelologist" is issued both in printed and electronic form. In 1993-2009 it came out only in printed form (#1-15). The publisher is the "Centre for Kartvelian Studies" (TSU), financially supported by the "Fund for Kartvelian Studies". In 2011-2013 the journal is financed by the Shota Rustaveli National Science Foundation.

The Editorial Board: Foreign authors, together with their Georgian colleagues, are members of the Editorial Board of *The Kartvelologist*, taking an active part in shaping the scholarly style and form of the journal, authors of papers, occasionally reviewers of papers to be published, and popularizers in their home countries and scholarly centres of topics of Georgian Studies.

Editor-in-Chief: Elguja Khintibidze;

Editor of the English text: Arrian Tchanturia.

Bakhtadze Michael (History) – Georgia; Beynen Bert (Rustvelology) - Philadelphia, USA; Boeder Winfried (Linguistics) – Germany; Buachidze Gaston (Kartvelology) – France; Chikhladze Nino (History of Georgian Art) – Georgia; Chotiwarý-Jünger Steffi (Georgian literature) – Germany; Doborjginidze Nino (Linguistics) – Georgia; Enoch Reuven (The Georgian language, Georgian-Hebrew cultural contacts) – Israel; Fähnrich Heinz (Georgian linguistics) – Germany; Kojima Yasuhiro (Kartvelian languages) – Japan; Kudava Buba (Study of Manuscripts) – Georgia; Licheli Vakhtang (Archaeology) – Georgia; Magarotto Luigi (Georgian literature) – Italy; Melikishvili Damana (The Georgian language) – Georgia; Nikoleishvili (Georgian literature) – Georgia; Nocun Przemyslaw (Archaeology) – Poland; Outtier Bernard (Medieval Studies) – France; Ratiani Irma (Literary criticism) – Georgia; Shurgaia Gaga (Georgian literature) – Italy; Sikharulidze Ketevan (Folklore) – Georgia; Tuite Kevin (Ethnography and folklore) – Canada.

Each issue of the journal is prepared and published by the editorial staff: Khintibidze Elguja, Tchanturia Arrian, Melikidze Tamar, Javakhadze Irina, Guliasvili Sophio, Vardosanidze Tsira.

In some cases the Editorial Board, the staff and the reviewers do not share the stylistic peculiarities and the views expressed in the papers published.

სარჩევი

უცხოური წყაროები ქართული თარგმანებით

ალავერდი ხანის სიტყვა (სერ ანტონი შერლი, სპარსეთში მოგზაურობის აღწერა, ლონდონი 1613, გვ. 86-93).

მარიამ ნოდის თარგმანი -----16

ელგუჯა ხინთიბიძე, ალავერდი ხანი უნდილაძის სიტყვა შაჰ-აბას პირველის სამეფო კარზე -----5

კვლევები: ქართული ისტორიოგრაფია და არქეოლოგია

კონსტანტინე (კიაზო) ფიცხელაური, სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ძვ. წ. IV-I ათასწლეულების მოსახლეობის ეთნო-კულტუროგენეზისის საკითხისათვის -----32

ინგა სანიკიძე, ამაზონთა სახელდების საკითხისათვის -----55

კვლევები: ქართული ფილოლოგია

თამარ ზარბაქაძე, ქართული ლექსი: განვითარების გზა, ბუნება, მკვლევარი -----87

ანა ხარანაული, კითხვები ქართული ბიბლიის თარგმანის მომდინარეობის შესახებ -----113

კვლევები: ქართულ-სომხური ფილოლოგია

ბ. უტიე, რომელი ენიდანაა თარგმნილი *საქმე მოციქულთას* ქართული ვერსია? -----142

აგნეს უზუნიანი, *მოციქულთა საქმის* ქართულ ვერსიასთან დაკავშირებული საკითხები -----151

მაია რაფაეა, პროკლე დიადოხოსის *კეშირნი ღვთისმეტყველებითნისა* და იოანე პეტრიწის *განმარტებათა* სომხური თარგმანი -----172

ძრთველოლოგები და ძრთველოლოგიური ძრონიკა

შტეფი ხოტივარი-იუნგერი, ქართველი მეცნიერი გრიგოლ ფერაძე - ბერლინის უნივერსიტეტის სტუდენტი -----205

ჰენრიკ პაპროვი, ქართველოლოგია პოლონეთში (1920-2011)---221

CONTENTS

KARTVELOLOGICAL SOURCES WITH GEORGIAN TRANSLATION

Speech of Alaverdi-Khan (Sir Anthony Shirley. *His Relation of His Travels into Persia*, London 1613, pp. 68-93). Georgian translation of Mariam Nodia ----- 16

Elguja Khintibidze: Speech of Alaverdi-Khan Undiladze at the Court of Shah Abbas I ----- 11

STUDIES: GEORGIAN HISTORIOGRAPHY AND ARCHAEOLOGY

Konstantine (Kiazo) Pitskhelauri: Towards the Ethnocultural Genesis of the Population of the 4th-1st Millennia in the Central Part of the South Caucasus -----45

Inga Sanikidze: Towards the Designation of the Amazons -----72

STUDIES: GEORGIAN PHILOLOGY

Tamar Barbakadze: Georgian Verse: Path of Development, Nature, Researchers (A Brief Survey) -----101

Ana Kharanauli: Questions about the Origin of the Translation of the Georgian Bible -----129

STUDIES: GEORGIAN-ARMENIAN PHILOLOGY

Bernard Outtier: Which language has the Georgian *Acts of the Apostles* been translated from? -----147

Agnès Ouzounian: Questions on the Georgian translation of the *Acts of the Apostles* -----162

Maya Raphava: The Armenian Translation of Proclus' *Elements of Theology* and Ioane Petritsi's *Commentaries* -----190

KARTVELOLOGISTS AND CHRONICLE OF EVENTS:

Steffi Chotiwary-Jünger: Georgian Scholar Grigol Peradze – Student of the University of Berlin -----214

Fr. Henryk Paprocki: Kartvelological Studies in Poland (1920-2011) -----225

ალავერდი ხანი უნდილაძის სიტყვა შაჰ-აბას პირველის სამეფო კარზე

ელგუჯა ხინთიბიძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, ჟურნ. "ქართველოლოგიის" რედაქტორი

რეზიუმე: ჟურნალ "ქართველოლოგიის" წინამდებარე ნომერში ქვეყნდება ალავერდი ხანი უნდილაძის სიტყვა სპარსეთ-ოსმალეთის ომის განახლების თაობაზე, წარმოთქმული შაჰ-აბას პირველის სამეფო კარზე XVI საუკუნის დასასრულს. ეს მნიშვნელოვანი საისტორიო წყარო ქართველ აღმოსავლეთმცოდნეთა კვლევის არეალში პირველად შემოდის. იგი შემონახულია ინგლისელი დიპლომატის ანტონი შერლის სპარსეთში მისი მოგზაურობის წიგნში (Sir Antony Sherley, His Relation of His Travels into Persia, London 1613). ტექსტი ქვეყნდება ქართული თარგმანით ორიგინალთან ერთად.

საკვანძო სიტყვები: ალავერდი ხანი, შაჰ-აბას I, ანტონი შერლი

უკანასკნელი ათწლეულების ქართველოლოგიურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ინტერესი ალავერდი ხანის პიროვნებისადმი თანდათან გაიზარდა. წინა საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული ეს ინტერესი ძირითადად მისი ეროვნული კუთვნილების პრობლემისადმი იყო მიმართული, რაც საქართველოში მამა-პაპეული ოჯახის გვარის – უნდილაძის – გამოვლენით წარიმართა და თვით ყველა დაექვევებულ წრეში მისი წარმომავლობითაც და ეროვნებითაც ქართველობის უყოყმანო აღიარებით დასრულდა [2]. მიმდინარე საუკუნის პირველ ათწლეულში ქართველოლოგიაში ახალი სენსაციური სიახლე გამოვლინდა: ვეფხისტყაოსნის ამბავს იცნობს და იყენებს XVII საუკუნის დასაწყისის ინგლისის ინტელექტუალთა წრე, კერძოდ შექსპირის უშუალოდ მემკვიდრე დრამატურგები [3]. იმის მიუხედავად, თუ რა გზით უნდა მისულიყო ვეფხისტყაოსნის ამბავი შექსპირის ეპოქის ინგლისში, ჩემი ყურადღება ალავერდი ხანისა და მასთან დაკავშირებულ ინგლისის დიპლომატთა და მოგზაურთა წრეს მიაკვრის. ინგლისელ მოგზაურთა 26 კაცისაგან შემდგარ ჯგუფს,

რომელიც 1599 წლის დასასრულს ეწვია შაჰ-აბას პირველის სამეფო კარს, მეთაურობდა ცნობილი დიპლომატი ანტონი შერლი. იგი 6 თვეს დარჩა შაჰის კარზე. შემდეგ შაჰის ელჩის რანგში ევროპაში გაემგზავრა, სადაც გარდაცვალებამდე, 1635 წლამდე, ცხოვრობდა - რუსეთში, ცენტრალურ ევროპაში, იტალიაში, ესპანეთში და აქტიურად იყო ჩართული ევროპისა და სპარსეთის პოლიტიკურ ურთიერთობებში. ამჯერად მე ხელთ მაქვს ანტონი შერლის მიერ 1613 წელს ლონდონში მისი სპარსეთში მოგზაურობის შესახებ გამოცემული წიგნი [1].

ამ წიგნს ქართველი მეცნიერები, რომლებიც ალავერდი ხანის მოღვაწეობას ეხებიან, მიუთითებენ, მაგრამ მისი გამოყენება და მისგან ფაქტების მოხმობა ქართველოლოგიურ პრობლემებზე მსჯელობისას არ ჩანს.

როგორც ანტონი შერლის მოგონებებიდან ჩანს, XVI საუკუნის დამლევის ინგლისური ექსპედიციის უმთავრესი მიზანი იყო სპარსეთის მიერ თურქეთის წინააღმდეგ საომარი მოქმედებების დაწყება. ანტონი შერლის წიგნი ქართველოლოგიური მეცნიერებისათვის ბევრ მნიშვნელოვან ცნობას იძლევა. მიუთითებთ მხოლოდ ერთ მათგანზე, რომელიც ეხება მის ურთიერთობას ალავერდი ხანთან და ამ უკანასკნელის ეროვნული სადაურობის საკითხს:

პირველმა აუდიენციამ შაჰ-აბასთან შერლი დაარწმუნა, რომ მისთვის უპირველესი ამოცანა შაჰის ნდობის მოპოვება უნდა ყოფილიყო. იგი წერს [1, გვ. 73]: „ამიტომ მე გარკვეული დრო მოვანდომე იმაზე ფიქრს, თუ რა გზას უნდა დავდგომოდი, და გამეგო მისი (მეფის) მოქმედების მიზანი, მის ბუნებასა (ხასიათზე) და მიდრეკილებებზე დაკვირვებით; გარდა ამისა, არა მხოლოდ უნდა მიმეღწია იმისთვის, რომ მას (მეფეს) შინაგანად მოვწონებოდი, არამედ ყველა მისი დიდი თანამდებობის ადამიანს – განსაკუთრებით იმათ, რომლებიც ჩემი წარმოდგენით იქნებოდნენ ყველაზე უკეთესი და ძლიერი დამხმარეები ჩემი მიზნის მიღწევაში. ასეთებად მე მივიჩნიე ალავერდი ხანი – მისი გენერალი, და შაჰთამაზ ყული ბეგი – ორივე ქართველი. და თუმცა ისინი მაჰმადიანებად აქცია მეფის მამამ, რომელსაც მიუყვანეს ახალგაზრდობაში, მაინც მათ მუდამ ქრისტიანული გულები ჰქონდათ და უსაზღვროდ კეთილად იყვნენ განწყობილნი ყველაფრისადმი, რასაც შეეძლო ქრისტიანთა წამოწყებისათვის ხელის შეწყობა, და

საჯაროდ უსურვებდნენ კარგს მათ (ქრისტიანებს) საქმიანობაში და ყველა შემთხვევას იყენებდნენ, რომ მათთვის სახელი და პატივი მიეგოთ“.

შერლის ექსპედიცია ინგლისის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვაო ქალაქ საუთჰამპტონიდან გაემგზავრა. მას ესექსის დიდი პროვინციის გრაფი რობერტ დევერეუქსი აფინანსებდა. ამ ვოიაჟის პოლიტიკური მისია იყო სპარსეთის მიერ აღმოსავლეთში დიდი ომების წამოწყება, ევროპის ოსმალთაგან დასაცავად სპარსეთის ოსმალეთის წინააღმდეგ ამხედრება. ოსმალეთი, რომელმაც XV-XVI საუკუნეებში წარმატებული სამხედრო ექსპანსიით გააფართოვა და განამტკიცა თავისი საზღვრები მცირე აზიასა და კავკასიაში, უკვე წარმატებით იბრძოდა აღმოსავლეთ ევროპაში და ამით აღელვებდა ევროპის თითქმის ყველა სახელმწიფოს, განსაკუთრებით უნგრეთს, ტრანსილვანიის სამთავროს, პორტუგალიას, ესპანეთს. XV საუკუნიდან დაწყებული ოსმალეთი ქართული სახელმწიფოს ერთიანობას დამანგრეველ დარტყმას აყენებდა, რაც ამავე საუკუნის დასასრულისთვის არსებითად დასრულდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მთელი ტერიტორიის ოტომანთა იმპერიაში მოქცევით და გაგრძელდა საქართველოს დანარჩენ რეგიონებში ოსმალთა გავლენის თანდათანობით გაზრდით. ქართველთა ეროვნული ინტერესი შექმნილი მდგომარეობიდან გამოსავალს დასავლეთ ევროპის ქრისტიანი მეფეებისგან დახმარებაში და ევროპასთან ერთად ოსმალეთის წინააღმდეგ კოალიციურ ომებში ხედავდა. ქართველთა მეფეების ეს მიზნებია გამოვლენილი ესპანეთის მეფეებისა და რომის პაპთა წინაშე გაგზავნილ წერილებში: გიორგი VIII ელჩობა რომის პაპთან (XV საუკუნის მეორე ნახევარი), კონსტანტინე II ელჩობა და წერილი ესპანეთის დედოფალ იზაბელასთან (1495 წ.), ქართლის მეფის სიმონ პირველის წერილები (1596-98 წწ.) ესპანეთის მეფე ფილიპე მეორესთან, გერმანიის იმპერატორთან, რომის პაპთან. XVI საუკუნის დამლევს ქართლის მეფის აქტიური მოქმედება ოსმალეთის წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციების წამოსაწყებად ინსპირირებული იყო ევროპაში დაწყებული ანტიოსმალური კოალიციის შექმნის მცდელობით, რაც გერმანიის იმპერატორმა რუდოლფ II და რომის პაპმა კლიმენტი VIII ითავეს. როგორც სიმონ I წერილებიდან ჩანს, ამ ინიციატივას ქართლის სამეფოს

გარდა მხარს უჭერს კახეთის მეფე ალექსანდრეც და თვით სპარსეთის შაჰიც [4].

ასე რომ, ანტიოსმალური განწყობილება შაჰ-აბასის სამეფო კარზე, როცა იქ 1599 წელს ინგლისელთა დელეგაცია ჩავიდა, ნამდვილად არსებობდა. მეორე მხრივ, ამ დროისათვის სპარსეთსა და ოსმალეთს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა სუფევდა, რაც წინა ათწლეულებში ოსმალთა სპარსეთის ტერიტორიაზე წარმატებული ბრძოლების შედეგად დადებულ ზავს მოჰყვა. სპარსეთისთვის სამეფო კარზე ოსმალთა წინააღმდეგ ხელახალი ომების წარმოწყობის საკითხის გადაწყვეტა საკმაოდ პრობლემური იყო. ეს წინააღმდეგობა იგრძნო ანტონი შერლიმ სპარსეთის სამეფო კარზე პირველი ვიზიტისთანავე და ამიტომ ეძებდა იგი მხარდამჭერებს შაჰის დიდებულთა შორის. ასეთი დიდი მხარდამჭერი აღმოჩნდა ალავერდი ხანი. ამ პოზიციაზე მტკიცედ დგომისკენ მას, ჩემი ფიქრით, მამა-პაპეული ქართული ქვეყნის ინტერესებიც ეწეოდა.

შერლის დიპლომატიურმა საქმიანობამ შედეგი გამოიღო. შაჰ-აბასმა მრავალწლიანი საომარი მოქმედებები დაიწყო ოსმალეთის წინააღმდეგ, რაც თანდათანობით სპარსეთის მიერ ათეული წლების წინ დაკარგული რეგიონების დაბრუნებით და ქვეყნის პოზიციების განმტკიცებით დასრულდა. შაჰის მიერ ამ ნაბიჯის გადადგმას წინ უძღოდა ცხარე დისპუტი, რასაც ანტონი შერლი დეტალურად აღწერს:

გადამწყვეტი თათბირი შაჰის კარზე მას შემდეგ გაიმართა, რაც შერლიმ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შაჰის დიდ ვეზირთა შორის მხარდამჭერებს მიაგნო. შაჰისა და ინგლისელი მოგზაურის საუბარს ესწრებოდნენ ვეზირები: ჰალდენ ბეგი (Haldenbeague), ბასტან ალა (Bastan-Aga) და ალავერდი ხანი (Oliver di-Can). შერლი შეეცადა შაჰის დარწმუნებას ევროპის ქრისტიან მეფეებთან კავშირისა და მათთან ერთად თურქთა წინააღმდეგ გალაშქრების აუცილებლობაში. ვეზირებმა თავიანთი აზრი გამოთქვეს. ჰალდენ ბეგმა და ბეფთან აღამ არ მოიწონეს ეს წინადადება. მათ მსჯელობას სათანადო არგუმენტაციაც ახლდა: სერ ანტონი შერლი, როგორც ვაჭარი, არაკომპეტენტურად მსჯელობს პოლიტიკურ საკითხებზე; სპარსეთს უწინაგ ხშირად შეხვედრია უსიამოვნება ქრისტიან მეფეებთან კავშირის გამოც

და ახლაც საშიშია მათთან კავშირის დაჭერა; მართალია, თურქებთან მეზობლობა არ არის ადვილი, მაგრამ უკანასკნელ პერიოდში სპარსეთს მათთან კონფლიქტი აღარ აქვს; თურქებთან ომი ძალზე ძნელი იქნება, რადგან მათ სპარსეთის საზღვრებთან - თბილისში, ვანსა და თავრიზში ციხესიმაგრეები აქვთ გამაგრებული; უმჯობესი იქნება თურქებთან მშვიდობის შენარჩუნება და იმ ტერიტორიების დალაშქვრა, სადაც სპარსელთა რელიგიის მიმდევრებს ავიწროებენ. ამ ვეზირთა შემდეგ სიტყვა წარმოთქვა ალავერდი ხანმა.

ანტონი შერლის წიგნში მისი სიტყვა ვრცლადაა გადმოცემული. ქართველ ორიენტალისტთა მიერ ამ სიტყვაზე აქამდე ყურადღება არ ყოფილა მიქცეული.

სასურველია ყურადღება მიექცეს ალავერდი ხანის ორატორიის რამდენიმე ასპექტს:

- მონარქის მრჩეველთათვის დამახასიათებელი მაღალი ორატორული ხელოვნება: მეფისადმი ჰიპერბოლურ სახოტბო მიმართვაში ჩართული ბრძნული და ლოგიკური რჩევები. ამასთან ერთად, მსუბუქი სტილით მსჯელობის გარკვეული მიმართულებით წარმართვა.
- პრაქტიკული და ტაქტიკური მიზნებით რელიგიური ტოლერანტობისაკენ მოწოდება.
- პოლიტიკური და მილიტარისტული მოქმედების მეთოდური და ტაქტიკური რჩევები.
- საერთაშორისო მდგომარეობის შეფასება.
- საკუთარი ქვეყნის (სპარსეთის) ეკონომიკური და გეოპოლიტიკური მდგომარეობის შეფასება.
- მოსალოდნელი საფრთხეების პროგნოზირება.
- აღმოსავლური სიბრძნე: ზოგადი ბრძნული სენტენციები.

ქვემოთ ვაქვეყნებთ ალავერდი ხანის სიტყვის თარგმანს ინგლისურ ორიგინალთან ერთად. თარგმანი შესრულებულია მარიამ ნოდუას მიერ.

მითითებული ლიტერატურა:

1. Sir Antony Sherley, *His Relation of His Travels into Persia*, Printed for Nathaniell Butter, and Ioseph Bagfet. London 1613.
2. Babaie, S., Babayan, K., Baghdiantz-McCabe I., Farhad, M., *Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran*. I.B. Tauris, London – New York 2004.

3. Khintibidze, E., Rustaveli's *The Man in the Panther Skin* and European Literature. Bennet and Bloom, London 2011.
4. ხინთიბიძე, ე., "ახალი მასალები ქართველ მეფეთა ესპანეთში მიმოწერის თაობაზე", *ცისკარი* №3, №6, თბილისი 1986.

Speech of Alaverdi-Khan Undiladze
at the Court of Shah Abbas I

Elguja Khintibidze

Professor of Ivane Javakishvili Tbilisi State University. Editor of "The Kartvelologist"

Abstract: In the present edition of "the Kartvelologist" Alaverdi-Khan Undiladze's speech at the royal court of Shah-Abbas I, proposing the resumption of the Persian-Turkish war, delivered by him at the end of 16th century is published. This important historical source comes for the first time in the area of research of Georgian orientalists. It is preserved in the book of the English diplomat Antony Sherley on his travel to Persia (Sir Antony Sherley, *His Relation of His Travels into Persia*, London 1613). The Georgian translation is being published along with the original.

Key words: *Alaverdi-Khan Undiladze, Shah-Abbas I, Antony Sherley*

Interest in the personality of Alaverdi-Khan has gradually increased in Kartvelological literature over recent decades. Beginning with the second half of the past century this interest was mainly directed at the issue of his national affinity. Research into this topic aimed at shedding light on the family name of his ancestors, ending in the unquestionable recognition – even in all doubting circles – of his Georgian provenance and ethnicity [2]. A new sensational novelty was revealed in Kartvelology in the first decade of the current century: the story of *The Man in the Panther Skin* was known and used by a circle of England's intellectuals, namely playwrights, direct successors of Shakespeare [3]. My quest for the route by which the story of *The Man in the Panther Skin* must have entered England of Shakespeare's time led me to Alaverdi-Khan and the circle of English diplomats and travelers connected with him. A group of 26-strong English travelers that visited Shah Abbas I's court towards the end of 1599 was led by the well-known diplomat Antony Sherley. He stayed at the shah's court for six months and

then left for Europe in the rank of the shah's ambassador, where he lived until his death in 1635. He visited Russia and Central Europe, Italy and Spain, taking active part in the political relations of Europe and Persia. At present I am in possession of Antony Sherley's book published in London in 1613 on his travels to Persia [1].

Georgian scholars dealing with the activity of Alaverdi-Khan refer to this book, yet there is not much evidence of its use and quotation of facts from it in discussing Kartvelological issues.

As seen from Antony Sherley's reminiscences, the main purpose of the English expedition at the end of the 16th century was to egg Persia on to launch hostilities against Turkey. Sherley's book contains much significant evidence for Kartvelological scholarship. I shall point to his relation to Alaverdi-Khan and the question of the latter's origin.

The first audience with the shah convinced Sherley in his primary need to gain the shah's confidence. He writes (p. 73) "Therefore I took time to deeme by the proceeding of other deliberations, of the way which I should take; and to make my selfe learned in the purpose of his actions, by his nature, and inclination; besides, not only to get, first a kind of possession in his own affection, but of all his great men; especially of those whom I did imagine would bee best and strongest assisters of my purpose: which I did judge to be Oliver di-Can, his General, and Xa-Tamas Coolibegue, both which where Georgians; and though they were made Mahometans by the father of the King, to whom they were brought young, yet they had ever Christians hearts, and infinitely well-inclined to all those things which might promote the Christians enterprizes, publiquely wishing well to their proceedings, and taking all offered occasions to give them honour and reputation."

Sherley's expedition sailed from Southampton. He was funded by Robert Devereux, court of Essex. The political mission of this voyage was to urge Persia to launch major wars in the East – setting Persia with a view to protecting Europe from the Ottomans. Turkey that had expanded and strengthened her border through successful military campaigns in the 15th-16th c. in Asia Minor and the Caucasus caused the concern of almost all states of Europe, especially Hungary, the Principality of Transylvania, Portugal and Spain. Beginning with the 15th century Turkey's action was aimed at the destruction of the

united Georgian state, which by the close of the same century ended in the actual incorporation of the entire south western Georgia in the Ottoman empire. Turkish influence in other regions of Georgia continued to grow. The national interest of the Georgian's saw a way of the obtaining situation in receiving aid from Europe's Christian kings in waging coalition wars against Turkey jointly with Europe. These aims of Georgian kings are revealed in their letters sent to Spanish kings and the Pope: an embassy sent by Georgia to the Pope VIII (second half of the 15th century), Constantine II's embassy and letter to the Spanish Queen Isabella (1495), the letters of the king of Kartli Simon I (1596-98) to Philip II, king of Spain, the German emperor and to the Pope. The activity of the king of Kartli at the end of the 16th century towards launching military operations against Turkey was inspired by the attempt to form an anti-Ottoman coalition on the initiative of the German Emperor Rudolf II and Pope Clement VIII. As is seen from Simon I's letters, this initiative was supported by the King of Kakheti Aleksandre and the shah of Persia as well [4].

Thus, an anti-Ottoman mood did exist at the court of Shah-Abbas when the English delegation arrived there in 1599. On the other hand, by this time peaceful relations reigned between Persia and Turkey, following the peace concluded after decades of successful campaigns conducted by the Ottomans on Persian territory. The question of renewing hostilities against Turkey was problematic, however Sherley sensed this at the Persian court from the very first visit there, hence he looked for supporters among the shah's nobles. Alaverdi-Khan proved his major supporter. In my view, his firm stand was dictated by the interests of his ancestors Georgian land too.

Sherley's diplomatic activity proved fruitful. Shah-Abbas launched hostilities against Turkey, which resulted gradually in the retrieval of Persian regions lost decades ago and in the strengthening of the country's positions. The taking of this step by the shah was preceded by a hot debate described by Sherley in detail.

The decisive council was held at the shah's court after, as noted above, Sherley found supporters at the shah's court. The conversation between the shah and the English traveler was attended by the viziers; Haldenbeague, Bastan-Aga and Oliver-di-Can

(Alaverdi-Khan). Sherley tried to convince the shah in the necessity of an alliance with the Christian kings of Europe in organizing a military campaign jointly with them against the Turks. Haldenbeague and Bastan-Aga expressed their views: being a merchant, Sir Antony Sherley's discourse on political matters was incompetent; earlier too the Persians have had difficulties because of the union with Christian kings, and now too it is perilous to enter into alliance with them; true, neighborhood of the Turks is not easy, but recently Persia has no conflict with them; war with the Turks will be very difficult, for they have fortified their strongholds on the Persian border: Tbilisi, Van and Tabriz; it would be better to preserve peace with the Turks and to raid the territories where the followers of the religion of the Persians are harassed. After these viziers the council was addressed by Alaverdi-Khan.

His speech is presented in detail in Sherley's book. Attention has not been so far given to it by Georgian orientalists. It is advisable to pay attention to several aspects of Alaverdi-Khan's oratorical technique:

- the high oratorical skill, characteristic of an adviser's hyperbolic eulogistic address to the monarch, interspersed with wise and logical counsel. At the same time giving a definite direction to the discourse, using a light style.
- call for religious tolerance with practical and tactical aims.
- methodical and tactical counsel to take political and military action.
- appraisal of the international situation.
- assessment of the economic and geopolitical situation in his own country (Persia).
- prediction of the expected hazards.
- oriental wisdom: general wise maxims.

Below the reader is offered the translation of Alaverdi-Khan's address, with the English original. The translation belongs to Mariam Nodia.

References:

1. Sir Antony Sherley, *His Relation of His Travels into Persia*, London. Printed for Nathaniell Butter, and Ioseph Bagfet. 1613.

2. Babaie, S., Babayan, K., Baghdiantz-McCabe I., Farhad, M., *Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran*. I.B. Tauris, London – New York 2004.
3. Khintibidze, E., Rustaveli's *The Man in the Panther Skin* and European Literature. Bennet and Bloom, London 2011.
4. Khintibidze, E., "Negotiations between the Georgian and Spanish Kings at the End of the Fifteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, vol. 6, № 2, London 1991.

Speech of Alaverdi-Khan (Anthony Shirley. *His Relation of His Travels into Persia*, London 1613, pp. 86-93)

From the translator: The text of the original is written in Early Modern English. The spelling in the given extract is rendered according to modern English usage; the punctuation and sentence order are left unaltered. Although the translation is free and the sequence of sentences occasionally fails to follow that of the original, I have tried to keep as close to the content of the original as possible.

Oliver di-Can answered, that there was difference between a proposition which was only moved to be counselled off, and a persuasion. That he thought I counselled nothing, (much less persuaded) but only propounded that to the king, which if it were not then fit to be executed, for reasons that I knew not in the present condition of the kings affairs; yet I deserved not so bitter a censure: *Since Princes ought to hear all, and elect the best; and for that elections sake to animate all to speak freely.* And because it has pleased his majesty to give you, and me, and all of us, leave to speak, as it is all our duties to say what we think. So our places are of such a condition, that our powers are nothing in resolving: but only in discoursing before his Majesty, those things which in the truth of our consciences, we think meets for his service. And if convenient and necessary things be propounded, by a Christian, by a Jew, or by the worst man living: not only in religion, but the very disposition of his life, I see no cause why you, nor I, nor any should reject that which is good for the ill's sake; since *Princes must, and ought, make their benefit of al men: not regarding what they are, but how they may serve them.* This Christian has come from far, and through great dangers (he says) through his affection, growing from the excelling fame of his Majesty; and should not I think, that his glory is worthy to be carried as far as tongues of men go? And shall not I think, also, that a Merchant speaking of his virtues, is not enabled beyond his spirit, raised by such a subject, to show it like itself, not like his own Merchandize? And why should I judge him sent by any, when he has not assumed to himself the honour, dignity, nor privileges of an Ambassador in a strange country, where no men would neglect anything which might advance

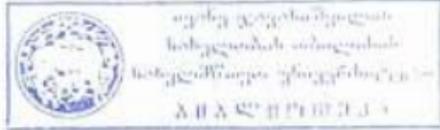
ალავერდი ხანის სიტყვა, (სერ ანტონი შერლი, სპარსეთში მოგზაურობის აღწერა, ლონდონი 1613, გვ. 86-93)

მთარგმნელისაგან: ორიგინალის ტექსტი ძველი ინგლისურითაა დაწერილი, ქვემოთ წარმოდგენილ ინგლისურენოვან ვარიანტში კი სიტყვათა მართლწერა თანამედროვე ინგლისური ნორმების შესაბამისადაა შეცვლილი, თუმცა პუნქტუაცია და წინადადების წყობა უცვლელადაა გადმოტანილი. მიუხედავად იმისა, რომ თარგმანი თავისუფალია და, შესაბამისად, წინადადებათა თანმიმდევრობა ზოგან არ მიჰყვება ორიგინალისას, შევეცადეთ, რომ დედნის ტექსტში წარმოდგენილი შინაარსობრივი ინფორმაცია დედანთან ზედმიწევნით ახლოს გადმოგვეცა.

ვეზირების მსჯელობის საპასუხოდ ალავერდი ხანი შაჰის წინაშე შემდეგი სიტყვით წარდგა:

დიდად განსხვავდება ერთმანეთისაგან რჩევის მიცემა და საკუთარი აზრის თავზე მოხვევა. [სერ ანტონი შერლის] შაჰისთვის რამე კი არ ურჩევია და, მით უმეტეს, მის დაყოლიებას კი არ ცდილა, არამედ ოდენ განსახილველად შესთავაზა ხსენებული საკითხი მის უდიდებულესობას. შესაძლოა [შერლის] მიერ წამოყენებული გეგმის სისრულეში მოყვანა შეუძლებელი იყოს სახელმწიფოში ამჟამად არსებულ რიგ გარემოებათა გამო, რომელთა შესახებაც მას ნაკლებად მოეხსენება. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც არ იმსახურებს კრიტიკის ასეთ ქარ-ცეცხლში გატარებას. დიდებულთა ვალია მრავალი მოსაზრება მოისმინონ და უპირატესობა მათგან საუკეთესოს მიანიჭონ. ამას კი ისე ვერ შეძლებენ, თუ თავიანთ ქვეშევრდომებს საკუთარი აზრის თავისუფლად გამოთქმის საშუალება არ მისცეს. დღეს თქვენც, მეც და თითოეულ ჩვენიათაგანს წილად გვხვდა დიდი შაჰის წინაშე სიტყვით წარდგომის პატივი. ამიტომაც, ჩვენი უპირველესი მოვალეობაა, მას გულახდილად მოვახსენოთ, რასაც ვფიქრობთ. ჩვენ გადაწყვეტილებების მიღება კი არ გვევალება, არამედ მისი უდიდებულესობის წინაშე ქვეყნისთვის მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ მსჯელობა. ნებისმიერ ღირსეულ ადამიანს, მიუხედავად იმისა, ქრისტიანი იქნება ის, იუდეველი თუ თავისი განსხვავებული პოზიციით ყველაზე ცუდი კაცი ამქვეყნად, უნდა შეეძლოს შაჰისთვის თავის მოსაზრებათა გაზიარება. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ მისი მსჯელობა საღი იქნება, ჩვენ კი არ შეგვწინააღმდეგოთ, არამედ, პირიქით, მზარი უნდა დაგუჭიროთ. ჩვენ, როგორც ვეზირებს, გვევალება, რომ მოუქსმინოთ ყველას, განურჩევლად მისი წარმომავლობისა თუ მდგომარეობისა და ოდენ მისი რჩევანი ვიღოთ ყურად, ვისაც ნამდვილად შესტკვია ქვეყანაზე გული. ეს ქრისტიანი ირწმუნება, რომ ესოდენ შორი გზა იმისთვის გამოიარა და მრავალი განსაცდელი იმისთვის გადაიტანა, რომ ერთგული სამსახური გაეწია ჩვენი დიდი ხელმწიფისათვის, რომლის ძალმოსილებიანა და სიქელის

-95191-

his to misconceive of the main purpose generally of the proposition. For *no mans intention is to be judged to stretch beyond possibility*: So that whatsoever was propounded to his Majesty as necessary, honourable, and profitable for him, and his state, included withal that well-understanding intention, that it would please his Majesty to provide, in the firmness of himself to the king, to serve him without limitation of time, but as long as it shall please his Majesty to serve himself of him, he shows plainly, that he has included his hope of fortune, and benefit by this, or any other action, within the compass only of his Majesty's gracious benignity. And serving his Majesty in this, or any other employment, which his Majesty will vouchsafe to make use of him, if he do it as a stranger, he has no hope, but in the merit of his own virtue, which must be discerned and rewarded by his Majesty; if he serve as a Prince of his Majesty (as now by his great magnificence he bears the title and place; the same virtue must ever confirm and advance his favour, and the same king must judge and reward it. And this I have said in a double duty; first, to maintain the act of his Majesty's great judgment, which cannot mistake itself in the distribution worthily of his favours; then in that of hospitality, to answer justly for a Gentleman, come to our home, where we are all bound to defend him from wrong; especially bearing about him so great a privilege as a true affection to our king).

But now to speak of the proposition, the Viziers objections against it: as I do think them worthy of so wise a man; yet because *particular factions do sometimes blind men, both in counselling, and deliberating*: So questionless his great judgment has been much clouded with some of those; which have made him err directly in the judgement of some things; and to misconceive of the main purpose generally of the proposition. For *no mans intention is to be judged to stretch beyond possibility*: So that whatsoever was propounded to his Majesty as necessary,

შესახებ მრავალი სმენია. მართლაც, რა გასაკვირია, რომ უდიდებულესობის სახელი საქვეყნოდ იყოს განთქმული? როგორც წესი, ვაჭარნი საკუთარი დადებითი მხარეების შესახებ საუბრისას თავის ზნეს არ ივიწყებენ და ისე აზვიადებენ ყველაფერს, თითქოს გასაყიდი საქონლის გასაღებას ცდილობდნენ. [სერ ანტონი შერლი] კი სრულიად საპირისპიროს ჩადის: იგი არ ითხოვს, რომ, როგორც შორიდან წარმოგზავნილ ელჩს, განსაკუთრებული პატივი მივავით ან რაიმე წოდება თუ პრივილეგიები მივანიჭოთ. საოცარია, რომ იგი ასე იქცევა ქვეყანაში, სადაც სხვა არავინ გაუშვებდა ხელიდან უკეთ ან უფრო უსაფრთხოდ ცხოვრების საშუალებას. ეს ქრისტიანი გონების კარნახით მოქმედებს და ღირსეული მიზანი დაუსახავს: სურს, რომ ჩვენს ხელმწიფეს ემსახუროს მანამ, სანამ ამას მისი უდიდებულესობა ინებებს. სანაცვლოდ კი ქონებას, პირად სარგებელს ან რაიმე სხვას კი არ გამოვლის, არამედ ოდენ დიდი შაჰის კეთილგანწყობას. თუმცა, ეს დიადი განზრახვა იმთავითვე დასალუჰად იქნება განწირული, თუ [შერლი] შაჰის მიერ დაკისრებულ მოვალეობათა შესრულებას, როგორც გარეშე პირი, ისე შეუდგება. სულ სხვაგვარად იქნება საქმე, თუ ხელმწიფე მას თავისი ღირსებისა და ერთგულებისათვის დააჯილდოვებს და დიდებულის წოდებას უბოძებს. (ტიტული და მიწა [შერლის] წინსვლაში დაეხმარება და შედეგად იგი კიდევ უფრო მეტად გამოადგება ჩვენს ქვეყანას. ყოველივე ამას იმიტომ მოგახსენებთ, რომ, უპირველეს ყოვლისა, მსურს დიდმა შაჰმა, ჩვეულებისამებრ, სამართლიანად განსაჯოს ყოველივე და შესაფერი პატივი მიაგოს ღირსეულთ. გარდა ამისა, მინდა შეგახსენოთ, რომ არ უნდა ვულაღატოთ ჩვენს ადათს, რომელიც სტუმართმოყვარეობას, კეთილშობილური ზრახვებით მოსულთა, განსაკუთრებით კი ჩვენი მეფის ერთგულთა, საკადრის მიღებასა და დაცვას გვიქადაგებს).

რაც შეეხება [შერლის] წინადადებას: მიუხედავად იმისა, რომ ვუზირებს გონიერ და ბრძენ პირებად მივიჩნევ, მაკვირვებს ამ საკითხისადმი მათი უარყოფითი დამოკიდებულება. როგორც წესი, ხალხის გარკვეულ წრეს ძალუძს ინდივიდის შეცდომაში შეყვანა და მისთვის განზრახულსა თუ ნაფიქრალზე ხელის აღებინება. როგორც

honourable, and profitable for him, and his state, included withal that well-understanding intention, that it would please his Majesty to provide, in the firmness of his wisdom and counsel, condignly for it: if he want treasure, to gather it; if he want munitions and artillery, to make quantity of both: which must indeed require a time for the act; not to resolution upon the act. Without which his Majesty (as he shall have no great cause himself) and his ministers will be less diligent in the expedition of all such provisions; of which (to say the truth) that huge masse of money is of the least importance; his Majesty being able to make in the time of this Turks distraction (and if his whole power were also united) a sufficient Army of his *Timarri*, and such as he already pays, upon the Frontier, to proceed with any great design against him. For admit he should (upon the moving of the Kings Armies) come to any foul conditions of peace in Hungary, as it is unlike that he will; yet there must be so much time between the proposition and concluding of the peace, and removing of his Army thence, and transporting it hither, that any great thing will be first effected, before any obstacle will appear against it. But in reason, he should rather endure any unreasonable loss this way, then the least there: For (besides that his principal parts are altogether disposed on that side; in so much that the danger of Hungary does extend itself to Constantinople). We are even of the self same, or little different religion, so that the wars cannot proceed with a mortal hatred and desire of extirpation, which bears with it so much the less danger: and as it is the more facile to be satisfied, so easier and less perilous conditions will ever end it. That Tavis, Tiflis, Vannes, are strong places, I do not deny it, but

ჩანს, ამჟამადაც სწორედ ასე მოხდა: მისმა უდიდებულესობამ დიდებულთა აზრი გაითვალისწინა და სწორედ ამიტომ გაიგო არასწორად [შერლის მიერ] წამოყენებული წინადადების უმთავრესი მიზანი. კაცს იმის გაკეთება არ უნდა მოსთხოვო, რაც მის ძალ-ღონეს აღემატება. [სერ შერლის აზრით], ჩვენს ქვეყანას ესოდენ საპატიო მისიის შესრულება დიდძალ სიმდიდრეს მოუხვეჭს და სახელსაც გაუთქვამს. ამასთან, იგი დარწმუნებულია, რომ ისეთ ბრძენსა და გონიერ შაჰს, როგორც ჩვენ გვყავს, ამ რთულ საქმესთან შეჭიდება არ გაუჭირდება. ამისთვის მას დიდძალი განძი, იარაღი და ჯარი დასჭირდება, მაგრამ მათ მოძიებას იოლადა შეძლებს. დრო გადაწყვეტილების მიღებაზე კი არ უნდა დავხარჯოთ, არამედ დასახული ამოცანის სისრულეში მოყვანას უნდა მოვახმაროთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში საჭირო ზომების დროულად მიღებას ვერ შევძლებთ. მთავარი ახლა ფული კი არაა, არამედ ის, რომ შაჰმა თურქების ამჟამინდელი დაზნეულობითა და დაქსაქსვით ისარგებლოს, მის ხელთ არსებული ძალები გააერთიანოს: მოუხმოს როგორც თავის თიმარებში*, ასევე მის მიერ დაქირავებულ საზღვრებთან განლაგებულ ჯარებს და თურქთა დასალაშქრად მოემზადოს (თუნდაც ამისთვის რაიმე კონკრეტული საბაზი არ ჰქონდეს). მართალია, ამის აღბათობა მცირეა, მაგრამ დავუშვათ, რომ შაჰი უნგრელების არახელსაყრელ პირობებს დასთანხმდეს და მათთან მშვიდობის დამყარება გადაწყვიტოს. აღნიშნული საკითხის განხილვას, ზავის დადებას, ჯარების გაწვევასა და ა. შ. ძალზედ დიდი დრო დასჭირდება. სავარაუდოდ, საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებამდე კიდევ რაიმე ახალი დაბრკოლება იჩენს თავს და დაზავებას ხელს შეუშლის. მაგრამ, ასეც რომ არ იყოს, მაინც აჯობებს, შაჰი დროებით ზავს დასთანხმდეს, ვიდრე მომავალში იძულებული გახდეს, უარეს დათმობებზე წავიდეს: არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ჩვენი უმთავრესი მოკავშირენი უნგრელებს ემხრობიან. გარდა ამისა, არც ისაა გამორიცხული, რომ უნგრეთმა თავისი საზღვრები

* 20000 აკრზე ნაკლები ფართობის მიწა, რომელთაც ოტომანთა სულთანები იჯარით გასცემდნენ

with all I know that the strength of no place can maintain itself against the power and fury, and the ordinary miseries brought by the wars, without a certain succour; which I cannot see how they can be confident of. The Tartars you say are newly conquered, and will rebel with such a great opportunity; Surely I take that opportunity the only direct means to answer them, *nothing breeding discontentment to a dangerous breaking forth, so much is idleness, and the continual sight of that which they take to their oppression.* Therefore his Majesty having an Army of thirty thousand men there, and from thence drawing forth thirty thousand Tartars of the best able for the wars, the Province must be most assured; the means and chief actors of innovation being in his Majesty's Army; and their wives, children, and parents, in pawn with their country for their true serving his Majesty in his wars; which he did think so necessary for the King to undertake, that he made no difference between putting his state in extreme peril, and the not undertaking of them; counselling his Majesty to do in that point, as all wise Princes use to do not only to have regard to the present evils but to the future, and to repair them with all industrious providence: because that by seeing them, and preventing them as far off, the remedy might be applied with great facility and good effect; But by expecting them until they bear down all by their great weight with them, their cure will be taken and used out of time, the sickness being grown to incurable terms:as the Physicians say of the Hectic fever, which in his first entrance into the body is easy to be cured and hard to be known, but through the continuance of time with the rancour of the disease by not having known it, and applied remedy in the beginning, it changes the first order, and grows itself facile to

კონსტანტინოპოლამდე განავრცოს. თურქებთან ბევრი რამ გვაქვს საერთო, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი რელიგიები მცირედ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. შესაბამისად, შეუძლებელია, ომმა სამუდამო მტრებად გადაგვკიდოს და ერთურობის მიწისაგან აღგვა გვასურვებინოს. არაერთი გარემოება შეგვიწყობს ხელს მომავალში მათთან ურთიერთობის აღდგენაში. კარგად ვიცი, რომ თავრიზი, და ვანი ძლიერი ქალაქებია. მაგრამ ძალისა და ნებისყოფის მობილიზების საშუალებით ნებისმიერი ადგილის აღება შესაძლებელია. თანაც, არა მგონია, გაჭირვების ჟამს ჩვენს მოწინააღმდეგეს ვინმე ამოუდგეს მხარში. თათრები, როგორც მოგეხსენებათ, დიდი ხანი არაა, რაც დამარცხდნენ და პირველივე შესაძლებლობისთანავე აჯანყდებიან. ჩვენც შემთხვევით უნდა ვისარგებლოთ და დაუყოვნებლივ ვიმოქმედოთ. უკმაყოფილება მხოლოდ მაშინ შეიძლება გადაიზარდოს სერიოზულ საფრთხეში, როდესაც მას წინ უძღვის ამო და ხანგრძლივი ზრმოლა გათავისუფლებისათვის. მის უდიდებულესობას შეუძლია ოცდაათიათასი ჯან-ღონით აღსავსე თათარი გაიწვიოს ომში, შედეგად კი არა მარტო პროვინციაში დაისადგურებს სიშშიდე, არამედ ჩვენი ჯარიც განახლდება და შეივსება. თათრები, რომელთაც ეცოდინებათ, რომ მათი ცოლ-შვილისა თუ შშობლების ბედი შაჰის ხელთაა, იძულებულნი გახდებიან, რომ ერთგულად ემსახურონ მას. არაა გასაკვირი, რომ ჩვენს ხელმწიფეს აქამდე არ უფიქრია თურქებთან ომის დაწყება და საკუთარი სამეფოსა და ხალხის საფრთხეში ჩაგდება. თუმცა, ცხადია, რომ იგი ამ სარისკო წამოწყებით არა მარტო ამჟამად არსებული უსამართლობისა და ბოროტების აღმოფხვრას შეუწყობს ხელს, არამედ მომავალში მოსალოდნელ სირთულეთაც აიცილებს თავიდან. როგორც წესი, იმ შემთხვევაში, თუ ადამიანი წინასწარ განკურნებს ხვალისდელ დღეს და საჭირო ზომებს დროულად მიიღებს, მისი ქმედება სასიკეთო ნაყოფს გამოიღებს. ხოლო თუ იგი მანამ არ გაანძრევს ხელს, სანამ სავალალო შედეგების წინაშე არ აღმოჩნდება, ველარაფერი უშველის. ექიმების თქმისა არ იყოს: საწყის ეტაპზე ციებ-ცხელების განკურნება ადვილია, შემწნევა კი - რთული. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ

be known and impossible to be remedied: so does it occur in matters of state; foreseeing with wise providence, the evils which rise toward it, there is no difficulty in avoiding them; but when from either neglect or ignorance of preventing them, they palisade themselves to every man's understanding, there is no more remedy familiar with our reason securely available against them. Which makes me be bold to say, that since the inconveniences which his Majesty must suffer by the Turk are so apparent, he must resolve and strengthen his mind and means to remove them, and not to give them greater power to follow him by avoiding a war. Since you may know that the war cannot be absolutely taken away, but deferred only with the enemies' advantage. Neither will I ever be advised by that which is always in the mouth of the wise men of these days, which is to enjoy the benefit of time: but will say and ever think, that *Every Prince, and every man should make use of his own virtue and wisdom, seeing time driving every thing before it does ordinarily produce as often good as ill, and ill as good.* And why it should at any time diminish, the reputation of his Majesties greatness to invite the Princes Christian to so honourable and great an action, I cannot discern, when *it is one of the greatest foundations of a Princes reputation to raise himself to the greatest enterprises, in which his judgement may not be mistaken in the possibility of effecting them.* And since it is necessary for his Majesty to combine himself with them for his own strength and reputation, if either he attempt the Turk, or be attempted by him, why should it not be more honourable and more facile for him, for the accomplishment of his ends, to speak unto them in their necessity (if there be any of either part) and so to link himself the stronger with them by such a bond; then in his own necessity, in which condition

ავადმყოფმა დროულად არ შიაკითხა მკურნალს, მდგომარეობა რადიკალურად იცვლება: ავადმყოფობა სულ უფრო და უფრო აშკარა ხდება, მისი განკურნება კი - შეუძლებელი. სახელმწიფოს შემთხვევაშიც ხშირად სწორედ ასეა საქმე: თუ კაცი წინასწარ განჭვრეტს მოსალოდნელ პრობლემებს, მათი თავიდან აცილება არ გაუჭირდება; ხოლო სირთულეთა უგულვებლყოფის შემთხვევაში კი მათ აღმოფხვრას ვერასდროს შეძლებს. ყოველივე ზემოთქმულს შემდეგ დასკვნამდე მივყავართ: მიუხედავად იმისა, რომ თურქებთან შეტაკება მის უდიდებულესობას არაერთ უსიამოვნებას მიაყენებს, მან უკან არ უნდა დაიხიოს და ზრძოლაზე უარი არამც და არამც არ უნდა თქვას. წინააღმდეგ შემთხვევაში იმის ნაცვლად, რომ მოწინააღმდეგე ჩამოიშოროს, მას წინსვლის საშუალებას მისცემს. მოგეხსენებათ, ომის თავიდან აცილება შეუძლებელია - ოდენ მისი გადადებაა შესაძლებელი. ეს კი ისევ და ისევ ჩვენი მტრის წისქვილზე დაახამს წყალს. არ დავეთანხმები იმ ზრძენთ, რომლებიც მუდამ იმას გვირჩევენ, რომ არ ავჩქარდეთ. პირიქით, გავკადნიერდები და ვიტყვი, რომ ნებისმიერმა დიდებულმა თუ უბრალო მოკვდავმა თავისი გონებისა და ღირსებების სრული რეალიზება დროულად უნდა მოახდინოს, ვინაიდან დრო სწრაფად გარბის და ხშირად სიკეთეს ზოროტებით ცვლის და ზოროტებას - სიკეთით. როგორც წესი, ხელმწიფეთა რეპუტაციას მათი სამართლიანი ქმედება განსაზღვრავს. აქედან გამომდინარე, დარწმუნებული ვარ, რომ ჩვენი შაჰის სახელს ამ ქრისტიანის თავის სამსახურში ჩაყენება ოდნავადაც კი არ მიაყენებს ჩრდილს. პირიქით, ამ ეტაპზე უგნრეთთან და ესპანეთთან კავშირი მას სასიკეთოდ წადგება. მიუხედავად იმისა, რომ თურქებთან მრავალი საერთო გვაქვს, ამჟამად ის უფრო მართებული და იოლი იქნება, რომ შაჰმა ესპანეთი და უგნრეთი მასთან კავშირის აუცილებლობაში დაარწმუნოს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მაშინ, როდესაც თავად აღმოჩნდებით სირთულეთა წინაშე და დახმარება დაგჭირდება, შესაძლოა ამ ქვეყნების მმართველებმა ჩვენი საუბარი ყურად აღარც კი იღონ. მიუხედავად თქვენ მიერ გამოტანილი დასკვნისა,

there is a great question whether he shall be heard. Lastly, how strange a conclusion you have made, I will desire you to behold with better consideration. You will not have the King to make war with the Turk, to avoid expense of money and munition, where the best parts and most plentiful of both countries are confining, which would give abundance, and cheaper living to an Army, but you will have him go to Larre, to Ormus, sterile countries far removed, where the charges only of supplying victuals to an Army, would be of more cost than all other munition and expense of the Army besides. And besides; there is no danger of the King of Spain, who has ever, held a fashion of maintaining himself rather than increasing.

Besides, the nature of his force is of a contrary quality to give us fear of his too great enlargement, having neither abundance of horse nor men, but only gallies, which assure his forts, with which also he is sufficiently contented. And how wearying out a war to his Majesty's treasure, and men, that must be where he must fight but at the enemy's pleasure and advantage, the strength of his enemy standing upon the Sea, in which the King has no fort of show of power, he submitted to his Majesty's wisest consideration: besides the infinite danger by the nature of lying of the state of the Turks and the King of Spains, and the essential of their potencies were of such a condition, that whatsoever was diminished from his Majesty, or the King of Spains, was an absolute addition to the Turk; who by that advantage of the weakening each others forces, should have a more facile entry upon any one or both of them. And that it was well proved by his Majesty's predecessors, that there was not a more main upholder of the beginning, and foundation of their state nor manner of preserving it (which was all they could do) than that league which united both

გთხოვთ, კიდევ ერთხელ აწონ-დაწონოთ ყოველივე. ხელმწიფე თურქებთან ომის დაწყების შემთხვევაში დიდძალ იარაღსა და ხაზინას კი არ დაკარგავს, არამედ, პირიქით, სიმდიდრეს მოიხვეჭს და ჯარის შენახვა აღარ გაუჭირდება. ხოლო მაშინ, თუ ომზე უარს იტყვის, თავისი მეომრების განლაგება ისეთ შორეულსა და უნაყოფო მიწებზე მოუწევს, როგორებიც ლარი და ორმუზია. იქ კი ჯარისკაცთა გამოკვება ბევრად უფრო ძვირი დაჯდება, ვიდრე იარაღის შესყიდვა და ბრძოლასთან დაკავშირებული ნებისმიერი სხვა ხარჯი.

გარდა ამისა, საფრთხეს არც ესპანეთის მეფე შეგვიქმნის, რომელიც პრიორიტეტს თავისი ტერიტორიების განვრცობას კი არ ანიჭებს, არამედ მათ დაცვას. როგორც წესი, იგი ცდილობს შექმნას იმის ილუზია, რომ ქვეყნის საზღვრების გაფართოებას აპირებს. სინამდვილეში კი ამისათვის არც საკმარისი რაოდენობის მეომრები ჰყავს და არც – ცხენები. ერთადერთი, რისი იმედიც აქვს, თავისი კარაპეზია*, რომლებითაც ფორტებს ამაგრებს. ესპანეთის მეფესთან ბრძოლა ჩვენს ხელმწიფეს დიდძალი სიმდიდრისა და ჯარისკაცების დაკარგვის ფასად დაუჯდება, რაც, რასაკვირველია, თურქებს მეტად აამებს და მათ კიდევ უფრო გააძლიერებს. საქმე ისაა, რომ ჩვენი მოწინააღმდეგენი ზღვასთან არიან გამაგრებულები, სადაც ჩვენ საფორტო ნაგებობანი არ გაგვაჩნია. აქედან გამომდინარე, შაჰს დიდი სიფრთხილე მართებს გადაწყვეტილებების მიღებისას. მოგვხსენებთ, ჩვენს ქვეყანას მეტად არახელსაყრელი გეოგრაფიული მდგომარეობა უკავია: თურქების იმპერიასა და ესპანეთის სამეფოს შორის მდებარეობს. როგორც წესი, თურქები მუდამ სარგებლობდნენ ჩვენსა და ესპანელებს შორის არსებული უთანხმოებით და ჩვენ მიერ დაკარგულ ტერიტორიებს თავად იერთებდნენ. წინაპრების მაგალითმა არაერთხელ დაგვარწმუნა, რომ ჩვენი ქვეყნის უსაფრთხოების საფუძველს ესპანეთთან კავშირი და საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლა წარმოადგენს. უფლისა და დიდი შაჰის წყალობით არ უნდა გაგვიჭირდეს ჩვენი ქვეყნის საზღვრების განვრცობა. ამისათვის

* საბრძოლო გეგმა

their forces ever against the common enemy. And now that God and the great virtue of his Majesty had so augmented the limits of his dominion, that he had power joined with true justice and necessity, to recover those usurped Provinces which the Turk held from him (in which action nothing could more secure him, than first, and assured relative friendship between the Princes Christian and him generally, and particularly the forces of the King of Spain by Sea in those parts) it should be a strange Counsel to persuade his Majesty to make war with him whom he had ever profited by, and to offend all in offending him and voluntarily to enable the Turk in whatsoever he would undertake against him: which must needs be by all reason and judgement his enemy. Which made him beseech his Majesty to continue that so commodious friendship unto him, and to strengthen himself with new, to fomentate those rebellions, which were no rumours, (one of those that were in Armes, being Moombarague a Prince tributary to his Majesty; the others; though no men of great quality, yet of great happiness in their proceedings) and to provide for all things necessary for so great an enterprise; for which, though the Vizier were otherwise persuaded, nothing did more facilitate the judgement of his good success, than the Prince of the Turks own incapacity; *Nothing having ever been proved more certain, than that the Ministers of any Prince do ever symbolize with their Masters virtues or vices, and that men of extraordinary virtue with them, have ever little power, or little time, suspicion being the best preserver of their defects, which ever aims at those who have more virtue than themselves, as fearing them most.* A discourse proved true by

აუცილებელია, მისმა უდიდებულესობამ თურქების მიერ მიტაცებული პროვინციები დაიბრუნოს (რაშიც მას ვერაფერი დაეხმარება ისე, როგორც ქრისტიან მეფეებთან, განსაკუთრებით კი ესპანეთის ხელმწიფესთან კავშირი და მისი საზღვაო ფლოტით სარგებლობა). სწორედ ამიტომ ვერ გამიგია, რატომ ცდილობთ შაჰის დარწმუნებას იმაში, რომ მას ებრძოლოს, ვისთან თანამშრომლობაც სიკეთის მეტს არაფერს მოუტანს. გარდა ამისა, ესპანეთის მტრად მოკიდებით დანარჩენ ქრისტიან მონარქებსაც განეარისხებთ. შედეგად თურქებს თავადვე შეეუწყობთ ხელს გაძლიერებაში. ისინი კი, რასაკვირველია, პირველივე ხელსაყრელი შემთხვევით ისარგებლებენ და ჩვენ წინააღმდეგ იმოქმედებენ. თურქნი სწორედ იმიტომ ცდილობენ ჩვენთან კარგი ურთიერთობის შენარჩუნებას, რომ დრო მოიგონ, ძალების მოზილიზება მოახდინონ, საჭირო აღჭურვილობა მოიმარაგონ და ჩვეულებისამებრ აგვიჯანყდნენ (ისე, როგორც, მაგალითად, მისი უდიდებულესობის მოხარვე არმესელი დიდებული მუმბარაგი და არაერთი მისთანანი, რომლებიც არც თავიანთი მდგომარეობით გამოირჩევიან და არც - ქმედებით). მართალია, ვეზირები თურქებთან ომის წინააღმდეგნი არიან, მაგრამ, ამკარაა, რომ შეტაკების შემთხვევაში გამარჯვება ჩვენ დაგვრჩება. ამაში კი, უპირველეს ყოვლისა, თურქთა სულთანის ამყამინდელი არცთუ ისე სახარბიელო მდგომარეობა დაგვეხმარება. სრული ჭეშმარიტებაა, რომ ნებისმიერი მეფეთა მრჩეველნი ხშირად თავიანთი ხელმწიფის დადებით თუ უარყოფით მხარეებთან ასოცირდებიან. აქედან გამომდინარე, ნებისმიერ სხვა პიროვნებას, თუნდაც იგი განსაკუთრებული ღირსებით გამოირჩეოდეს, ისინი ექვის თვალით უყურებენ და მოქმედების დროსა და საშუალებას უზღუდავენ. ასე ისინი იმიტომ იქცევიან, რომ თავიანთზე ნიჭიერ და ღირსეულ პირთა კონკურენცია აშინებთ. ჩემს ნათქვამში დასარწმუნებლად აღარ მოვიყვან იმ უამრავ მაგალითს, რომელთა ჩამოთვლაც შორს წაგვიყვანდა და არც მათი სახელების ჩამოთვლას მოვყვები, ვინც, ზემოხსენებული მიზეზის გამო, საწყალობლად დაასრულა საკუთარი სიცოცხლე. ერთადერთი სურვილი მაქვს:

the miserable end of all those named, and by many examples which he would leave unrehearsed, as things that never bear more credit than the faith of the hearer gave them. And so left off, humbly beseeching his Majesty to pardon his *boldness and freeness which were ever the birth of true zealous devotion*: he had only expressed what he thought, his Majesty might please to resolve of that he thought honourable, secure, and profitable for his state and person. The causes of his danger from the Turk he spoke not of, first touched by me, and apparent to all. Thanking then commanded Bastan-Aga to speak freely also what he thought, who after a reverence unto him, having repeated the arguments past, commended them all (as it is his fashion apparently to offend nobody: but what he does in that qualities is secretly (and then as though he meant no such matter, dividing what he would speak into two points, the war, and my person, he proceeded thus.

მის უდიდებულესობას ვთხოვო, მკაცრად ნუ განსჯის ამ ქრისტიანს, რომელმაც ესოდენი გაბედულება მხოლოდ იმისთვის გამოიჩინა, რომ შაჰისათვის თავისი ერთგულება დაემტკიცებინა. შერლიმ ოდენ თავისი მოსაზრებანი გაგვიზიარა, ვინაიდან ფიქრობდა, რომ მისი გეგმის სისრულეში მოყვანა კიდევ უფრო გაუთქვამდა სახელს შაჰს, მის სამეფოსა და ქვეშევრდომებს; და მათთვის უსაფრთხო და უზრუნველყოფილი მომავლის გარანტი გახდებოდა. შერლის არ უსაუბრია თურქთაგან მოსალოდნელი საფრთხის შესახებ, რომელზედაც ზემოთ მოგახსენებდით, ვინაიდან ეს ისედაც აშკარაა. შაჰმა მადლობა გადაუხადა ალავერდი ხანს და უბრძანა ბასტან აღას თავისი აზრი გამოეთქვა. მან ჯერ ყველას მადლობა მოახსენა გულახდილობისათვის, შეაქო ისინი (ვინაიდან მას საჯარო კრიტიკა არ სჩვევია; ოდენ თავად უწყის, რას ფიქრობს სინამდვილეში), შემდეგ კი ისაუბრა როგორც თურქებთან ომის, ასევე ჩემ [სერ ანტონი შერლის] შესახებ...

სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ძვ. წ. IV-I
ათასწლეულების მოსახლეობის ეთნო-კულტუროგენეზის
საკითხისათვის

კონსტანტინე (კიაზო) ფიცხელაური

*ილვას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ემერიტუსი პროფესორი,
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრი.*

რეზიუმე: სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში არქეოლოგიური კულტურების გავრცელების ფარგლებში ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ტრადიციულად და იგი თითქმის ზუსტად თავსდება აღმოსავლეთ საქართველოს თანამედროვე საზღვრებში. ეს გასათვალისწინებელი მოვლენაა ადგილობრივი მოსახლეობის ეთნოკულტურული პრობლემების ძიების დროს.

საკვანძო სიტყვები: *მტკვარ-არაქსის კულტურა, ბედენის კულტურა, თრიალეთის კულტურა, ცენტრალურ - ამიერკავკასიური კულტურა.*

კავკასია ორ ზღვას შორის მდებარე ევროპისა და აზიის დამაკავშირებელი ხმელეთის ვიწრო ზოლია. აქ ათასწლეულების განმავლობაში სხვადასხვა ბუნებრივ პირობებზე და მის თანამდევ მრავალ თავისებურებაზე დაფუძნებული სამი კულტურა ჩამოყალიბდა, ერთიმეორისგან განსხვავებული მატერიალური კულტურის იერსახით და სოციალ-ეკონომიკური სისტემით. ერთი – ჩრდილოეთ და ორი – სამხრეთ კავკასიაში, მის დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად გარე, ხშირად მძლავრი ზეგავლენით გამოწვეული კატაკლიზმებისა, რაც ეპოქალურად მრავალი სიახლით აღინიშნებოდა, კავკასიური კულტურები მთელი თავისი არსებობის მანძილზე განუწყვეტლივ, თანამიმდევრულად აგრძელებდნენ შიდა განვითარების მაგისტრალურ ხაზს და მყარად ინარჩუნებდნენ განუმეორებელი ინდივიდუალობის სტაბილურ ხასიათსა და გავრცელების საზღვრებს.

კავკასიის ერთ-ერთ ასეთ გეოგრაფიულ რეგიონს წარმოადგენს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილი [ტაბ. I]. იგი ჩრდილოეთიდან ისაზღვრება დიდი კავკასიონის ქედის სამხრეთი ფერდობით; დასავლეთიდან – ლიხის მთით, რომელიც ეღობება შავი ზღვის სუბტროპიკული ჰავის ნაკადს; აღმოსავლეთიდან მკვეთრად იფარგლება კასპიისპირა დამარილებული ნიადაგების სტეპური ზოლით, რომელიც თავისუფლად ატარებს შუა აზიის ცხელი ჰაერის მასებს, ეს კი ბევრად განაპირობებს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის კლიმატს და შესაბამისად აქ მცხოვრები საზოგადოების სამეურნეო საქმიანობის მიმართულებებს. ამ მხარეში ლითონის მდიდარი წიაღისეულისა და ადამიანის ცხოვრებისა და საქმიანობისათვის აუცილებელი სხვა ბუნებრივი რესურსების ერთდროულად არსებობა ყველა ეპოქაში განსაზღვრავს ადგილობრივი საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ სახეს. ამ გეოკლიმატური თავისებურებებით გამორჩეულ რეგიონის სამხრეთ მონაკვეთს წარმოადგენს მცირე კავკასიონის მთიანეთი და მის ირგვლივ მდებარე ტერიტორია, მდინარე არაქსამდე.

ენეოლითურ ეპოქაში კავკასიის არქეოლოგიური კულტურების საზღვრები, კვლევის დღევანდელ ეტაპზე, მეტად ამორფულია, რის გამოც მათი გავრცელების კონკრეტული ფარგლები ჯერ-ჯერობით მკვეთრად არ არის გამოსახული.

ძვ. წ. V ათასწლეულის დასასრულს და IV ათასწლეულში შუამდინარეთიდან ლტოლვილ ურუკელ მიგრანტთა დიდი ტალღა მთლიანად ფარავს მთელ კავკასიას [15; 32; 33; 34; 35].

კავკასიაში შემოსული ამ კულტურის ადგილობრივთან ინტეგრაციის პროცესი უპირატესად ბრინჯაოს მეტალურგიის განსაკუთრებულ დაწინაურებაში აისახა, რამაც საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას „ფეთქებადი“ ხასიათი მიანიჭა. როგორც ჩანს, საწყის პერიოდში ამ კულტურათა შერწყმის შედეგად სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ძვ. წ. IV ათასწლეულში ყალიბდება ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული კულტურა [ტაბ. II] [6; 7; 16; 27; 28; 31; 42]. იგი თანდათანობით სხვადასხვა შიდა მოთხოვნილებების საფუძველზე თავისი ჩამოყალიბების ფარგლებს გარეთ, დიდ ფართობზე ვრცელდება. სამხრეთით მტკვარ-არაქსული

კულტურა თითქმის მთლიანად იკავებს დღევანდელი ჩრდილო ირანის ტერიტორიასა და აღმოსავლეთ ანატოლიას ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირომდე [40; 41; 43; 44; 45; 46; 47]. ჩრდილოეთით იგი ფარავს კავკასიონის ქედის მიღმა ტერიტორიის აღმოსავლეთ ნაწილს [21; 27; 30; 31] და, როგორც ფიქრობენ, ევროპის დიდ მონაკვეთსაც [5]. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მტკვარ-არაქსული კულტურის განვრცობა განსაკუთრებით დიდ ფართობზე მისი განვითარების ზენიტს ემიხვევა. სამხრეთით ვრცელდება მტკვარ-არაქსული კულტურის როგორც ჩრდილო, ისე სამხრეთული ვარიანტი, ჩრდილოეთ კავკასიაში და ევროპაში კი მხოლოდ მისი ჩრდილო ვარიანტი. ამავე პერიოდში, მტკვარ-არაქსული კულტურის სამხრეთული ვარიანტი ნაწილობრივ ჩრდილო ვარიანტის ტერიტორიასაც ფარავს.

გასული საუკუნის მიწურულს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ბედენური კულტურის არსებობა დადგინდა, რომლის არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები საკმაოდ დამაჯერებლად ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით განისაზღვრა [2; 10; 18; 22]. ამჟამად ბედენური მასალების აღმოჩენამ, მტკვარ-არაქსულთან ერთად, ხაშურის ნაცარგორაზე, მკაცრად სტრატოფიცირებული კულტურული ფენებით [9; 36], მტკვარ-არაქსული კულტურის ქრონოლოგიური ჩარჩოების გაფართოების აუცილებლობაზე მიგვითითა, რომელმაც, როგორც ჩანს, ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარიც უნდა მოიცვას.

რაც შეეხება ბედენური კულტურის გენეტიკურ კავშირს როგორც მტკვარ-არაქსულ, ისე მისი მომდევნო ხანის თრიალეთურ კულტურასთან, ეს საკითხი უაღრესად პრობლემატურია და მრავალ პასუხგაუცემელ კითხვას ბადებს, რადგან არსებული მასალების მიხედვით ეს კავშირი, ჯერჯერობით მაინც, სრულიად უნდა გამოირიცხოს. მიუხედავად ამისა, უაღრესად მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ის, რომ ბედენური კულტურის გაერცელების საზღვრები თითქმის ზუსტად ემთხვევა [ტაბ. II] სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის შემდგომი, ძვ. წ. II ათასწლეულის და ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის, ტიპური კავკასიური შუაბრინჯაოს, გვიანბრინჯაოს და რკინის ხანის კულტურების

გავრცელების ფარგლებს [ტაბ. II], რომლებიც ერთიმეორესთან გენეტიკურად მჭიდროდ არიან დაკავშირებული.

ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ჯერჯერობით ბედენური კულტურა გენეტიკურად არ უკავშირდება არც თავის წინამორბედ და არც შემდეგდროინდელ ადგილობრივ კულტურებს, მათი გავრცელების საზღვრების თითქმის ზუსტი დამთხვევა შესაძლოა იმის წინაპირობა გახდეს, რომ მომავალმა კვლევა-ძიებამ მათ შორის შუალედური რგოლები მაინც გამოავლინოს, რაც საშუალებას მოგვცემს ბედენური კულტურა ადგილობრივი კულტურების განვითარების სისტემაში ჩავრთოთ.

სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ამჟამად ბედენური კულტურის ქრონოლოგიურად მომდევნო, თრიალეთურ კულტურას ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ათავსებენ [3; 17; 20; 25; 27]. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით იგრძნობა წინააზიურ კულტურებთან ურთიერთობის განსაკუთრებული გააქტიურება [3; 25], თრიალეთური კულტურისთვის დამახასიათებელი, ძირითადად ადგილობრივი ნიშნების მიხედვით, შესაძლებელი ხდება მისი კუთვნილი ტერიტორიის მკვეთრად შემოსაზღვრა [26; 27], [ტაბ. II]. არსებითია, რომ უკვე ამ დროიდან ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებამდე შეიძლება ამ რეგიონში კულტურის უწყვეტ განვითარებას გაედევნოს თვალი, რაც მთავარია, გავრცელების ერთი და იგივე სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ფარგლებში. თუმცა, აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მრავალი, ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელი და აღმოსავლეთ თურქეთის მუზეუმებში ექსპონირებული მასალების მიხედვით (აკადემიკოსების ო. ჯაფარიძისა და დ. მუსხელიშვილის სიტყვიერი ცნობა), სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ძვ. წ. II ათასწლეულის კულტურები გასაოცარ მსგავსებას ამჟღავნებენ ამ რეგიონთან.

ადრე მეცნიერთა ერთი ჯგუფი თვლიდა [3], რომ თრიალეთური შუაბრინჯაოს ხანის კულტურა უეცრად წყვეტს არსებობას, იგი გენეტიკურად არ უკავშირდება მისი შემდგომი დროის გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურებს და, შესაბამისად, ამ

დროიდან ამ რეგიონში კულტურის ცვლა იგულისხმებოდა. თუმცა, შემდგომი კვლევის შედეგად სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებს შორის დამატებით გამოიყო განვითარების სამი ახალი საფეხური. ამ საფუძველზე კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ძვ.წ. I ათასწლეულის კულტურები გენეტიკურად დაუკავშირდა ერთიმეორეს და განვითარების განუწყვეტელი მყარი სისტემის არსებობა დაადასტურა [11; 12; 13]. შემდგომ მსგავსი სამუშაო ჩატარდა ჩრდილო სომხეთის ძეგლებთან დაკავშირებითაც და იქაც შესაძლებელი გახდა ამ ორი ეპოქის ერთიმეორესთან მჭიდრო გენეტიკური კავშირის გამოვლენა [19]. მეტად არსებითია, რომ განვითარების ამ ახლად გამოვლენილი სამივე საფეხურის კულტურათა გავრცელების ფარგლები ძვ. წ. III და II ათასწლეულთა ადგილობრივი კულტურების განვრცობის საზღვრებში თავსდება და, თავის წინამორბედთა მსგავსად, მთელ ამ ტერიტორიაზე ინარჩუნებს ერთიან ხასიათს. ცხადია, ამა თუ იმ მხარეში მცირე ნიუანსებით.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ახლადგამოყოფილი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული, პირველი საფეხურის კულტურა, რომელმაც ცენტრალურ ამიერკავკასიურის სახელწოდება დაიმკვიდრა [13; 14], გენეტიკურად მჭიდროდ აღმოჩნდა დაკავშირებული არა მარტო თავის წინამორბედ, არამედ თავის მომდევნო ხანის კულტურებთანაც. მართალია, ამ პერიოდში იგი ატარებს მცირეაზიურ-ხეთურ სამყაროსთან მყარი კავშირის ნიშნებს, მაგრამ ისიც აშკარაა, რომ კვლავ თავისი წინამორბედი კულტურების ტრადიციულ საზღვრებში რჩება [ტაბ. II] და თავის ადგილობრივ ინდივიდუალობას ინარჩუნებს. შემოსულ ყველა პროგრესულ სიახლეს კი ითვისებს, გადაამუშავებს და თავისებურ ელფერს აძლევს.

რა ხდება შემდგომ ეპოქაში სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში, რომელიც მთლიანად მოიცავს ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულს და ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარს, ე. ი. გვიანბრინჯაოს ხანის კლასიკურ პერიოდს და რკინის ხანას? ამ ეპოქის ყველაზე არსებითი ნიშანია ის, რომ ამ დროს იწყება უმნიშვნელოვანესი, რევოლუციური პროცესი კულტურის განვითარებაში, რკინის მეტალურგიაზე თანდათანობით გადასვლა და მისი თანამდევი ერთიანი

ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის სეგმენტაცია მცირე, ერთიმეორის მონათესავე გაერთიანებებად. აქ ყველაზე მნიშვნელოვანია ის, რომ ყველა ეს შემადგენელი ნაწილი გენეტიკურადაა დაკავშირებული თავის წინამორბედ კულტურასთან და ყველა მათგანი ერთობლივად თავისი საზღვრებით თავსდება მის ფარგლებში [ტაბ. II].

თავდაპირველად, დაახლოებით ძვ.წ. XIII საუკუნეში, რიგი თავისებური ნიშნით ამ ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალების ორი ჯგუფი გამოიყოფა. ერთი – მტკვრის შუა დინების დაბლობში და მის ირგვლივ მდებარე მთა-გორებში და მეორე – იორ-ალაზნის აუზში. ამ დროს მტკვრის შუა დინების კულტურა რიგი თავისებურებებით ხასიათდება, რომელიც უცხოა მისი წინამორბედი კულტურისთვის, მაგრამ უკვე ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულისთვის, ყველა ეს ნიშანი ქრება და მტკვრის შუა დინების კულტურა მთლიანად თავისი წინამორბედი კულტურის ტრადიციების გამაგრძელებელი ხდება. აღნიშნულ რეგიონში ძვ.წ. XIII საუკუნით დათარიღებული არქეოლოგიური კულტურა, რომელიც თავისი წინამორბედის – ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურის პირდაპირ გაგრძელებას წარმოადგენს, მოიცავს მთლიანად იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიას [13; 38]. შემდგომ, ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულს და ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში კი, იგი სამ ლოკალურ ჯგუფად ნაწევრდება [13; 38], [ტაბ. II]. ყველა მათგანს ჩვენ ქართულ წერილობით წყაროში მოცემულ გარკვეულ ქართულ ეთნიკურ ჯგუფებთან ვაკავშირებთ, რადგან მათი გავრცელების საზღვრები თითქმის ზუსტად ემთხვევა ქართულ წერილობით წყაროში მითითებულ უძველესი ქართული ეთნიკური წარმონაქმნების საზღვრებს [13; 38].

გვიანბრინჯაოს ხანის პირველი საფეხურიდან მცირე კავკასიონის მთიანეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ყალიბდება თავისებური, ცენტრალურ ამიერკავკასიური კულტურისგან მრავალი ნიშნით გამორჩეული კულტურა [23; 24; 28; 29; 45], რომელიც განვითარების შემდგომ საფეხურებზეც ინარჩუნებს თავის ინიციტივალურ ხასიათს. მისი გენეზისისა და გავრცელების საზღვრების შესახებ ჯერჯერობით მკვეთრად ჩამოყალიბებული შეხედულება არ არსებობს.

არ შეიძლება არ შევეხოთ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ორ უდიდეს მოვლენას, რომელიც სამხრეთ კავკასიას ეხება.

პირველი სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ურარტულ ექსპანსიას უკავშირდება. თავიდანვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პროცესმა აღნიშნული მხარის მხოლოდ უკიდურესი სამხრეთი მონაკვეთი მოიცვა. ურარტელებს უფრო დრამად სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში არ შემოუღწევიათ. კონტაქტები ამ კულტურასთან სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ჩრდილო მონაკვეთში მხოლოდ თითო-ოროლა ურარტული ნივთის აღმოჩენით აღინიშნება, რაც აქ (თლია, ხირსა) სამხედრო ნადავლის, ბრინჯაოს სარტყლების სახით უნდა იყოს მოხვედრილი. თუმცა, ამ ძლიერ მეზობელთან ურთიერთკავშირის არსებითი ზეგავლენა მაინც აშკარაა. ამაზე მივიჩნით, სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიურ კულტურებში ურარტული რკინის საბრძოლო იარაღის და მათი მინაბადების დიდი რაოდენობით არსებობა.

ის, რომ ქართულ ლექსიკაში, არცთუ იშვიათად, ურარტული სიტყვიერი მასალის არსებობა დასტურდება, სრულიად ბუნებრივია და შეიძლება აიხსნას ახლო კავშირით მეზობელ ქვეყანასთან. თუმცა ეს მოვლენა შორს წასული დასკვნების საფუძველს ნამდვილად არ იძლევა.

ასევე მნიშვნელოვანია ძვ. წ. I ათასწლეულში სამხრეთ კავკასიაში სკვითური ექსპანსიის კვალი, რომელიც მათ აქ დატოვეს გზად, ჯერ სამხრეთისკენ, შემდგომ კი უკუმპრაობის დროს [39]. არსებული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, აქ ისინი უფრო დიდი დროით არ დაბინავებულან. საწინააღმდეგო აზრის განვითარებას ამ მიმართულებით [რ. აბრამიშვილი], ვფიქრობ, მყარი საფუძველი არ უნდა ჰქონდეს.

ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილი აქემენიდური კულტურის მძლავრი ზეგავლენის ქვეშაა მოქცეული, თუმცა, მიუხედავად ამისა ადგილობრივი კულტურა არსებობას განაგრძობს და ინარჩუნებს თავის ინდივიდუალობას. აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდიდან იგი კარგავს განმასხვავებელ ნიშნებს, რომელთა

მიხედვითაც მისი ლოკალური ვარიანტები გამოირჩეოდა. მათი ნიველირება ხდება და ერთსახოვან იერს ატარებს. მისი გავრცელების კონკრეტული საზღვრების მითითება კი არსებული მასალების მიხედვით რთულია.

იგივე შეიძლება ითქვას შემდგომი პერიოდის შესახებ, როდესაც სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის საზღვრებში სახელმწიფოებრივი სტრუქტურა ყალიბდება. აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე, დღევანდელი აღმოსავლეთ საქართველოს უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილს, კავკასიისთვის უცხო, ე.წ. იალოილუთაფას კულტურა ფარავს [37]. მისი ნიშნები ტიპიურ ადგილობრივ მასალებთან ერთად საკმაოდ კომპაქტურად ფიქსირდება მხოლოდ ალაზნის ველის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, უფრო ღრმად ეს კულტურა აღარ ვრცელდება. მან აქ შეიძლება მხოლოდ სულ ასიოდე წელი იარსება და შემდგომ უკვალოდ გაქრა ისე, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოებრივ საზღვრებში საბოლოო ცვლილება არ შეუტანია.

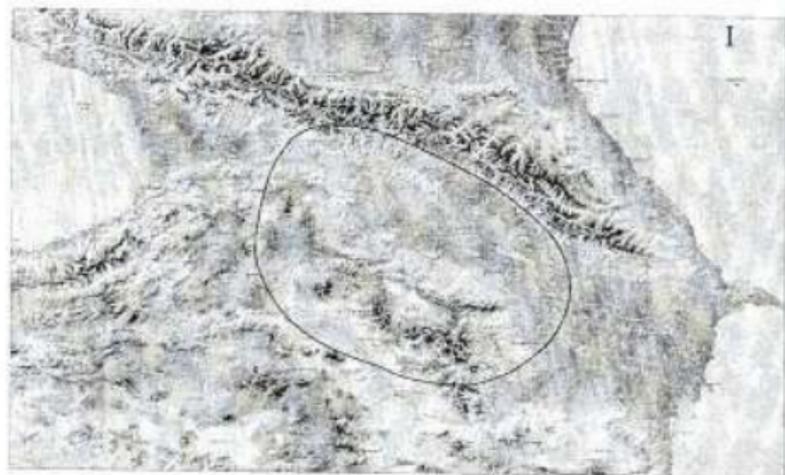
ამგვარად, სრულიად ცხადია, რომ სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში არქეოლოგიური კულტურების გავრცელების ფარგლები ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ტრადიციულია და იგი თითქმის ზუსტად თავსდება აღმოსავლეთ საქართველოს თანამედროვე საზღვრებში. ამჟამად ეს მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციაა და არ გვინდა ამ ფაქტს ზედმეტად დიდი მნიშვნელობა მივანიჭოთ, მაგრამ ის, რომ ეს გასათვალისწინებელი მოვლენაა ადგილობრივი მოსახლეობის ეთნოკულტურული პრობლემების ძიების დროს, ვფიქრობთ, უდავოა.

ამ მიმართულებით კვლევა სასურველ შედეგს მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოგვეცემს, თუ იგი დაიგეგმა და წარიმართა ყველა ინტერდისციპლინარული მეცნიერების მიღწევების საფუძველზე. ჩვენ მიერ შენიშნული ტრადიცია კი მხოლოდ ერთი შტრიხია იმის საიმედოდ, რომ ამ თვალსაზრისით სამუშაოების გაგრძელება წარმატებული იქნება.

ტაბულების აღწერილობა:

ტაბ. I - კავკასიის ფიზიკური რუკა, სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის მითითებით.

ტაბ. II - კავკასიის ფიზიკური რუკა მკ. წ. IV-I ათასწლეულების არქეოლოგიური კულტურების გავრცელების საზღვრების აღნიშვნით.

ტაბ.1

ტაბ.2

მითითებული ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი, რ., "ორიალეთის შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი", *თბილისი*, I, თბილისი 1978.
2. გობეჯიშვილი, გ., *ბედენის გორასამარხების კულტურა*, თბილისი 1981.
3. გოგაძე, ე., *ორიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი*, თბილისი 1972.
4. გომელაური, ნ., "აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურათა ურთიერთმიმართების საკითხისათვის, მცირე პლასტიკისა და გრაფიკულ გამოსახულებათა მიხედვით", *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, # 20, თბილისი 2011, გვ. 240-250.
5. მირცხულავა, გ., მირცხულავა, ნ., "კავკასია ადრულითონების ხანის ევროპის არქეოლოგიურ კულტურათა სისტემაში", *თსუ შრომები*, III, თბილისი 2001, გვ. 4-11.
6. მირცხულავა, გ., *მტკვარ-არაქსის კულტურის პრობლემები*, თბილისი 2011.
7. ნებიერიძე, ლ., *წოფის ენეოლითური კულტურა*, თბილისი 2010.
8. ორჯონიკიძე, ა., *მტკვარ-არაქსულ და ბედენურ კულტურათა ურთიერთობისათვის სამხრეთ კავკასიაში (პრეპრინტი)*, თბილისი 1966.
9. ორჯონიკიძე, ა., *შერეულკერამიკიანი კომპლექსები შიდა ქართლიდან (პრეპრინტი)*, თბილისი 1992.
10. ორჯონიკიძე, ა., "ბედენის კულტურა. მეცნიერული აზრის განვითარების ისტორიიდან", *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, # 20, თბილისი 2011, გვ. 222-235.
11. რამიშვილი, ა., "შიდა ქართლის ბრინჯაოს ხანის ფინალური სტადიების პერიოდიზაციის ზოგიერთი საკითხი", *ძიებანი*, # 6, თბილისი 2000, გვ. 28-37.
12. ფიცხელაური, კ., "აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის გენეზისისა და პერიოდიზაციის საკითხები", *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. 65, # 3, თბილისი 1972.
13. ფიცხელაური, კ., *აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს.)*, თბილისი 1973.

14. ფიცხელაური, ვ., *ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ. წ. XIV-XIII სს.*, თბილისი 2005.
15. ფიცხელაური, ვ., "ურუქელი მიგრანტები კავკასიაში (ინგლისურ ენაზე)": *საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მოამბე*, ტ. 6, # 2, თბილისი 2012, გვ. 153-161.
16. ჯავახიშვილი, ა., ლლონტი, ლ., *არქეოლოგიური გათხრები ჩატარებული 1954-1961 წლებში ქვაბულებს (ტვლეპია ვორის) ნამოსახლარზე*, თბილისი, 1962.
17. ჯაფარიძე, თ., *არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ძვ.წ. II ათასწლეულში*, თბილისი 1969.
18. ჯაფარიძე, თ., *ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. მესამე ათასწლეულში (ადრეყოფიანული კულტურა)*, თბილისი 1998.
19. Арешян, Г.Е., Оганесян, В.Э., Мурадян, Ф.М., Аветисян, П.С., Петросян, Л.А., "Конец среднего бронзового века в междуречье Аракса и Куры", *Историко-филологический журнал*, №1 (128), Ереван 1990, стр. 53-74.
20. Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа, Москва 1994, стр. 58-155.
21. Гаджиев, М.Г., "Поселения горного Дагестана эпохи ранней бронзы", *Древние и средневековые поселения Дагестана*, Махачкала 1983.
22. Дедабришвили, Ш., "Курганы Алазанской долины", *Труды кахетской археологической экспедиции*, II, Тбилиси 1979.
23. Есаян, С.А., *Древняя культура племен северо-восточной Армении (III-I тыс. до н.э.)*, Ереван 1976.
24. Ивановский, А.А., "По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг.", *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VI, Москва 1911.
25. Куфтин, Б.А., *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси 1941.
26. Кушнарева, К.Х., "К проблеме выделения археологических культур периода средней бронзы на Кавказе", *Краткие сообщения Института археологии*, вып. 176, Москва 1983, стр. 9-15.

27. Кушнарёва, К.Х., *Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э. (Этапы культурного и социально-экономического развития)*, Санкт-Петербург 1999.
28. Мартиросян, А.А., *Армения в эпохи бронзы и раннего железа*, Ереван 1964.
29. Минкевич-Мустафаева, Н.В., "О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа", *Материальная культура Азербайджана*, IV, Баку 1962, стр. 130-137.
30. Мунчаев, Р.М., "Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа", *Материалы и исследования по археологии СССР*, 100, Москва 1961.
31. Мунчаев, Р.М., *Кавказ на заре бронзового века*. Москва 1975.
32. Мунчаев, Р.М., "Месопотамия, Кавказ и Циркумпонтийская металлургическая про-винция", *Российская археология*, № 4, Москва 2005, стр. 13-24.
33. Мунчаев, Р.М., Амиров, Ш.Н., Магомедов, Р.Г., "Восточный Кавказ и проблемы кавказско-месопотамских связей в IV-III тыс. до н.э.", *Исследования первобытной археологии Евразии*, Москва 2010, стр. 316-334.
34. Мусеибли, Н., *Энеолитическое поселение Беюк-Кесик*, Баку 2007.
35. Нариманов, И., Ахундов Т., Алиев Н., *Лейлатепе (поселение, традиция, этап в этнокультурной истории)*, Баку 2007.
36. Рамишвили, А.Т., "Раскопки в Хашурском районе в 1984-1986 гг.", *Полевые археологические исследования в 1986 году*, Тбилиси 1991, стр. 22-25, таб. 34-47.
37. Пицхелаури, К.Н., "Памятники второй половины I тыс. до н.э. на территории Кахетии", *Советская археология*, № 3, Москва 1977, стр. 221-229.
38. Пицхелаури, К.Н., "Восточная Грузия в конце бронзового века", *Труды Кахетской археологической экспедиции*, т. III, Тбилиси 1979.
39. Погребова, М.Н., *Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время*, Москва 1984.
40. Burney, Ch., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, vol. VIII, London 1958.
41. Burton-Brown, T., *Excavations in Azerbaijan* 1948, London. 1955.

42. Žavaxišvili, A., "Ausgrabungen in Berikldeebi (Šida Kartli)", *Georgica. Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens*, Heft 21, Konstanz 1998, s. 7-20.
43. Kosay, H., "Pulur (Sakyol) excavations 1969", *Keban Project*, Ankara, 1971.
44. Kosay, H., "Pulur excavations 1969-1970", *Keban Project*, Ankara 1976.
45. Kossak, G., "Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus", *Beiträge zum Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Band 5, München 1983, s. 89-186.
46. Sagona, A.G., "The Caucasien Region in the Early Bronze Age", *British Archaeological Report*, part. III, Oxford 1984.
47. Yakar, J., "The Late Chalcolithic and Early Bronze Age", *The Later Prehistory of Anatolia*, part. II, 1985.

Towards the Ethnocultural Genesis of the Population of the 4th-1st Millennia in the Central Part of the South Caucasus

Konstantine (Kiazo) Pitskhelauri

Emeritus Professor at Ilia State University, Member of the Georgian National Academy of Sciences

Abstract: In the central part of the South Caucasus the boundaries of the spread of archaeological cultures from the 3rd millenium BC are traditional and they almost precisely fit in the new modern limits of Eastern Georgia. This phenomenon should be taken into account in the research in to the ethnocultural issues of the local population.

Key words: *Kura-Araxes culture, Bedeni culture, Trialeti culture, Central Caucasian culture*

The Caucasus is an isthmus linking Europe and Asia and lying between two seas. Here, over the millennia, based on diverse natural conditions and attending numerous peculiarities, three cultures took shape, with differing material culture and social-economic systems: one in the North and two in the South Caucasus – in its western and central parts.

It should be noted specially that notwithstanding the cataclysms so often caused by external strong influences, marked by many innovations over the epochs, the Caucasian cultures, throughout their existence, continued the main line of their internal development and firmly preserved the stable character and boundaries of diffusion of their inimitable individuality.

The central part of the South Caucasus constitutes one such geographic region of the Caucasus [Table 1]. From the north it is bounded by the south slopes of the Greater Caucasus Range; from the west by the Likhi mountain, forming a barrier to the stream of the Black Sea subtropical climate; from the east it is strongly bounded by the climate of the central part the South Caucasus and, accordingly, the directions of the economic activity of the society settled here. At

the same time, the existence in this region of rich metal ores and other resources necessary for human activity determines, in all epochs, the social-economic make-up of the local society. The mountain region of the Lesser Caucasus is an area distinguished for its geoclimatic peculiarities and the adjoining territory down to the Araks river.

At the present stage of development the boundaries of archaeological culture of the Caucasus in the Aeneolithic period are too amorphous, owing to which the concrete boundaries of their diffusion are so far not clearly defined.

At the end of the 5th millennium BC and in the 4th millennium a large wave of Uruk migrants from Mesopotamia overwhelmed the entire Caucasus [15; 32; 33; 24; 35].

The process of integration of this culture entering the Caucasus with the local population was predominantly expressed in a special advance of bronze metallurgy imparting "explosive" character to the socio-economic development of the society. Apparently in the initial period, as a result of a merger of these cultures, the Early Bronze Age Kura-Araxes culture took shape in the central part of the South Caucasus in the 4th millennium BC [pl. II] [6; 7; 16; 27; 28; 31; 42]. On the basis of its various internal demands, this culture gradually left the boundaries of its established area. To the south the Kura-Araxes culture embraced almost entirely the territory of modern Iran and eastern Anatolia to the eastern Mediterranean Shore [40; 41; 43; 44; 45; 46; 47]. To the north it covers the eastern part beyond the Caucasus Range [21; 27; 30; 31] and presumably a large section of Europe [5]. It should be noted here that the spread of the Kura-Araxes culture over a large area coincides with the heyday of its development. To the south both the northern and southern variants of the Kura-Araxes culture, in the North Caucasus culture partly covers the territory of the northern variant.

At the end of the past century the existence of Bedeni culture was confirmed in the central part of the South Caucasus; the chronological limits of its existence were determined – with fair precision – as the second-half of the 3rd millennium BC [2; 1010; 18; 22]. At present, the discovery of Bedeni material, along with that of the Kura-Araxes, at Khashuri Natsargora, with rigorously stratified habitation layers [9;36] points to the need for the expansion of the

chronological frame, which must apparently embrace the second half of the 3rd millennium BC as well.

As to the genetic relation of Bedeni culture to the Kura-Araxes, as well as to its subsequent period Trialeti culture, this issue is extremely problematic, raising many unanswered questions, for according to available material it must, at least for the time being, be absolutely ruled out. Nevertheless, I believe it highly significant that the boundaries of the spread of Bedeni culture almost coincide (pl. II) with the boundaries of the spread of typical Caucasian Middle Bronze, Late Bronze and Iron Age cultures (pl. II) of the subsequent 2nd millennium BC and 1st millennium BC of the central part of the South Caucasus – all closely linked to each other genetically.

Thus, although Bedeni culture is genetically not related to its preceding or following local cultures, the almost precise overlapping of the limits of their spread may become the precondition for future studies to reveal at least intermediate links between them, allowing us to involve Bedeni culture in the system of development of local cultures.

Trialeti culture that chronologically followed Bedeni culture in the central part of the South Caucasus is at present placed within the chronological frame of the first half of the 2nd millennium BC [3; 17; 20; 25; 27]. Although in this period according to the archaeological material of the Central part of the South Caucasus special activation of relations is felt with Near Eastern cultures [3; 25], by recourse to the characteristic features of Trialeti culture – basically local ones – it is possible to strictly limit its territory [26; 27] [pl. III]. Significantly enough, from this time to the mid-1st millennium BC one can trace uninterrupted development of culture in this region, which is most important, within the same central part of the South Caucasus. However, it should be stressed here that numerous and hitherto unpublished materials are exhibited in the museums of Eastern Turkey (verbal communication of Acad. O. Japaridze and Acad. D. Muskhelishvili) that evince striking resemblance with the 2nd millennium cultures of the central part of the South Caucasus of this region.

Earlier, a group of scholars [3] believed that Trialeti Middle Bronze Age cultures suddenly ceased to exist; it was genetically not related to subsequent period Late Bronze Age cultures, hence from

this time a change of culture was implied here. However, as a result of subsequent research, according to the archaeological material of the central part of the South Caucasus, three new stages of development between the Middle and Late Bronze Ages were identified. On this basis the cultures of the 1st millennium BC in the central part of the Caucasus became genetically related to one another, attesting to the existence of a stable system of uninterrupted development [11; 12; 13]. It is important to note that the limits of the spread of the newly-identified three stages of cultures remain within the bounds of spread of the local cultures of the 3rd and 2nd millennia BC and, similarly to its predecessors preserves a single character on this entire territory, obviously with minor nuances in one or another area.

Special note should be made that the early, first stage culture of the newly-identified culture that has earned the name of central South Caucasus culture [13; 14]¹, has been found to be genetically closely related not only to its preceding but following cultures as well. True, in the period it bears features of a stable link with the Asia Minor-Hittite world, but it is obvious too that it remains within the traditional bounds of its preceding culture (pl. II), preserving its individuality. It adapts, remakes and gives a peculiar air to all incoming progressive innovations.

What happens in the subsequent period in the central part of the South Caucasus, which covers entirely the end of the 2nd millennium BC and the first half of the 1st millennium BC, the classical period of the Late Bronze Age and the Iron Age? The most important feature of this period is that at this time begins the most significant, revolutionary process in the development of culture – gradual transition to iron metallurgy and its attendant segmentation of the central South Caucasus culture into small, related associations. Most important in this is the fact that all these constituent parts are genetically related to their preceding culture and all of them in aggregate are placed with their boundaries within its frame [pl. II].

---

¹ At present, some authors, in my view without ground, try to replace this term with the designation Lchasheni-Tsitolgorebi [1,4], with which I cannot concur, for it does not reflect the reality and causes superfluous uncertainty.

Initially, in ca the 13th c. two groups of archaeological material are identifiable by a number of peculiarities: one in the plain of the middle course of the Mtkvari and in the foothills surrounding it and the second in the Iori-Alazani basin. At the time in question the culture of the middle course of the Mtkvari is characterized by a number of peculiarities, which are alien to its preceding culture. In the cited region, dated to the 13th century BC, which is a direct continuation of its predecessor Central South-Caucasian culture, entirely covers the territory of the Iori-Alazani basin [13; 38]. Subsequently, at the end of the 2nd millennium BC, it breaks up into three local groups [13; 38] [pl. II]. I link all of them to definite Georgian ethnic groups found in the Georgian written source, for the boundaries of their diffusion coincide with those of the ancient Georgian ethnic entities given in the Georgian written source [13; 38].

From the first stage of the Late Bronze Age in the southwestern part of the Lesser Caucasus mountain region a peculiar culture takes shape, distinguished from the Central South Caucasian culture in its many features [23; 24; 28; 29; 45], preserving its individual character in the subsequent stages of development. Thus far there is no clearly defined view on its genesis and boundaries of diffusion.

I cannot bypass two major developments of the first half of the 1st millennium BC referring to the South Caucasus.

The first is related to the Urartian expansion into the central part of the South Caucasus. It should be stressed from the beginning that this process occurred only in the extreme south of the South Caucasus. The Urartians did not penetrate deeper into the central part of the South Caucasus. Contacts with this culture are marked by the discovery of a few Urartian items in the northern section of the South Caucasus. These finds (Tlia, Khirsa) must have found their way here in the form of military spoils, bronze belts. However, considerable influence resulting from the relationship with this strong neighbour is obvious. This is indicated by the presence of a large number of iron weapons and the imitations in the archaeological cultures of the central part of the South Caucasus in the first half of the 1st millennium BC.

The not infrequent occurrence of Urartian words in Georgian vocabulary is quite natural and may be accounted for by the close

contact with the neighbour country. However, this phenomenon does not give ground for far-reaching conclusions.

Also important is the trace of Scythian expansion into the South Caucasus in the 1st millennium BC, which they left here on their way south and then on their return movement [39]. According to the available archaeological material, their stay here was not of long duration. I do not believe the development of an opposite view along this line (R. Abramishvili) has any firm ground.

In the mid-1st millennium BC the central part of the South Caucasus came under a strong influence of Achaemenid culture. Nevertheless, the local culture continued to exist, preserving its individuality. It should be noted that from this period it lost the features distinguishing its local variants. Becoming leveled, it turns uniform. According to the available material it is difficult to point out concrete boundaries of its diffusion.

The same may be said about the subsequent period when a state structure takes shape within the boundaries of the central part of the South Caucasus. It is necessary to note here that at the turn of the old and new eras, the easternmost part of present day Eastern Georgia is covered by the Ialolitapa culture, alien to the Caucasus [37]. Its features, along with local material, are attested rather compactly only in the easternmost part of the Alazani plain, failing to penetrate deeper. It may have existed for some one hundred years and then vanished without leaving a trace and without introducing a final change in Georgia's state borders.

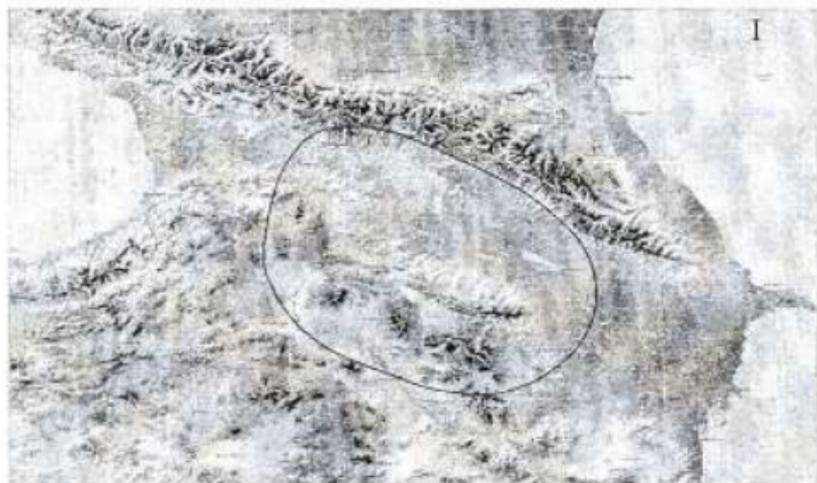
Thus, it is absolutely clear that the boundaries of the spread of archaeological cultures in the central part of the South Caucasus from the 3rd millennium BC is traditional and it almost precisely fits in the present-day boundaries of Eastern Georgia. At present this is only a statement of a fact, to which I am not inclined to attach too much importance, but I think it is a development to be taken into account in researching the ethnocultural questions of the local population.

Research along these lines will yield the desired result only if it is planned and conducted on the basis of achievements in all interdisciplinary branches of science. The tradition noted by me is only a feature promising success if work is continued.

Description of the plates

Pl. I Physical Map of the Caucasus, with indication of the central part of the South Caucasus.

Pl. II Physical Map of the Caucasus, with indication of the boundaries of the diffusion of the archaeological cultures of the 4th-1st millennia BC.

Pl. 1

Pl. 2

References:

1. Abramishvili, R., "Trela burial of the Middle and Late Bronze Age", *Tbilisi*, I, Tbilisi 1978.
2. Gobejishvili, G., *Bedeni culture of burial mounds*, Tbilisi 1981.
3. Gogadze, E., *The periodization and genesis of Trialeti barrow culture*, Tbilisi 1972.
4. Gomelauri, N., "Towards the interrelationship of Eastern Georgia's Late Bronze-Early Iron Age cultures according to minor plastics and graphic representations", *Dziebani*, #20, Tbilisi 2011, pp. 240-250.
5. Mirtskhulava, G., Mirtskhulava, N., "The Caucasus in the system of Europe's archaeological cultures of the Early Metal Age", *Proceedings of TSU*, III, Tbilisi 2001, pp. 4-11.
6. Mirtskhulava, G., *Issues of the Kura-Araxes culture*, Tbilisi 2011.
7. Nebieridze, A., *Tsopi Aeneolithic culture*, Tbilisi 2010.
8. Orjonikidze, A., *Towards the relationship of the Kura-Araxes and Bedeni cultures in the South Caucasus (preprint)*, Tbilisi 1966.
9. Orjonikidze, A., *Mixed pottery complexes from Shida Kartli (preprint)*, Tbilisi 1992.
10. Orjonikidze, A., "Bedeni culture On the history of the development of scientific thought", *Dziebani* #20, Tbilisi 2011, pp. 222-235.
11. Ramishvili, A., "Some questions of the periodization of the final stages of the Bronze Age of Shida Kartli", *Dziebani* #6, Tbilisi 2000, pp.28-34.
12. Pitskhelauri, K., "Questions of the genesis and periodization of the Late Bronze Age material culture of Eastern Georgia", *Bulletin of the Georgian Academy of Sciences*, v. 65, #3, Tbilisi 1972.
13. Pitskhelauri, K., *Basic problems of the history of the tribes of Eastern Georgia (15th-17th c. BC)*, Tbilisi 1973.
14. Pitskhelauri, K., *Central South Caucasian archaeological culture in the 14th -13th c. BC*, Tbilisi 2005.
15. Pitskhelauri, K., "Uruk migrants in the Caucasus" (in English), *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, v.6, #2, Tbilisi 2012, pp.153-161.
16. Javakhishvili, A., Glonti, I., *Archaeological excavations conducted in 1954-1961 at the Kvatskhelebi (Tvlepia Gora) settlement site*, Tbilisi 1962.
17. Japaridze, O., *Archaeological excavations in Trialeti. Towards the history of Georgian tribes in the 2nd Millennium BC.*, Tbilisi 1969.
18. Japaridze, O., *Towards the ethnocultural history of Georgian tribes in the 3rd millennium BC (early barrow culture)*, Tbilisi 1998.

19. Арешян, Г.Е., Оганесян, В.Э., Мурадян, Ф.М., Аветисян, П.С., Петросян, Л.А., "Конец среднего бронзового века в междуречье Аракса и Куры", *Историко-филологический журнал*, №1 (128), Ереван 1990, стр. 53-74.
20. "Археология", *Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа*, Москва 1994, стр. 58-155.
21. Гаджиев, М.Г., "Поселения горного Дагестана эпохи ранней бронзы", *Древние и средневековые поселения Дагестана*, Махачкала 1983.
22. Дедабришвили, Ш., "Курганы Алазанской долины", *Труды кахетской археологической экспедиции*, II, Тбилиси 1979.
23. Есаян, С.А., *Древняя культура племен северо-восточной Армении (III-I тыс. до н.э.)*, Ереван 1976.
24. Ивановский, А.А., "По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг.", *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VI, Москва 1911.
25. Куфтин, Б.А., *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси 1941.
26. Кушнарера, К.Х., "К проблеме выделения археологических культур периода средней бронзы на Кавказе", *Краткие сообщения Института археологии*, вып. 176, Москва 1983, стр. 9-15.
27. Кушнарера, К.Х., *Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э. (Этапы культурного и социально-экономического развития)*, Санкт-Петербург 1999.
28. Мартиросян, А.А., *Армения в эпохи бронзы и раннего железа*, Ереван 1964.
29. Минкевич-Мустафаева, Н.В., "О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа", *Материальная культура Азербайджана*, IV, Баку 1962, стр. 130-137.
30. Мунчаев, Р.М., "Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа", *Материалы и исследования по археологии СССР*, 100, Москва 1961.
31. Мунчаев, Р.М., *Кавказ на заре бронзового века*, Москва 1975.
32. Мунчаев, Р.М., "Месопотамия, Кавказ и Циркумпонтийская металлургическая провинция", *Российская археология*, № 4, Москва 2005, стр. 13-24.
33. Мунчаев, Р.М., Амиров, Ш.Н., Магомедов, Р.Г., "Восточный Кавказ и проблемы кавказско-месопотамских связей в IV-III тыс. до

- н.э.", *Исследования первобытной археологии Евразии*, Москва 2010, стр. 316-334.
34. Мусебли, Н., *Энеолитическое поселение Беюк-Кесик*, Баку 2007.
35. Нариманов, И., Ахундов Т., Алиев Н., Лейлатепе (поселение, традиция, этап в этнокультурной истории), Баку 2007.
36. Рамишвили, А.Т., "Раскопки в Хашурском районе в 1984-1986 гг.", *Полевые археологические исследования в 1986 году*, Тбилиси 1991, стр. 22-25, таб. 34-47.
37. Пицхелаури, К.Н., "Памятники второй половины I тыс. до н.э. на территории Кахетии", *Советская археология*, № 3, Москва 1977, стр. 221-229.
38. Пицхелаури, К.Н., "Восточная Грузия в конце бронзового века", *Труды Кахетской археологической экспедиции*, т. III, Тбилиси 1979.
39. Погребова, М.Н., *Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время*, Москва 1984.
40. Burney, Ch., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, vol. VIII, London 1958.
41. Burton-Brown, T., *Excavations in Azerbaijan 1948*, London. 1955.
42. Žavaxišvili, A., "Ausgrabungen in Berikldeebi (Šida Kartli)", *Georgica. Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens*, Heft 21, Konstanz 1998, s. 7-20.
43. Kosay, H., "Pulur (Sakyol) excavations 1969", *Keban Project*, Ankara, 1971.
44. Kosay, H., "Pulur excavations 1969-1970", *Keban Project*, Ankara 1976.
45. Kossak, G., "Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus", *Beiträge zum Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Band 5, München 1983, s. 89-186.
46. Sagona, A.G., "The Caucasiens Region in the Early Bronze Age", *British Archaeological Report*, part. III, Oxford 1984.
47. Yakar, J., "The Late Chalcolithic and Early Bronze Age", *The Later Prehistory of Anatolia*, part. II, 1985.

რომლის შესახებაც მეცნიერთა არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება არსებობს. ვიდრე მის შინაარსსა და ენობრივ ფორმასთან დაკავშირებით ჩვენეულ ხედვას წარმოგიდგენთ, უპირველესად საჭიროდ მიგვაჩნია დღემდე შემონახული წყაროების მოკლე მიმოხილვა.

პირველად მათი არსებობის შესახებ ჰომეროსის „ილიადა“ (ძვ. წ. VIII ს.) იძლევა ცნობას - მოხუცებული მეფე პრიამოსი თავისი ახალგაზრდობის ერთ ფაქტს იხსენებს, კერძოდ, იმას, თუ როგორ გაეშურა ის ვაზით განთქმულ ფრივიაში, რათა დახმარებოდა მოკავშირეებს (ატრევსისა და მიგდონის ხალხს); ეს უკანასკნელნი კი ამადმონების წინააღმდეგ იყვნენ იქ შუკრებილნი. პრიამოსი ამბობს:

„ამადმონები ჩვენ გვებრძოდნენ კაცთმოძულენი,
აქველებთან თუმც სიმრავლით რას მოვიდოდნენ?“

[9, III, 189-190]

ჩვენი აზრით, ჰომეროსისეულ მხატვრულ კონტექსტში ორი მნიშვნელოვანი მინიშნება იკითხება. ეს უპირველესად ამადმონთა „კაცთმოძულეობა“, რომელშიც ბრძოლაში მათივე დაუნდობელი ბუნება უნდა ამოვიცნოთ, და მეორე - ამადმონთა მცირერიცხოვნება. როგორც ჩანს, მათი რაზმები მრავალრიცხოვნებით მაინცადამაინც არ გამოირჩეოდნენ.

აპოლონიოს როდოსელის თხზულების მიხედვითაც ირკვევა, რომ ომის დვთაების - არესისა და ნიმფა ჰარმონიას ასულებად ცნობილი ამაზონების მოდგმასთან ზრძოლას თვით არგონავტებიც გაურბიან. პოეტი წერს:

„იქ, დოიანტის ველზე სახლობენ მოუსვენარი ამორძალები,

....

რადგან ეს არის მამაცი მოდგმა არესისა და ჰარმონიისა -
ნიმფის, რომელსაც ომის დვთაება შორს, აკმონის ჭალაში შეხვდა,
შუუკავშირდა და უშვა ნიმფამ ომის მოყვარე ქალიშვილები.
აქ რომ ვაკვაცებს ხანი დაეყოთ, ომს აუტეხდნენ ამადმონები“.

[2, II, 985-992]

თავად აპოლონიოსის მიერ გამოყენებული წყაროების შესახებ შენიშნულია, რომ: „არგონავტიკაზე“ მუშაობის დროს მან, როგორც ჩანს, მრავალზე მრავალი წყარო გამოიყენა, მას ხელთ ჰქონდა არგონავტთა თქმულების გარშემო არსებული და ალექსანდრიის საუკეთესო წიგნთსაცავში დაცული დიდძალი

მასალა. აპოლონიოსმა ისარგებლა როგორც ელინური პერიოდის შწერალთა, ისე მისი თანამედროვე ავტორების თხზულებებით. ეს თხზულებები სხვადასხვა რიგისა იყო, ძირითადად - მხატვრულ-მითოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული" [11, 8]. რა შეიძლებოდა შეეცვალა ძვ. წ. III საუკუნის პოეტს ამაზონთა შესახებ, ძნელი სათქმელია. უნდა ვივარაუდოთ, რომ წყარო, რომლითაც ის სარგებლობს, პოეტისათვის ავთენტურია. თუმცა მხატვრულ სიტყვას თავისი მოთხოვნა აქვს, ამიტომ მცირეოდენი გადააზრიანება ლოგიკურად არის და მისაღებიც! ვფიქრობთ, რომ ამაზონთა ადგილმდებარეობა ან მათი მეომრული ხასიათის შეცვლა აპ. როდოსელის მიზნებში არ შედიოდა. ის გასაოცარი სიზუსტით მოყვება გეოგრაფიულ არეალს სამხრეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ და ამიტომ უსაფუძვლოების შთაბეჭდილებას არ ტოვებს.

წყაროთა მონაცემებზე დაფუძნებით სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ამაძონების (//ამაზონების) ტომი მხოლოდ ქალებისაგან შედგებოდა, „ეს ქალები მამაცი მეომრები იყვნენ. ისინი ცხოვრობენ მდ. თერმოდონტთან, შავი ზღვის სამხრეთით. აგრეთვე - იბერიელთა მეზობლად პომპეუსის ლაშქრობის დროს“ [1, 254]. აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკა“ უბრალოდ ადასტურებს ამაძონელთა სახლობას მდ. თერმოდონტისა და ქართველური ტომების: ხალიზების („ხალიზთა საბრალო ტომი“), ტიბარენების („ტიბარენების ალალი ტომი“), მოსინიკთა და სხვათა გვერდით [2, II, 375-390].

აქვე ვიტყვით იმასაც, რომ ადრეული ავტორის, ძვ. წ. V ს-ის ისტორიკოსის - ჰეროდოტეს - მიხედვითაც ამაზონთა დასახლების ადგილად მცირე აზია, მდ. თერმოდონტის მიდამოებია ნაგულისხმები. ის ამაზონებისა და ელინთა ერთ-ერთ ბრძოლაზე გვესაუბრება და მოგვითხრობს: „მაშინ თერმოდონტთან ბრძოლაში ელინებმა გაიმარჯვეს, გამოცურეს უკან და წამოიყვანეს სამი ხომალდი ამაძონები, რომლების შეპყრობაც შეიძლეს“ [8, IV, 110]. ხომალდებზე დატყვევებული ქალები ელინ მეომრებს ამოხოცავენ და ქარს მინდობილნი „მაჰეტისის ტბამდე“ (აზოვის ზღვამდე) აღწევენ, შემდეგ მცირეოდენს ხმელეთზე მიუყვებიან და "თავისუფალი სკვითების ქვეყნაში" მკვიდრდებიან - ასეთია ამაზონთა

ჰეროდოტესეული მიგრაციის მოკლე სქემა. ზერძენი ისტორიკოსის ნაამბობიდან ერთი მარტივი დასკვნა იკვეთება - ძვ. წ.-ის V საუკუნეში ისტორიული მესხიერება კარგად ინახავს ცნობას, ერთი მხრივ, ამაზონთა მცირეაზიული წარმომავლობის შესახებ და, მეორე მხრივ, ისიც იცის, რომ მათი რაღაც მიზეზთა გამო გადასახლება სამხრეთ ტერიტორიებიდან ჩრდილოეთით განხორციელებულა, რის შედეგადაც სარმატების [სავრომატების] ტომი წარმომდგარა, რომლებიც „სკვითებისა და ამამონების შეუღლების შედეგად წარმოშობილ ტომად“ არის მიჩნეული [17, 82]. თ. ყაუბჩიშვილის შენიშვნით: „საერთოდ, ძველ მწერლებში სავრომატებისა და ამაზონების საკითხი ერთმანეთშია ჩახლართული“ [17, 177]. ახლა კვლავ ჰეროდოტეს მიერ დასახელებულ მიზეზს დავუბრუნდეთ, რომელიც მაინცადამაინც სარწმუნო არ მოჩანს, რადგან ძნელად წარმოსადგენია, თუ დაუჯერებელი არა, რომ სამ ხომალდზე დატყვევებული ამაზონები იმდენნი იყვნენ, რომ მათ სარმატების ტომი შეედგინათ. ჩვენი აზრით, ჰეროდოტე ერთ ისტორიულ ცნობას (ამაზონთა და ელინთა შეტაკების შესახებ) მეორეში ურევს (ცნობას ამაზონთა ჩრდილოეთით გადასახლების შესახებ) და კონტამინირებულ ვარიანტს გვთავაზობს; მაგრამ ერთი რამ ცალსახად მაინც არის ცხადი: ჰეროდოტეს ეპოქაში ამაზონები სამხრეთ ტერიტორიებიდან ამოწყულნი არიან და სავარაუდოდ, აღარც სახლობენ მდ. თერმოდონტის მიდამოებში. გამომდინარე ნათქვამიდან, აპოლონიოს როდოსელის მიერ მოწოდებული ცნობა ამ ქალების ძირძველი სახლობისა გაცილებით ადრინდელია, ვიდრე ჰეროდოტესი.

II საუკუნის რომაელი (ტომით ზერძენი) ავტორის - არიანეს თხზულებაში „ალექსანდრეს ანაბასისი“ მნიშვნელოვანი მინიშნებაა ამაზონთა საცხოვრისი ტერიტორიის ლოკალიზაციის საკითხზე. ავტორი, საზოგადოდ, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის ამბებს ყვება და ტექსტის ერთ ადგილას იტყვის: „ევროპის სკვითთა“ დამორჩილების შემდგომ ალექსანდრეს ეახლა ვინმე ფარასმანესი, ხორაზმელთა მეფე, 1500 მხედრით და თქვა: „რომ ის ცხოვრობს კოლხთა მოდგმისა და ამაზონი ქალების მეზობლად და თუ ალექსანდრეს სურს თავს დაესხას კოლხებსა

და ამაზონებს და დაიმორჩილოს ევქსინის პონტომდე რომ ვრცელდებოდა ის ტომები, ის პირდება, რომ იქნება მისი მეგზური" [3, 178]. თ. ყაუხჩიშვილი ტექსტის ამ პასაჟზე საინტერესო მეცნიერულ კომენტარს გვთავაზობს, გამოთქვამს სამართლიან ვარაუდს ბერძნულ ხელნაწერში მოხსენიებული ფარასმანესის კავშირზე იბერთა სამეფო დინასტიასთან; თუმცა აქვე არ გამორიცხავს მისსავე სპარსელობას ან „შეცდომას თვით ბერძნულ ხელნაწერში“. მეცნიერი იტყვის: „სრულიად არ იწვევს ეჭვს ის გარემოება, რომ არიანემ იცის კოლხები სად ცხოვრობენ (ტრაპეზუნდის მიდამოებში)" [3, 123]. ვფიქრობთ, რომ ფარასმანესის (=ფარნავაზის [იგულისხმება ქართლის პირველი მეფე ფარნავაზი - ძვ. წ. III ს.]) იბერთა სამეფო დინასტიასთან კავშირი უფრო სარწმუნო მოჩანს, ვიდრე - სხვა ვარაუდი. იბერთა მეფის დედით სპარსელობა ხომ არ გახდა საფუძველი მისი სპარსელად, „ხორაზმელად“, მონათვლისა? ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“ არაერთგან უსვამს ხაზს სპარსეთთან ფარნავაზის დინასტიურ კავშირზე. ფარნავაზი იყო „დედულად სპარსი ასპანელი“ [7, 20]; „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვითვე ირკვევა, რომ აზოსთან დაპირისპირებაში მყოფ ფარნავაზს დედა საკუთარ ძმებთან ასპანში წასვლას სთავაზობს: „შვილო ჩემო, დაუტევე საყოფელი მამათა შენთა და წაარმოყვანე მამულსა ჩემსა ასპანს, ძმათა ჩემთა თანა“ [7, 21] ან თვით ფარნავაზი იტყვის: „მე წარვალს ასპანს და მუნ კეთილსა მივეცემი“ [7, 21]; დაბოლოს, ფარნავაზის მიერ ქართლის სამეფოს სპარსულ წესზე ადმინისტრაციული მოწყობა სპარსული გავლენის შედეგია [„განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“] [7, 25]; ეს ყველაფერი კი პირდაპირ კავშირში უნდა იყოს ზემოთქმულთან. შეიძლება კითხვა ასე დავსვათ: რა მიზანი ამოძრავებდა ფარნავაზს, რომ ალექსანდრე მაკედონელს დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, კოლხეთსა და ამაზონთა მხარეში მეგზურობას ჰპირდებოდა? ჩვენი აზრით, აქ ფარნავაზს, მცხეთის მამასახლისის მემკვიდრესა და შემდგომში ქართლის მეფეს, საკუთარი პოლიტიკური მოტივაცია აქვს – ეს ბერძნების მხარდაჭერით ქართველურ ტომთა ერთ პოლიტიკურ გაერთიანებაში, ქართულ სახელმწიფოში, მოქცევის სურვილია! ფარნავაზმა ამ საწადელს ალექსანდრეს საშუალებით არა, მაგრამ მოგვიანებით

მისივე დიადოხოსის, ანუ მემკვიდრის - ანტიოქოს სელევკიდის - დახმარებით შეძლო და მოახერხა ის, რომ „განავრცო ენა ქართული და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თჳნიერ ქართულისა“ [7, 26].

ახლა კვლავ არიანეს თხულებასა და ამაზონთა საკითხზე განვავრცოთ მსჯელობა. ფაქტია, რომ ტექსტის მიხედვით კოლხეთი, ამაზონი ქალების საცხოვრისი ტერიტორიები და „ფარასმანესის“ ქვეყანა ერთ გეოგრაფიულ არეალშია მოაზრებული და, როგორც აღვნიშნეთ, აქ შეცდომა არ უნდა იყოს. ამასთან, კოლხებისა და ამაზონთა მეზობლობა არიანესათვის სხვა საისტორიო წყაროებიდანაც იქნებოდა ცნობილი, ეს კი ჩვენი ჰიპოთეზის წარმოსაჩენად ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი იქნება [იხ. ქვემოთ].

რამდენადმე დავეთანხმებით აკ. გელოვანს, რომელიც შენიშნავს, რომ: „ამაძონთა ამბავი მითისა და ისტორიის ნაერთია“ [11, 46]; მაგრამ საქმე ის არის, რომ ამგვარი აზრის გაჩენა XX საუკუნის მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგი არ არის. ამაზონთა მითიური წარმომავლობის შესახებ მსჯელობას პირველად სტრაბონთან [ძვ. წ. I - ახ. წ. I] ვხვდებით. მას ექვი შეაქვს ამაძონელთა ისტორიების რეალობაში, ამბები მათ შესახებ მითიური წარმოდგენების შედეგი ჰგონია, ამიტომაც საკმაოდ ვრცელ მსჯელობას მიუძღვნის და დაწერს: „ამაძონთა შესახებ მოთხრობას თავისებურება ახასიათებს, სხვა [ამბებს] მითიური და ისტორიული მხარეები გამოიჯნული აქვთ: ძველს, ტყუილსა და საკვირველს მითები ეწოდება; ხოლო ისტორიას ესაჭიროება ჭეშმარიტება, ძველი იქნება თუ ახალი, ხოლო საკვირველი ან არ გააჩნია ან მეტისმეტად ცოტა: ამაძონთა შესახებ ერთსა და იმავეს ამბობენ ეხლადაცა და ძველადაც, საკვირველსა და სარწმუნოსაგან დაშორებულს. ვინ დაიჯერებს, მაგალითად, რომ ქალთაგან შედგა ლაშქარი ან ქალაქი ან ტომი, კაცების გარეშე? და არა მხოლოდ შედგა, არამედ ლაშქრობდნენ კიდევ სხვათა ქვეყანაზე და იპყრობდნენ არა მხოლოდ მახლობელ [ქვეყნებს], ისე რომ აღწევდნენ ეხლანდელ იონიამდე, არამედ ზღვით გზავნიდნენ ლაშქარს ატიკამდე? ეს იმასა ჰგავს, ვინმემ რომ თქვას, მაშინდელი მამაკაცები ქალები იყვნენ, ხოლო ქალები - მამაკაცებიო. თუმცა ამასვე მოგვითხრობენ ეხლა [ამაძონთა] შესახებ. თავისებურება [ამბებისა] უფრო სჯერათ, ვიდრე ახლანდელისა“ [6, 138].

ამგვარად, ფაქტია, რომ ავტორისათვის ამაზონთა მითიურობა გაცილებით მისაღებია, ვიდრე მათში ისტორიულად რეალური ერთობის დანახვა. ჩვენი აზრით, ამისი მიზეზი თავად ისტორიის სიგრძეში ინახება. ვგულისხმობთ იმას, რომ ბერძენ გეოგრაფოს ამაზონთა ამბებისა და მათივე რეალობისაგან სულ მცირე ერთი ათასწლეული და მხატვრული თუ ზეპირი იმპროვიზაციები აშორებს, რომლებიც „გალამაზებული“ სახით აღწევენ წყაროს შემდგენლამდე. ასეთ შემთხვევაში ალბათ, მართლაც ძნელია ეჭვიმუტანლად ირწმუნო ამბების სისწორე! მაგრამ მაინც... მიუხედავად ამგვარი შეფასებისა, მსოფლიო გეოგრაფოსს უჭირს გვერდი აუაროს ადრეულ ცნობებს, პომპეუსის თანამოლაშქრის - თეოფანეს - წყაროს გაიმეორებს და ამამონების სახლობას „ალბანიის ზემოთ მთებში“ წარმოიდგენს; აქვე, სხვა წყაროებზე დაყრდნობით, რომლის მაინცადამაინც თვითონ არ სჯერა, გვეტყვის: „[ამამონები] გარგარეველების მეზობლად ცხოვრობენ კავკასიონის მთის ფერდობებზე ჩრდილოეთისაკენ“-ო და მათ დახასიათებას საგულდაგულოდ შეუდგება: „... უმამაცესნი [ამამონთა შორის] ცხენებზე შემსხდრები ეწევიან მონადირეობას და ვარჯიშობენ საომარ [საქმიანობაში]... მათ აქვთ ორი გამორჩეული თვე გაზაფხულისა, როდესაც ადიან მახლობელ მთაზე, რომელიც საზღვრავს მათ გარგარეველებისაგან. [გარგარეველებიც] ადიან [მთაზე] ძველი ჩვეულების მიხედვით, მსხვერპლს სწირავენ ერთად და აქვთ ურთიერთობა ქალებთან შეილების გაჩენის მიზნით უჩინრად, სიბნელეში, ყოველ [მამაკაცს] ყოველ [ქალთან] შემთხვევით და რომ დააორსულებენ [ქალებს], გაუშვებენ მათ. ამამონები, თუ მდებდრობითი სქესის ბავშვები დაიბადება, თავისთვის იტოვებენ, ხოლო მამრობითი - მიჰყავთ [გარგარეველებთან] აღსაზრდელად. თითოეული [გარგარეველი] ისაკუთრებს თითოეულ [ბავშვს], რომელსაც თვის თავის ვაჟად იმიტომ, რომ არ იცის [სინამდვილე]“ [6, 136-137]. ნათელია, რომ ამაზონთა შესახებ სტრაბონის მიერ მოწოდებულ თხრობაში ავტორის მცირეოდენი დაბნეულობა იგრძნობა - ერთ მხარეს ისტორიულად გადასხვაფერებული ამბები დგას, ხშირად საეჭვო, რამდენადმე მითიურიცა და არასარწმუნოც (ზოგი, ალბათ, იმიტომ, რომ ბერძნულ კულტურას ის მნიშვნელოვნად არის დაცილებული - სტრაბონს

არც „უკაცო“ საზოგადოებისა და არც ქალთა მეომრობისა არ სჯერა!), მაგრამ მეორე მხარეს ადრეული ეპოქების მაჯისცემა იგრძნობა, მყარად ჩამოყალიბებული მატრიარქალური თემის ცხოვრების წესი ფეთქავს: „სხვა დროს თავისთვის არიან, თვითონ მუშაობენ, ხნავენ, რგავენ მცენარეებს, [უვლიან] სამოვრებს და განსაკუთრებით კი ცხენებს, ხოლო უმამაცესნი [ამამონთა შორის] ცხენებზე შემსხდრები ეწევიან მონადირეობას და ვარჯიშობენ საომარ [საქმიანობაში]“ [6, 136].

II საუკუნის ბერძენი მწერალი - აპიანე, რომელიც იმავდროულად რომის მოქალაქეც იყო, პომპეუსის იბერიაში ლაშქრობის შესახებ მოგვითხრობს (ძვ. წ. 65; ქართლის მეფე - არტოკვე//არტაგი) და „ამამონების“ შესახებ გვეტყვის: „მძველებსა და ტყვეებში ბევრი აღმოჩნდა ქალიც, რომლებიც მამაკაცებზე ნაკლებად არ იყვნენ დაჭრილნი. ისინი ამამონები ეგონათ, ან იმიტომ, რომ ამამონები იყვნენ მათი მეზობელი ტომი, რომელიც მაშინ მოიწვიეს მოკავშირეებად, ან კიდევ იმიტომ, რომ მეომარ ქალებს იქაური ბარბაროსები საერთოდ ამამონებს უწოდებდნენ“ [1, 200]. აპიანეს ცნობის მიხედვით, ამამონები რომ იბერიელთა (სადაც აღმოსავლეთ იბერიის სამეფო, ცენტრით მცხეთა, უნდა ვიგულისხმოთ) მახლობლად არიან, ანუ ჩრდილოეთით ამოწეულნი ჩანან, ეს უდავოა.

„ამამონთა“ შესახებ მსჯელობას პროკოფი კესარიელის (V-VI ს.ს.) შრომაშიც ვხვდებით. „ყველაზე უფრო ნაყოფიერ და სანდო ისტორიკოსად“ [ს. ყაუხჩიშვილი] შეფასებული ზიზანტიელი მწერალი განსაკუთრებულად დაინტერესებულა ამამონი ქალების წარმომავლობით და მათი „დაბადების ადგილად“ კავკასია მიუჩნევია. მისივე აზრით, ეს „ვაჟკაცური ქალები“ არ წარმოადგენენ დამოუკიდებელ ტომს (// „გვარს“), ისინი სალაშქროდ წამოსული „ბარბაროსების“ მიერ მიტოვებული („თვითონ [კაცები] მთელ აზიას შეესივნენ“) ცოლები უნდა იყვნენო. პროკოფი კესარიელი წერს: „...მე ვფიქრობ ამამონების შესახებ ყველაზე უფრო ახლოს არიან ისინი, რომელნიც ამბობენ, რომ არასდროს არ არსებულა ვაჟკაცური ქალების გვარი და მხოლოდ კავკასიონის მთაში ადამიანთა ბუნება ვერ უკუაგდებდა საკუთარ კანონებს, არამედ რომ ბარბაროსებმა გამოილაშქრეს ამ ადგილებიდან აზიაზე დიდძალი ჯარითა და თავიანთი ცოლებითურთ და, დაიბანაკეს რა მდინარე თერმოდონტის ირგვლივ, დასტოვეს იქ

ცოლები, ხოლო თვითონ აზიას შეესივნენ; აქ მათ წინააღმდეგობა გაუწიეს მცხოვრებლებმა და ყველანი მოისპნენ, ისე რომ არც ერთი მათგანი აღარ დაბრუნებულა ცოლების ბანაკში. და, აჰა, ეს ქალები, მეზობლების შიშით და საარსებო საშუალებათა უქონლობით იძულებულნი, შეიმოსნენ ვაკეცურობით - თუმცა სურვილის წინააღმდეგ - და ხელში აიღეს მათი ქმრების მიერ ბანაკში დატოვებული საჭურველი და, როდესაც აუცილებლობამ აიძულა ისინი, შეიარაღებულებმა სათნოებით გამოაჩინეს საუკეთესო ვაკეცური საქმეები, ვიდრე ყველანი არ დაიღუპნენ” [5, 131-132].

სავსებით გასაგებია ქართველოლოგიის დაინტერესება ამაზონელთა შესწავლის თვალსაზრისით, აქედან გამომდინარე კი მათი სახელდების შესახებ რამდენიმე საინტერესო კვლევას ვაწყდებით. ნ. ჩიხლაძე თავის მონოგრაფიაში შენიშნავს: „ბევრი დაწვრილა ტერმინ „ამაძონის“ ეტიმოლოგიის შესახებ. ტრადიციული ეტიმოლოგია ამოდის იქიდან, რომ ამაძონებს უწევდნენ მარჯვენა მკერდს (a-mazos – უმკერდოს უნდა ნიშნავდეს). დღეისთვის ეს მოსაზრება უარყოფილია, ვინაიდან მეცნიერთა უმრავლესობის აზრით ტერმინი აშკარად წარმოადგენს უცხო სახელის ბერძნულად ამეტყველების ცდას“ [20, 40].

ისტორიკოს გ. ქავთარაძეს ამაძონი ეთნონიმად წარმოუდგენია და მასში, ერთი მხრივ, „მამ“ ფუძეს, ხოლო მეორე მხრივ, ქანური და ბერძნული ენებისათვის დამახასიათებელ -*ონ* სუფიქსს ხედავს (-*ონ* აფიქსის შესახებ მსჯელობა იხ. ქვემოთ). მეცნიერი წერს: „რაც შეეხება ეთნონიმ „ამაძონში“ აპრეფიქსის გამოყოფის შესაძლებლობას, გასათვალისწინებელია ანალოგიური მოვლენები, დამახასიათებელი აღმოსავლეთანატოლიური და კავკასიური გეოგრაფიული სახელწოდებებისათვის“ [15, 81]; ამის საილუსტრაციოდ მეცნიერს სხვადასხვა წყაროში დადასტურებული ფორმები მოყავს: აფსაროსი - ფსაროსი; არაქსი - რაქსი. გ. ქავთარაძისავე თვალსაზრისით, ამაძონ ფუძეში ფიქსირებული „მამ“ ენობრივი ელემენტი კავშირში უნდა იყოს შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე უძველეს ქალაქ ამასია¹სთან (//ქ. აკმისი), რომლის მახლობლადაც ძვ. წ. I ათასწლეულში მოსხებეს უნდა ეცხოვრათ.

დასახელებულ მოსაზრებას არსებითად იზიარებს ბ. ცხადაძე და იტყვის: „ამაზონები ქალაქ ამასიის ჰევიდრნი ყოფილან. თვით ლექსემა ამაზონი// ამაზუნი // ამაზინი-ც ამას // მას // მამ ძირისაგან მომდინარეობს. ამ ძირში ა'ს დაკარგვას მხარს უჭერს ქართველური ენის მონაცემები“ [21, 196].

ახლა საკითხს სხვა კუთხით შევხედოთ, აპიანეს ცნობის ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი, კერძოდ, ის, რომ „მეომარ ქალებს იქაური ბარბაროსები საერთოდ ამძონებს უწოდებდნენ“, მნიშვნელოვან ისტორიულ მნიშვნებად მივიჩნით და დავყვარდნოთ პროკოფი კესარიელსაც რომლის მიხედვით სახელდება ამაზონები კონკრეტულ მოდგმას [გვარს] არ მიემართება და ქართველური ენების დონეზე მისი ეტიმოლოგიური ძიება ვცადოთ. უფრო კონკრეტულად კი: ის ფაქტი, რომ ადგილობრივი „ბარბაროსები“, რომელთა შორის უპირველესად სამხრეთ ქართველური ტომებია საგულისხმებელი (ხალიბები, მოსინიკები, სსსკედრები [ჰეროდოტე]...), მეომარ ქალთა ლაშქარს „ამაძონებად“ სდებენ სახელს, ჩვენც გვაფიქრებინებს, რომ დასახელებული ლექსიკური ერთეული და შესაძლებელია თვით ეს გაერთიანებაც ქართველური წარმოშობისა იქოს. ამ თვალსაზრისით, უპირველესად, ფუძეში მართლაც ნიშანდობლივი გვეჩვენება ჰანური -ონ აფიქსი („ამაძ-ონ“) და მისი უძველესი ფუნქცია.

-ონ მორფოლოგიური ფორმანტი შესწავლილია არნ. ჩიქობავას მიერ, ხოლო იმავე მარკერის შესახებ მსჯელობას ჰანურ ენაში ნ. მარის შრომაში ვხვდებით [13, 73]. ჰანურის მაგალითებია: წკარ-ონ-ი (=ნოტიო, წყლიანი), ლგზ-ონ-ი (=ტალახიანი), კიბირ-ონი (=კბილიანი) და სხვ., ხოლო -ონ სუფიქსის მეგრულში გამოყენების შესახებ არნ. ჩიქობავა შენიშნავს: „ორიოდე შემთხვევაში მეგრულშიაც აქვს ადგილი -ონ სუფიქსის ხმარებას; ასეთია: გვიმარ-ონი (ადგილი, სადაც გვიმრა იზრდება); ჭუბურონ (წაბლანარი; ტყის სახელია ეკის მთის კალთაზე, ძვ. სენაკის თემში); ჭოროთონ (ადგილი, სადაც ახლად აყრილი წვრილი ხეები იზრდება, მაგ., მურყინა ანუ თხმელასი თუ სხვ. რისამე)... ქართლში ველის სახელი „ტირიფონი“ (ტირიფან-ა) ნაწარმოებია ამ ჰანური -ონ სუფიქსით. მეგრულში ამ -ონ სუფიქსს ფართო გავრცელება

უნდა ჰქონოდა; საკუთარ სახელებში მისი ხმარება ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს" [19, 548].

ამრიგად, ჭანური წარმოშობის *-ონი*, რომლის „მაგივრობას ქართულში *-იან* და *-იერ* მაწარმოებლები ეწევა; უფრო იშვიათად კი: *-ოსანი* და *-ოვანი* (მაგალ. *მანდილ-ოსანი*; *სახელ-ოვანი*)" [19, 551], ძირითადად ქონების გამომხატველი მაწარმოებელია და მისი გავრცელების არეალად, ბუნებრივია, რომ უპირველესად ჭანური, ხოლო შემდეგ მეგრულენოვანი ტერიტორიებია სავარაუდებელი. ამავე *-ონ* მაწარმოებლის ენობრივ ვარიანტად მიჩნეულია *-უნ-ი* (*თხირეფ-უნ-ა* - სათხილე, *ბინებეფ-უნ-ა* - სავენახე...). ფაქტია, რომ ზემოთ დასახელებულ ნიშანთა ქართულ შესატყვისს *-ან* ფორმანტი წარმოადგენს, რომელიც, ჩვეულებრივ, სხვა მაწარმოებლებს შერწყმული (*იქვ-ან* *სოლომონ-იქვ-ან-ი*; *ოვ-ან* *სხლ-ოვ-ან-ი* და მისთანანი) ქონა-ყოლის გამომხატველ მორფოლოგიურ ნიშნად ფიქსირდება. ს. ჯანაშია *-ონ*, *-უნ*, *-იან*, *-ოვან* და სხვ. აფიქსთა ფუნქციის განსაზღვრისათვის შენიშნავს: „თვისებისა და წარმოშობის, წარმომავლობის, ნიშანთა გარჩევა ზოგჯერ ჭირს, ან პირველი მეორის შედეგია. ამიტომ ესევე სუფიქსი წარმოშობასა და წარმომავლობას აღნიშნავს. სუფიქსის ამ მნიშვნელობის განვითარებას უთუოდ ხელს უწყობდა მისი პატრონომისტიკული ფუნქცია, როდესაც კრებითობის ფორმანტი იმავე დროს რეალურად საერთო წარმოშობაზეც მიუთითებდა“ [23, 43].

-ივ/-ივ და *-ან* ფორმანტებიანი ფორმები აღმოსავლურქართულის კუთვნილი წარმოებებია, რასაც ვერ ვიტყვით *-ონ-იან* ფორმებზე. ქართული ენის მასალა ცხადყოფს, რომ ჭანური *-ონ-ი* აქეთა იბერიულ ენაშიც (დიალექტთა დაკონკრეტებისაგან თავს შევიკავებთ) ახერხებს დამკვიდრებას, თუმცა ეს პროცესი იოლი არ უნდა ყოფილიყო. *-ონ* მორფოლოგიური ფორმანტი ქართულ სალიტერატურო ენაშიც აღწევს და შეიმჩნევა ისეთ სიტყვებში, როგორებიცაა: „*ივერ-ონ-ი*“, „*პეტრიწ-ონ-ი*“, „*მწ-ონ-ი*“, ისტორიულ ტოპონიმიში - „*კრკ-ონ-ი*“ და სხვა. ამასთან იგი შერწყმულ-მიერთებულია *-ივ* ქონა-ყოლის სემანტიკის მქონე მორფემას და გვაძლევს *-იქვ-ონ* კომბინაციას ისევე, როგორც ეს *-იქვ-ან* და *-ოვ-ან* ნიშნებთან გვაქვს (აფიქსთა სხვადასხვა ქართველური ენიდან წარმომავლობა ხელს არ უშლის მათ, ერთნაირად მოიქცნენ, ანუ

ერთსა და იმავე პროცესს დაჰყვინენ); მაგალითად: *მატილ-იქ-ონი* (შატოლელთა ერთობა), *ბატრ-იქ-ონი* (ისტორიული ციხე-სიმაგრე, თუმცა აქაც ეტიმოლოგიურად ადამიანების, ჯარის, ციხეში მცხოვრებთა ერთიანობაა საგულისხმებელი) და სხვ.

ნათქვამიდან ცხადი ხდება, რომ ქართველურ ენებში –*ონ* //–*უნ* // –*ან* აფიქსებს დიაქრონიულად ორი უმნიშვნელოვანესი ფუნქცია ჰქონდათ: პირველი ქონა-ყოლისა და, აქედან გამომდინარე, წარმომავლობის გამოხატვის უნარი იყო და მეორე, რომელიც პირველის თანშლემ ფუნქციას წარმოადგენდა, ე. წ. კრებითობის, მსგავს საგანთა სიმრავლის ჩვენების მორფოლოგიური დისტრიბუციის ძალაში მდგომარეობდა. თუ ქართველური ენების ლოგიკას გავყვებით და *ამაძ-ონ* ში იმავე –*ონ* ს ამოვიკითხავთ, გამოდის, რომ საქმე საერთო წარმომავლობის კრებულთან, სიმრავლესთან, ერთობასთან გვაქვს. (შდრ. *ივერ-ონი* = ივერთა [იბერთა] კრებულის აღნიშვნის ფუნქციით; ივერიელთა სავანე).

ჩვენი აზრით, გაცილებით სადავო საკვლევე სახელის ფუძე (ამაზ-ონ) შეიძლება უფრო იყოს, ვიდრე თვალშისაცემი –*ონ* აფიქსი. ქართველური ენების გათვალისწინებით, რას შეიძლება დაეუკავშიროთ იგი? უძველეს ქართულ წყაროთა უქონლობის გამო, იძულებულნი ვართ კვლავ ბერძნულ საისტორიო ცნობებს მივმართოთ, რომელთა შორის ჰეროდოტეს „ისტორია“ იქცევს ყურადღებას. წყაროში ვიგებთ, რომ ამამონებს სკვითები „უწოდებენ „ოიორპატა“-ს, ელინურ ენაზე ეს სახელი ნიშნავს „კაცთმკვლევებს“, რადგან „ოიორ“ აღნიშნავს „მამაკაცს“, ხოლო „პატა“ მოკვლას“-ო,- წერს მესტორიე [8, 283]. ვფიქრობთ, რომ ჰეროდოტეს ამგვარი განმარტება ცალსახად მიანიშნებს უპირველესად იმას, რომ ამამონები არასკვითური ტომია და მეორე კი - იმას, რომ ძველ მსოფლიოში მეომარი ქალების მიმართ სხვადასხვაგვარი სახელდებანი იყო გავრცელებული, მათ შორის - სკვითურიც; ეს უკანასკნელი კი - „ოიორპატა“ - ელინური სამყაროსათვის ნაცნობი რომ არ იყო, ამაზე ჰეროდოტეს საგანგებო ახსნა-განმარტებაც მოწმობს. სავარაუდოდ, ბერძენი ისტორიკოსის ტექსტშიცა და თვით სკვითურ ენაშიც „ოიორ“-ის მნიშვნელობა კომპოზიციურ სახელში „მამაცის“ სემანტიკური დატვირთვითაა გამოყენებული და არა - „მამაკაცისა“; ამიტომ

ის „მამაც მკვლელს“ (/“მამაც მუომარს“) უნდა აღნიშნავდეს [ჩვენეული წაკითხვით] და ნაკლებად უნდა გულისხმობდეს „მამაკაც მკვლელს“.

ნიკო (ლაშა) ჯანაშია V ს-ის II ნახევარში ირანის პოლიტიკის გამლიერებაზე საუბრისას წერს: „ამ პერიოდის ქართლის მდგომარეობა გართულებულია ჩრდილოეთის საზღვრებთანაც. როგორც უკვე ითქვა, კავკასიონის გადასასვლელებს თვით ირანელები იცავდნენ. საფიქრებელია, რომ შუა აზიაში ომების დროს, ამ მანანდის (გამეფებამდის პეროზს ორ წელიწადს მოუხდა თავის უფროს ძმასთან ჰორმიზდთან ბრძოლა), ირანელებმა ყურადღება მოადუნეს გადასასვლელების დაცვაზე. 60-იანი წლების შუა ხანებში ჰუნთა ზოგიერთმა ტომებმა (სარაგურებმა, აკატირებმა და სხვებმა) გადმოლახეს კავკასიონის ქედი გადმოსასვლელით, რომელსაც V ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი პრისკე პანიონელი იუროიპაახის სახელით იხსენიებს. მკვლევართა აზრით, ეს ციხე უნდა აღნიშნავდეს დარიალის ან იერის გადმოსასვლელს ... ირანელებს ბიზანტიელებისათვის უთხოვიათ: ან ფული გაეგზავნათ მათთვის, ან ჯარი იუროიპაახის დასაცავად, მაგრამ ბერძნები ამაზე არ დათანხმებულან“ [22, 38-39].

ჩვენი აზრით, პრისკე პანიონელისეული „იუროიპაახი“ (ახ. წ. V ს.) ამაზონთა სკვითურ სახელდებას ჰეროდოტეს „ოიორპატა“-ს (ძვ. წ. V ს.) არა მხოლოდ ერთი შეხედვით ჰგავს, არამედ მათ შორის უცილობელი კავშირია. გასაკუთრებით თვალშისაცემია ფუძის (ალბათ, რთული ფუძის) წინა ნაწილი „ოიორ“ [ჰეროდოტე] და „იურო“ [პანიონელი] (მეორე ფუძეში „რ“-სა და „ო“-ს მეტათეზისის კვალი იკითხება) და ეს კი, თავის მხრივ, პირდაპირ უნდა მიემართებოდეს მდ. იორს, *როგორც მამაცთა მდინარეს (იორი - მდინარე აღ. საქართველოში; სათავეს იღებს კავკასიონის სამხრეთ ვალთაზე) ჰეროდოტეს „ისტორიაში“ დაცული სკვითური წარმოშობის ფორმიდან კი ქართულ (?) „იორს“ მხოლოდ წინააღიწიციური „ო“ ხმოვანი აკლია; რომლის დაკარგვაც ნასესხებ სიტყვაში ქართულ ნიადაგზე ადვილად მოხდებოდა. ასეთ შემთხვევაში გამოდის, რომ მდ. იერის ხეობა ამაზონელთა ლოკალიზაციის ერთ-ერთი ადგილი მაინც უნდა ყოფილიყო, სხვა მხრივ, მდ. იორი (— იორი — იორო) ამ სახელდებას ვერ მიიღებდა. თუ „იორ“ ფუძის სკვითურ წარმომავლობას ვირწმუნებთ, მაშინ გასაგები

ხდება აპიანეს (II ს.) ცნობის მიხედვით, პომპეუსის ლაშქრობის დროს იბერიის კერძოდ რომელ გეოგრაფიულ არეალში შეიძლება ეცხოვრათ ამაზონებს - ეს ივრის ხეობა უნდა ყოფილიყო.

ის ისტორიული ფაქტი, რომ სკვითურ ენაზე „ოძორ“ აღნიშნავდა „მამაკაცს“ (//მამაცს) ხომ არ წარმოადგენს ერთგვარ გასაღებს ამაძ-ონ//ამაზ-ონ ფუძის ასახსნელად? ჩვენი აზრით, აქ ზგერათდაკარგვის ფონეტიკურ პროცესთან უნდა გვქონდეს საქმე. კერძოდ, ვგულისხმობთ იმას, რომ დასახელებულ სახელდებას წინაპოზიციური „მ“ თანხმოვანი უნდა აკლდეს (ქართ. *მამაც-ონ-[ი] — ბერძნ. *ამაც-ონ — ამაზ-ონ//ამაძ-ონ); ეს პროცესი კი ნაკლებ მოხდებოდა ქართულენოვანი სამყაროში, სადაც სიტყვის ფორმაცა და მნიშვნელობაც არსებითად უცვლელია, სამაგიეროდ, მისი ე.წ. დეფექტურ ფუძედ გარდაქცევა ბერძნულენოვან სამყაროში უფრო იყო მოსალოდნელი. ამგვარი წაკითხვის შემთხვევაში [მ]ამაც-ონ — [მ]ამაზ-ონ სხვა არაფერია, თუ არა მამაცთა ერთობა, ლაშქარი. და, რა თქმა უნდა, ის არ შემართება რომელიმე კონკრეტულ ეთნიკურ ერთეულს.

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ „ა“ ხმოვნის წინა პოზიციასში *ძ* თანხმოვნის დაკარგვა (ზოგჯერ განვითარებაც) არც ქართული ენისათვის წარმოადგენს დაუშვებელ ენობრივ მოვლენას. ვფიქრობთ, რომ მაგალითისათვის მ-ეგვიპტელ-ი — ეგვიპტელ-ი, მ-არგვეთ-ი — არგვეთ-ი, მ-ახლობ-ელ-ი — ახლობ-ელ-ი ფორმებიც კმარა. ივ. ქავთარაძე ქართულ დიალექტებში „მ“ თანხმოვნის დაკარგვასთან დაკავშირებით შენიშნავს: „სიტყვის თავკიდურში, უშუალოდ ხმოვნის წინ, მს დასუსტება-დაკარგვის იმგვარი კანონზომიერება, როგორც სხვა თანხმოვნებთან (ლ, ნ) დგინდება, შენიშნულია მს მიმართაც იმერულში, მაგრამ საშუალო ქართულის ტექსტებში არ ჩანს (შდრ. იმერ. მორვევი - ორვევი, მურმაყანი - ურმაყანი...)“ [16, 127].

აქვე დავძენთ, რომ უძველეს ქართველურ-ბერძნულ ენათა ურთიერთმიმართებაში დასაშვები უნდა იყოს ქართველური „ც“ აფრიკატის ბერძნული „ზ“//„ძ“ ფონემებით ჩანაცვლების შესაძლებლობა. (ძირული „ც“ ელემენტის შესახებ დაწვრილებით იხ. მონოგრაფია „ლინგვისტური ინტეგრალები“ [14, 141-171] და თ. გამყრელიძე, ვ. ივანოვის ფუნდამენტური

შრომა „ინდოევროპელები და ინდოევროპული ენები“ [10, 792]). თავის შრივ, რ. გორდეზიანი მედიტერანული და ქართველური ენობრივი მასალის შესახებ მსჯელობისას დაასკვნის: „... მთელი მასალა გვიჩვენებს, რომ წინაბერძნულ-ქართველური ენობრივი შეხვედრები სცილდება შემთხვევითი თანხვედრების ფარგლებს და ენობრივი მიმართების დონეზე სისტემურ ხასიათს ატარებს“ [12, 422].

ამრიგად, „ამაზონ“ ფუძეში, ვფიქრობთ, ქართული ენის კვალი იკითხება და ამ წაკითხვის სასარგებლოდ რამდენიმე არგუმენტი მუშაობს; კიდევ ერთხელ ჩამოვთვლით თითოეულ მათგანს:

1. აპიანეს (II ს.) ცნობა იმის შესახებ, რომ „მეომარ ქალებს იქაური ბარბაროსები საერთოდ ამამონებს უწოდებდნენ“, რაც ადასტურებს ამ სახელდების არაბერძნულ წარმოშობასა და დაგვაფიქრებს მისი ქართველური წარმომავლობის შესახებ.

2. სახელურ ფუძეში ჭანური –ონ აფიქსის არსებობა, რომელსაც ქონა-ყოლისა და იმავდროულად კრებითობის, მსგავს საგანთა სიმრავლის გამოხატვის ფუნქცია ჰქონდა.

3. ჰეროდოტეს ცნობის მიხედვით, ამაზონთა სკვითური დასახელება „ოდიორპატა“ რთული შედგენილობის სიტყვა მოჩანს, რადგან ელინურად ითარგნებოდა, როგორც „კაცთმკვლელები“, ამათგან „ოდიორ“ აღნიშნავდა „მამაკაცს“ (//მამაცს), ხოლო „პატა“ მოკვლას [ჰეროდოტე]. ვფიქრობთ, სკვითური რთული ფუძის პირველი სეგმენტი ერთგვარ კალკს უნდა წარმოადგენდეს ქართული „[მ]ამაც“ ფუძისას, შესაძლებელია, ქართველური ენების გავლენითვე გაჩენილს.

4. მიგვაჩნია, რომ ლექსემა „ამაზონ-[ი]“ თავისი წარმოშობით ქართველურია და მასში წინაპოზიციური „მ“ თანხმოვანი უფრო ბერძნულენოვან სამყაროში დაიკარგებოდა (სიტყვის ზუსტი სემანტიკური დატვირთვის არცოდნის გამო); ანუ ქართული *მამაც-ონ-[ი] ბერძნულ ენაში *ამაც-ონ → ამაზონ//ამამ-ონ ვარიანტებს მოგვემდა. ასეთ შემთხვევაში კი გამოდის, რომ ის სხვა არაფერია, თუ არა მამაცთა (აქ: მამაც ქალთა) ერთობლიობა, მათი კრებითობა.

დამოწმებული ლიტერატურა:

წყაროები:

1. აპიანე, *მითრიდატეს ომები*. თ. ყაუხჩიშვილის გამოც., გამოც. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1959.
2. აპოლონიოს როდოსელი, *არგონავტიკა*. აკ. ურუშაძის გამოც., გამოც. „მეცნიერება“, თბილისი 1975.
3. არიანე, „ალექსანდრეს ანაბასისი“, *ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ*. თ. ყაუხჩიშვილის გამოც., „მეცნიერება“, თბილისი 1983.
4. პრისკე პანიონელი, „იუროპაახის ციხე-სიმაგრე I“. *ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა*, ტ. I. აღ. გამყრელიძისა და ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., „მეცნიერება“, თბილისი 1961.
5. პროკოპი კესარიელი, „ომი გუთებთან“. *ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა*, ტ. II. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., „მეცნიერება“, თბილისი 1965.
6. სტრაბონი, *გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ*. თ. ყაუხჩიშვილის გამოც., „მეცნიერება“, თბილისი 1957.
7. ლეონტი მროველი, „ცხოვრებასა ქართუელთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., „სახელგამი“, თბილისი 1955.
8. ჰეროდოტე, *ისტორია*, ტ. I. თ. ყაუხჩიშვილის გამოც., თსუ გამომცემლობა, თბილისი 1975.
9. ჰომეროსი, *ილიადა*. [მთარგმნელი რ. მიმინოშვილი]. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1979.

სამეცნიერო ლიტერატურა:

10. Гамкрелидзе, Т. В., Иванов Вяч. Вс., *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, в двух томах. изд. ТГУ, Тбилиси 1984.
11. გელოვანი, ა., *მითოლოგიური ლექსიკონი*, „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1983.
12. გორდევნიანი, რ., *მედიტერანულ-ქართველური მიმართებანი*, ტ. II - წინაბერძნული, „ლოგოსი“, თბილისი 2007.
13. Марр, Н., *Грамматика чанского (лазского) языка*. Типография императорской Академии наук, С.-Петербургъ 1910.

14. სანიკიძე, ი., *ლინგვისტური ინტეგრაციები*, „ინტელექტი“, თბილისი 2012.
15. ქავთარაძე, გ., *ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის*, „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
16. ქავთარაძე, ი., *ქართული ენის ისტორიისათვის [XII-XVIII სს.]*, თსუ გამომცემლობა, თბილისი 1964.
17. ყაუხჩიშვილი, თ., *საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები*, თსუ გამომცემლობა, თბილისი 1976.
18. ყაუხჩიშვილი, ს., *“იოანე ზონარა [კომენტარები], ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა, ტ. VI*, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., „მეცნიერება“, თბილისი 1966.
19. ჩიქობავა, არნ., *„ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“*, *შრომები III*, არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და თსუ გამომცემლობა, თბილისი 2008.
20. ჩიხლაძე, ნ., *ამაძონობის მოტივი ანტიკურ ლიტერატურაში*, „ლოგოსი“, თბილისი 2003.
21. ცხადაძე, ბ., *„ქართველური ეთნონიმები ამაზონ (//ამაზუნ//ამოზონ)// ამორძალი“*, *კავკასიის მაცნე*, 3 (რედ. ვ. კიკილაშვილი), თბილისი 2001, გვ. 194-198.
22. ჯანაშია, ნ., *ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები*, „მეცნიერება“, თბილისი 1986.
23. ჯანაშია, ს., *შრომები III*, „მეცნიერება“, თბილისი 1959.

Towards the Designation of the Amazons [Etymological study]

Inga Sanikidze

TSU, Faculty of the Humanities, Associate Professor

Summary: I think that a trace of the Georgian language is seen in the "amazon" stem which is supported by several arguments worth mentioning; in particular, Appian's evidence on "warrior women being called Amazons by local barbarians", which indicates the non-Greek origin of this name. Simultaneously, in the nominal stem we have to distinguish the Chan *-on* affix which diachronically had the functions of expressing possessing and multiplicity of similar subjects. According to Herodotus, the Scythian designation "Oiorpata" of the Amazons appears to be a word of complex composition and it is translated into Greek as "people killers", of these "oior" meant a "man" (/brave) and "pata" "killing, to kill" [Herodotus]. In my opinion, the first segment of the Scythian complex stem must be a calque which may have appeared in the Scythian language through the influence of the Kartvelian languages.

Hence, I think that by its origin the lexeme "amazon-[i] is Kartvelian and in it the prepositional "m" consonant, could have got lost because of lack of knowledge of the semantic meaning of the word in the Greek-speaking world; i.e. the Georgian *mamats-on-[i] in the Greek language would give us the versions amats-on/amaz-on/amadz-on; It follows that the word means nothing else but a group of brave men (here of brave women), their army.

Key words: *Amazons, Kartvelian tribes.*

Ascertainment of the basic meanings of separate lexemes and research of their origin is one of the most important areas of linguistics. To these really belongs one noteworthy designation preserved in the oldest historical sources – the Amazons (Amazones), about which views differ among scholars. Before we present our vision in relation to its content and lingual form, we think it is necessary to survey the sources preserved to the present day.

Initially, about their existence we find a note in the "Iliad" by Homer (8th c. B.C.) – the old king Priam recollects one fact of his youth, in particular how he left for Phrygia known for its vine, to render assistance to allies (people of Atreus and Mygdon); and the latter had been gathered against the Amazons. Priam tells: "When I was in Phrygia I saw much horsemen, the people of Atreus and Mygdon, who were camping upon the banks of the river Sangarius; I was their ally and with them when the Amazons, peers of men came up against them but even they were not so many as the Achaeans" [23, III, 189-190].

In our opinion, in Homer's artistic context two important indications are implied, in which we have to recognize the very merciless nature of the Amazons and the small number of the Amazons. It seems that their armies were not distinguished for multiplicity.

From the work of Apollonius of Rhodes it becomes clear as well that even the Argonauts shunned fighting the generation of the Amazons, known as the daughters of the God of war Ares and Nymph Harmonia. The poet writes:

"The Amazons were not gentle foes and regarded not justice, those dwellers on the Doeantian plain ...by race they were the daughters of Ares and the nymph Harmonia, who bare to Ares war-loving maids, wedded to him in the glens of the Acmonian wood and with the wind they left the rounded beach, where the Themiscyreian Amazons were arming for war" [2, II, 985-992].

About the sources used by Apollonius himself it has been noted that "while working on "The Argonautica" he seems to have used many sources. He had at hand a wealth of material available about the legend of the Argonauts and preserved in the best library of Alexandria. Apollonius used both the works of the writers of the Hellenic period and of his contemporary authors. These works were of different kind: mainly mythographic and historical-geographical" [5, 8]. What could have been changed by the poet of the 3rd c. B.C. about the Amazons is difficult to say. We should suppose that the source which he used was an authentic one for the poet. However, the artistic language has its own demand too, hence even a minor reconsideration is logical and applicable. I think that changing the location of the Amazons or their martial character was not the aim

of Apollonius Rhodius. He follows with astonishing accuracy the geographical area from the south-west to the south-east and that is why it does not make an impression of groundlessness.

On the basis of the sources it has been noted in the scholarly literature that the tribe of the Amadzons (//Amazons) consisted only of women, "These women were brave warriors. They dwelled at the river Thermodon, as well as in the neighborhood of the Iberians during the campaign of Pompey" [1,254]. "The Argonautica" by Apollonius Rhodius simply confirms the residence of the Amadzons in the neighborhood of the river. Thermodon and the Georgian tribes: the Chalybes ("the poor tribe of the Chalybes"), the Tibarenes ("the sincere tribe of the Tibarenes"), the Mossinoeci and others [2, II, 375-390].

In the 5th c. B.C. Herodotus thought that the Amazons were settled in Asia Minor, in the vicinity of the r. Thermodon. He talks about one of the battles of the Amazons and the Hellenes and narrates: "Then in the battle at the r. Thermodon the Hellenes won. They swam back and took three ships with the Amazons whom they had managed to catch" [22, IV, 110]. The women captured on the ships slaughtered the Hellenic warriors and, entrusted to the wind, reached the "Maiet Lake" (the Sea of Azov), then sailing a small distance along the shore, they settled "In the country of Free Scythians" – such is a short scheme of Herodotian migration. From the narration of the Greek historian one simple conclusion is drawn: In the 5th c. B.C. the historical memory keeps well a report, on the one hand, about the Asia Minor origin of the Amazons and, on the other, he knows as well that their exile for some reason from the south territories to the north had taken place as a result of which the Sarmatian tribe was formed [the Sauromates] which has been considered as "a tribe originated as a result of the marriage of the Scythians and the Amazons" [14,82]. According to T.Kaukhchishvili: "Generally speaking, with ancient writers the issues of the Sauromates and the Amazons are interlaced" [14,177]. Now, let's us return to the cause indicated by Herodotus, which is not, however, trustworthy, since it is hardly imaginable if not unbelievable that the number of Amazons captured on three ships was so great that Herodotus confuses one historical report (about the collision of the Amazons and Hellenes) with another (the report

about the exile of the Amazons to the north) and offers a contaminated version; But one thing is even unambiguously clear: In Herodotus' epoch the Amazons had moved northward up from the southern territories and supposedly even did not live any more in the vicinity of the riv. Thermodon. As a consequence, the evidence of Apollonius of Rhodes that the residence of these women is of much earlier period than that of the Greek historian Herodotus.

In the work of the Roman (Greek by origin) author of the 2nd century – Arrian "Anabasis of Alexander" is an important indication to the issue of localization of the living territory of the Amazons. The author generally tells the stories of the march of Alexander the Great and in one passage he says: "After having subordinated "The European Scythians" Alexander was visited by a certain Pharasmanes, King of the Khorazmians with 1500 riders. He said that he lived in the neighbourhood of the Colchians' generation and Amazon women and if Alexander wished to attack the Colchians and the Amazons and subordinate the tribes that extend up to the Euxine Pontus, he promised to be his guide" [3, 178]. T. Qaukhchishvili offers an interesting scholarly comment on this passage of the text, she expresses a justified supposition on the relation of Pharasmanes mentioned in the Greek manuscript with the royal dynasty of the Iberians'. However, here she does not exclude his being a Persian or the presence of "an error in the Greek manuscript itself". The scholar says: "There is absolutely no doubt in the circumstance that Arrian knows where the Colchians lived (in the vicinity of Trapezus)" [3,123]. I think that Pharasmanes's (=Parnavaz [the first king of Kartli, Parnavaz – 3rd c. B.C. is meant]) link with the Royal Dynasty of the Iberians should be more trustworthy than any other supposition. Might not it be so that the Persian origin of the mother of the king of the Iberians' had become the ground for pronouncing him a Persian, "Khorazmian"? "The Life of the Kings" by Leonti Mroveli underlines in many instances the dynastical relation of Parnavaz with Persia. Parnavaz was a "Persian from Aspana on his mother's side" [19,20]; According to the "Life of the Kings" it transpires that the mother offers Parnavaz, who is in opposition to Azo, to travel to her own brothers to Aspana: "My son, leave the place of your fathers and take me to my patrimony in Aspana, to my brothers " [19,21] or Parnavaz

himself says: "I'll leave for Aspana and there I shall meet with good fortune" [19, 21]; And finally, the administrative arrangement of the Kingdom of Kartli in the Persian manner is the result of Persian influence ["Parnavaz ordered all this similarly to the kingdom of the Persians"] [19, 25]; And all this must be directly connected with the foregoing. We may ask the question thus: what aim motivated Parnavaz, when he promised Alexander the Great to be his guide in western and south-western Georgia, in particular, in the region of Colchis and the Amazons?

In my opinion, here Parnavaz, the heir to the *mamasakhlisi* of Mtskheta and later the king of Kartli had his own political motivation – it is a desire to unify the Georgian tribes in one political union with the support of the Greeks, in a Georgian state. This wish came true not through Alexander, but later with the help of his Diadochi, i.e. his heir Antiochus the Seleucid– and "he extended the Georgian language and no other language, but Georgian was spoken" [19, 26].

Now let's continue to discuss Arrian's work and the issue of the Amazons. The fact is that according to the text, Colchis, the living territory of the Amazon women and the country of "Parasmanes" are considered to be in one geographical area, and, as I noted, here there must be no mistake. Incidentally, the neighborhood of the Colchians and Amazons would be known to Arrian from other historical sources as well, and this will be one of the important factors for the demonstration of my hypothesis [see below].

To some extent I concur with A. Gelovani who notes that "The story of the Amadzons is a mixture of myth and history" [5, 46]; But the point is that the appearance of such an idea is not the result of the scholarly research of the 20th c. I first came across a discussion of the mythical origin of the Amazons with Strabo [1st c. B.C. – 1st c. A.D.]. He questions the reality of the histories of the Amazons, he thinks that the stories about them are the result of mythical conceptions of them, and that is why he devotes to it an extensive discussion and writes: "There is a peculiarity in the history of the Amazons. In other histories the fabulous and the historical parts are kept distinct. For what is ancient, false, and marvellous is called fable. But history has truth for its object, whether it be old or

new, and it either rejects or rarely admits the marvellous. But, with regard to the Amazons, the same facts are related both by modern and by ancient writers; they are marvellous and exceed belief. For who can believe that an army of women, or a city, or a nation, could ever subsist without men? and not only subsist, but make inroads upon the territory of other people, and obtain possession not only of the places near them, and advance even as far as the present Ionia, but even despatch an expedition across the sea to Attica? This is as much as to say that the men of those days were women, and the women men. But even now the same things are told of the Amazons, and the peculiarity of their history is increased by the credit which is given to ancient, in preference to modern, accounts [11,138].

Thus the fact is that for the author the mythic character of the Amazons is much more acceptable than to see historically real unity in them. In my opinion the reason for this is found in the length of the history itself. I mean the fact that the Greek geographer is distanced from the Amazons' stories and their reality by at least a millennium and literary or oral improvisations, which reach the compiler of the source in embellished form. In such a case it must be really difficult to believe without doubt the truth of the stories! But still, in spite of such an appraisal for the world geographer it is not easy to bypass the earlier reports, he repeats the source of Pompey's fellow-warrior – Theophanes – and imagines the residence of the Amazons "in the mountains above Albania"; Here, based on other sources, which he himself does not believe strongly he says: "[the Amazons bordered upon the Gargarenses on the north, at the foot of the Caucasian mountains, which are called Ceraunia. When at home they are occupied in performing with their own hands the work of ploughing, planting, pasturing cattle, and particularly in training horses. The strongest among them spend much of their time in hunting on horseback, and practise warlike exercises. All of them from infancy have the right breast seared, in order that they may use the arm with ease for all manner of purposes, and particularly for throwing the javelin. They employ the bow also, and sagaris, (a kind of sword,) and wear a buckler. They make helmets, and coverings for the body, and girdles, of the skins of wild animals. They pass two months of the spring on a neighbouring mountain, which is the boundary between them and the Gargarenses. The latter also ascend

the mountain according to some ancient custom for the purpose of performing common sacrifices, and of having intercourse with the women with a view to offspring, in secret and in darkness, the man with the first woman he meets. When the women are pregnant they are sent away. The female children that may be born are retained by the Amazons themselves, but the males are taken to the Gargarenses to be brought up. The children are distributed among families, in which the master treats them as his own, it being impossible to ascertain the contrary" [11, 136-137].

It is clear that in Strabo's narration a slight confusion of the author is felt – on the one hand there are the historically altered stories, frequently doubtful, somewhat even mythic and unbelievable (some, probably because it has been considerably separated from Greek culture – Strabo does not believe either in "manless" society, or the women-warriors!), but on the other hand the pulse of earlier times is felt, that of the rule of life of firmly established matriarchal community: "Other time they are for themselves, work, plough, plant the plants themselves, [look after] pastures and especially the horses, and the bravest [among the Amadzons] riding on horseback and occupied by hunting and training in war [activities]" [11, 136].

A Greek writer of the 2nd century – Appian who at the same time was a citizen of Rome, tells us about Pompey's campaign in Iberia (in 65 B.C.: The King of Kartli – Artoke//Artaga) and "Amadzons": "Among hostages and captives there were women, who had been wounded no lesser than the men. They were thought to be the Amadzons, or because that the Amadzons were their neighboring tribe, which was invited then as a confederate, or because as well that the Barbarians living there called the women-warriors the Amadzons" [1, 200]. According to Appian's report, the Amazons (under which the kingdom of Eastern Iberia with the center at Mtskheta should be implied) are close to the Iberians, i.e. they are seen moved northward, this is undoubted.

We come across a discussion of "Amadzons" in the work of Procopius too (5th-6th c.). The Byzantine writer, acknowledged as "the most fruitful and reliable historian" [S. Qaukhchishvili], seems to have special interest in the origin of the Amadzon women considering the Caucasus "as the place of their birth". In his opinion, these "manly women" are not an independent tribe

(//“clan”), they must be the abandoned wives of the “Barbarians” set out on a campaign ((the men) themselves invaded the whole Asia). Procopius writes: “...I think that while considering the Amazons those are closer to the truth who say that “there never existed the family name of the manly women and only in the Caucasus mountain the nature of a man could not reject its own laws, but the Barbarians have marched from these places to Asia with many armies and their wives and having, encamped around the Thermodon, abandoned their wives and they themselves invaded Asia; Here the citizens showed resistance and all of them were defeated, so that none of them ever returned to the camps of their wives. And then, these women, in fear of the neighbors and because of absence of means of subsistence, being obliged, equipped with brevity – though against their will - took the armament left by their husbands and when the necessity made them obliged, equipped with virtue, revealed the best manly affairs, until all of them were dead” [9,131-132].

The interest of Kartvelology in the study of the Amazons is quite understandable, hence we find several interesting studies dealing with their designation. In her monograph N.Chikhladze notes: “Much has been written about the etymology of the term “Amadzon”. The traditional etymology takes the initial from the fact that the Amadzons had their right breast served (*a-mazon* – must mean a breastless woman). By now this supposition has been rejected, since in the opinion of most scholars the term clearly represents an attempt to pronounce a foreign name in Greek” [17, 40].

The historian G. Kavtaradze believes Amadzon to be an ethnonym and in it he sees the stem “*madz*” on the one hand, and, the suffix *-on* characteristic of Chanian and Greek languages on the other (for a discussion of the *-on* affix see below). The scholar writes: “As for the possible identification of the *a*-prefix in the ethnonym “Amadzon”, analogous phenomena characteristic of East-Anatolian and Caucasian geographical names should be taken into account” [12, 81]; To illustrate this the scholar cites forms found in various sources: Apsaros – Psaros; Araksi- Raksi. From the point of view of the same G.Kavtaradze, the “*madz*” lingual element found in the Amadzon stem should be related to the oldest city Amasia (//city of

Akmis) near the Moschs must have lived which in the 1st millennium.

The cited view is essentially shared by B. Tskhadadze, who says: "It transpires that the Amazons were the inhabitants of the city of Amasia. The lexeme itself *amazon/amazun/amadzon* comes from the stem *amas//mas//madz*. Loss of "a" in this stem is supported also by the data of the Georgian language" [18, 196].

Now let's consider the issue from a different side, - one important detail of Appian's evidence in particular, that: "the Barbarians living there generally called warrior-women Amadzons", considered this should be an important historical indication and relying on Procopius too, according to whom the name Amazons is not related to a particular stock, I shall try its etymological research on the level of the Kartvelian languages. And more specifically: the fact that the local "barbarians" among whom primarily the Georgian tribes should be meant (the Chalybes, the Mossinoeci, Saspers [Herodotus]...), called the warrior women's army *amadzons*", makes me think that the cited lexical unit and may be this tribal association itself too, were of Georgian origin. From this point of view, first of all, the Chan -*on* affix ("Amadz-on") and its oldest function in the stem seems to me significant.

The -*on* morphological formant has been studied by Arn. Chikobava, and we find a discussion of the same marker in the Chan language in N. Marr's work [7,73]. The Chan examples are: *tskar-on-i* (= damp, watery), *leb-on-i* (=muddy), *kibironi* (= toothy), etc. And on the use of the -*on* suffix in Megrelian Chikobava notes: "In a few cases *on* suffix in Megrelian, too; such are: *gvimaroni* (place where fern grows); *chuburona* (chestnut grove); name of a forest on the slope of the Eki mountain, in the community of old Senaki); Chortona (place where young newly sprouted trees grow, e. g. those of alder, or some other)... In Kartli, the name of the valley "Tiriponi" (Tiripan-a) is derived from this Chan -*on* suffix. In Megrelian this *on* suffix must have been widely spread; its use in proper nouns speaks in favor of this" [16,548].

Thus, the -*on* of Chan origin "which is replaced in the Georgian language by the -*ian* and -*ier* derivatives, and more seldom as: -*osani* and -*ovani* (e.g. *mandil-osani* (lady); *saxel-ovani* (celebrated)" [16,551], mainly are derivatives expressing property and

the area of its spread, naturally are to be supposed first the Chan and then the Megrelian territories. Of this *-on* derivative linguistic version *-un-i* is considered (tkhirep *-un* hazel-nut grove, binekhep *-un-* a (vineyard plot...). The fact is that the Georgian equivalent of the above noted markers is *-an* formant which, usually merged with other derivatives (*i[v]-an*: Solomon-*i[v]-an-i*; *ov-an*; *sxl-ov-an-i* and the like) is attested as a morphological marker expressing having smth., smbd. In determining the function of *-on*, *-un*, *-ian*, *-ovan*, and other affixes, S.Janashia notes that: "sometimes it is difficult to distinguish the markers of property and origin, provenance, or whether the former is the result of the latter. That is why this suffix points both to the origin and provenance. The development of this meaning of the suffix was surely assisted by its patronymic function, when the formant of multiplicity at the same time pointed actually to the (common) origin" [21, 43].

The *-iv//ov* and *-an* formant forms are East Georgian proper derivatives which we can't say about *-on* forms: material of the Georgian language reveals that the Chan *-on* managed to become established in the Iberian language of this part, too, (we shall refrain from specifying the dialect, though this process must not have been easy. The *-on* morphological formant reaches the Georgian literary language too and is noticed in such words, as: "Iver-on-[i]", "Petrits-on-[i]", "mats-on-[i]", in the historical toponym - "Krk-on-[i]", etc. Besides, it is merged and attached to *-iv* morpheme having the semantics of having smth/smbd. And gives the *-i[v]-on* combination in the way as we have it with *-i[v]-an* and *-ov-an* markers (origination of affixes from various Kartvelian languages does not prevent them from behaving equally, i.e. to obey one and the same process); e.g.: Shatil-*i[v]-on-i* (the Shatilian unity), *Bakhtr-i[v]-on-i* (the historical fortress; though here, too, the etymological unity of people, army, residents of the fortress), etc. is implied

From the foregoing it becomes clear that in the Kartvelian languages the *-on // -un // -an* affixes diachronically had two most important functions: the first was to have smth., and consequently the capacity of expressing the provenance, and the second, which was an accompanying function of the first, so-called gathering, consisting in the power of demonstrating morphological distribution of the multiplicity of similar subjects. If we follow logic of the

Kartvelian languages and decipher in Amadz-on the same *on*, it follows that we are dealing with a collection of common origin, multiplicity, unity. (cf. *Iver-on-i* = having the function of indication of an assembly of Ivers [Ibers]; cloister of Iberians).

In my opinion the stem of the name (*amaz-on*) under study can be much more controversial than the striking *-on* affix. With account of the Kartvelian languages, to what can it be related? Because of lack of Old Georgian historical sources, we are obliged to address again Greek historical reports among which Herodotus' "History" claims attention. From the source we learn that the Scythians called the Amadzons "oiorpata", in Greek this name means "killers of men", so as the word "oior" means "a man", and "pata" – to kill, the historian writes [22,283]. I think that such a definition by Herodotus unambiguously indicates first of all the fact that the Amadzons were a non-Scythian tribe and second, that in the ancient world warrior women were given various names, including – Scythian as well; And that the latter – "oiorpata" – was not known to the Hellenic world is witnessed by the special explanation – definition given by Herodotus. Presumably, in the text of the Greek historian as well and in the Scythian language itself the importance of "oior" in the compound name was used with semantic meaning of "brave" rather than – of "man"; that is why it must indicate a "brave killer" (/"a brave warrior") [by my reading] and the "killer of men".

Niko (Lasha) Janashia, while speaking about the strengthening of the policy of Iran in the second half of the 6th c., writes: "The situation of Kartli of this period was complicated at the northern borders, too. As already noted, the passes of the Caucasus were guarded by the Persians themselves. It is conceivable that during wars in Central Asia or till then (before ascending the throne, Peroz had to fight for two years with his elder brother Hormiz), the Persians slackened the attention while defending the passes. In the mid-460s some tribes of the Huns (the Saragurs, Akatirs, etc.) crossed the Caucasus Range through the passes which the Byzantine historian of the 5th c. Priscus Panionicus mentions as Iuroipaach. In the researchers' opinion this fortress must denote the Dariali or Iori pass... The Persians requested from the Byzantines either to send them money or an army to defend Iuroipaach but the Greeks did not agree to this" [20, 38-39].

In my opinion, Priscus Paionius' "Iuroipaach" (5th c. B.C.) not only resembles the Scythian name "Oiorpata" of Herodotus' Amazons (5th c. B.C.), but there is an indisputable link between them. Especially noticeable is the first part "Oior" [Herodotus] of the stem (probably that of complex stem) and "Yuro" [in the second stem a trace of metathesis of "r" and "o" is tracable) and it, in turn must refer to the river Iori, "as the river of brave men (Iori – a river in Eastern Georgia, taking its source on the south slope of the Caucasus) and from the form of Scythian origin, preserved in the "History" of Herodotus, the Georgian (?) "Iori" lacks only the prepositional "o", loss of which in a borrowed word could easily happen. In such a case it follows that the Iori valley must have even at least one place for the localization of the Amazons. Otherwise, the Iori (← Ior'i ← Ioro) could not receive this designation. If we believe in the Scythian origin of the stem "ior", then it will become clear, according to the report of Appian (2nd c.), in which geographical area of Iberia Amazons could have lived during Pompey's campaign – It must have been the of Iori valley.

Is not the historical fact that in Scythian "oior" indicated a "man" (//brave) that some kind of key to the explanation of the stem of amadz-on//amaz-on lies? In my opinion, here we must be dealing with a phonetic process. In particular, I mean that the mentioned name must lack the prepositional "m" consonant (Georgian "mamac-on-[i] → Greek "amats-on → amaz-on//amadz-on) This process would happen less in the Georgian-spoken world where the form and the meaning, too, of the word are essentially unchanged, instead, its transformation into the so-called defective stem in the Greek-language world was more expected. In the case of such reading [m]amats-on-[] [m]amaz-on is none other than unity of brave men, and, of course it does not relate to any specific ethnic unit.

Here, it should be said also that the loss (sometimes even development) of the "m" consonant in the prepositional position is not an inadmissible linguistic phenomenon for the Georgian language. We think that for example even the forms m-egvptel-i → egvptel-i (Egyptian), m-argvet-i → argvet-i (r. Argveti), m-akhlobel-i → akhlobel-i (near relation) are sufficient. Kavtaradze notes on the loss of "m" consonant in the Georgian dialects: "In the beginning of the word, directly before the vowel, weakening of -m- is such a

regularity as is identified with other consonants (l, n), noticed relative to *-m-* in the Imeretian but is not seen in Georgian texts (cf. the Imeretian *morevi-orevi, murdzayani – urdzayani..*) [13,127].

Here, I shall add that in the ancient relationship of the Georgian and Greek languages substitution of the Georgian "ts" affricate by the Greek "Z"/"dz" phonemes must have been possible (about the basic "ts" element see in detail the monograph [10, 141-171] and the fundamental work of Th.Gamkrelidze, V.Ivanov "The Indo-Europeans and Indo-European Languages" [4, 792]). In its turn, R.Gordeziani, while discussing the Mediterranean and Georgian linguistic material, concludes: "... The whole material shows that the pre-Greek-Kartvelian linguistic encounters go beyond the limits of accidental coincidences and bear a systematic character on the level of linguistic relations" [6.422].

Thus, in the stem "amazon", I think that a trace of the Georgian language is perceivable and several arguments in favor of this exist; I shall list each of them once more:

1. Appian's (2nd c.) report about the fact that "the local Barbarians generally call warrior women Amadzons" witnesses the non-Greek origin of this designation and makes one think of its Kartvelian provenance.

2. The existence of the Chan *-on* affix in the nominal stem which had a function of expressing smth.-smb. and at the same time, of collectiveness, multiplicity of similar subjects.

3. According to Herodotus' report, the Scythian designation "Oiorpata" of the "Amazons" appears to be a word of complex composition since it was translated into Greek as "people killers", of these the word "oior" meant "man" (/brave), and "pata" - "killing" [Herodotus]. I think that the first segment of the complex stem must represent some kind of calque of (the Georgian "[m]amats" stem, perhaps originating under the influence of Kartvelian languages.

4. I believe that the lexeme "Amazon-[i]" is of Kartvelian origin and in it the prepositional "m" consonant would be rather lost in the Greek-speaking world (because of not knowing the precise semantic meaning of the word); i.e. the Georgian "mamats-on-[i]" in the Greek language would produce the *amats-on->, amazon/amadz-on versions. In such a case it follows that it is nothing

else but the unity of brave people (here: of brave women), their collectivity.

References:

1. Appian, *The Wars of Mythrdates* (Publ. by T.Qaukhchishvili). "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1959 (in Georgian).
2. Apollonius Rhodius, *The Argonautica* (ed. by Acad. Urushadze), "Metsniereba", Tb. 1975 (in Georgian). link: <http://bloguscript.blogspot.com/2008/10/excellent-quotes-argonautica.html>
3. Arrian, "Alexander's "Anabasis", *Evidence of Greek writers on Georgia*, v. V (Ed. By T.Qaukhchishvili) "Metsniereba", Tb. 1983 (in Georgian).
4. Gamkrelidze Th.V., Ivanov Vyach. Vs., *The Indo-European Language and the Indo-Europeans*, in two volumes, Publ. TSU. Tb. 1984 (in Russian).
5. Gelovani A., *Mythological Dictionary*, "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1983 (in Georgian).
6. Gordeziani R., *Mediterranean-Georgian Relations*, v. II- Pre-Greek, "Logos" Tb. 2007 (in Georgian).
7. Marr N., *The Grammar of the Chan (Laz) language*, Printing Press of the Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg 1910 (in Russian).
8. Priscus Panionicus, "The Fortress of Iuroipaakhi", *Evidence of Byzantine writers about Georgia*, v. I (Published by Al. Gamkrelidze and S.Qaukhchishvili), "Metsniereba", Tb. 1961 (in Georgian).
9. Procopius of Caesaria, "Notes of Byzantine writers about Georgia", *Georgica*, v. II (ed. By S.Qaukhchishvili), "Metsniereba", Tb. 1965 (in Georgian).
10. Sanikidze I., *Linguistic Integrals*, "Intellekti", Tb., 2012 (in Georgian).
11. Strabo, "Geography", *Notes about Georgia* (Edited by T.Qaukhchishvili), "Metsniereba", Tb. 1957 (in Georgian). Link: <http://www.scribd.com/doc/27176953/2/OVERVIEW-OF-OROSIUS%E2%80%99-HISTORIA>
12. Kavtaradze G., *On the Issue of settlement of the Georgian tribes in Anatolia*, "Metsniereba", Tb. 1985 (in Georgian).

13. Kavtaradze Ib., *Foreword to the History of the Georgian Language (12th-18th c.)*, TSU Press, Tb. 1964 (in Georgian).
14. Qaukhchishvili T., *The Ancient Greek Sources of the History of Georgia*, TSU Press, Tb. 1976 (in Georgian).
15. Qaukhchishvili S., Ioanne Sonaras, "Reports of the Byzantine Writers about Georgia"; *Georgica*, v. VI (ed. by S.Qaukhchishvili), "Metsniereba", Tb. 1966 (in Georgian).
16. Chikobava Arn., Grammatical Analysis of Chan: *Proceedings III*, Publ. H. of Arn.Chikobava Institute of Linguistics and Javakhishvili Tbilisi State University, Tb. 2008 (in Georgian).
17. Chikhladze N., *The Amadzonobicity motif in Classical Literature*. "Logos", Tb. 2003 (in Georgian).
18. Tskhadaze B., "The Kartvelian Ethnonyms Amazon (amazon//amazon)//AmorZali": *Kavkasiis Matsne*, #3 (Ed. V.Kikilashvili), Tb. 2001, pp. 194-198 (in Georgian).
19. "The Life of the Georgian Kings and the First Fathers and Peoples": *Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli)*, v. I (ed. by S.Qaukhchishvili), v. I, "Sakhelgami" Publisher, Tb. 1955 (in Georgian).
20. Janashia N., *The Historical Source of studying Essays*, "Metsniereba", Tb. 1986 (in Georgian)
21. Janashia S. *Works*, v. III, "Metsniereba", Tb. 1959 (in Georgian)
22. Herodotus, *History*, v. I, (Publ. by T.Qaukhchishvili), TSU Press, Tb., 1975.
23. Homer, *The Iliad*, "Sabchota Sakartvelo", Tb. 1979. link: <http://www.classics.mit.edu/Homer/iliad.3iii.htm>

ქართული ლექსი: განვითარების გზა, ბუნება, მკვლევარნი (მოკლე მიმოხილვა)

თამარ ბარბაქაძე

თსუ შოთა რუსთაველის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი.

რეზიუმე: ქართული ლექსის გენეზისი წინაქრისტიანულ ხანას უკავშირდება. ბევლ ქართულ წერილობით ძეგლებში ფიქსირებული რითმა და მეტრი კი უფრო ადრეა გამოვლენილი, ვიდრე ინდოევროპულ ლექსში ქართული ლექსის ისტორია ოთხ რეფორმატორს იცნობს: შოთა რუსთაველს, დავით გურამიშვილს, ნიკოლოზ ბარათაშვილსა და გალაკტიონ ტაბიძეს აღმოსავლური და ევროპული მყარი სალექსო ფორმები (იამბიკო, მუხამბაზი, სონეტი და ა. შ.) აითვისა ქართულმა ლექსმა, თუმცა მის ძირითად საზომებად მაინც დამკვიდრებულია: შაირი (4/44, 35/35), შაეთელური (55/55), ბესიკური (5/4/5) და სხვ.

პირველი ქართული ლექსმცოდნეობითი ტრაქტატი მამუკა ბარათაშვილის ჭაშნიკი. ლექსის სწავლის წიგნი (1731 წ.) დღემდე ინარჩუნებს არა მარტო ისტორიულ, არამედ თეორიულ ღირებულებას ქართული ლექსის ბუნების განსაზღვრის დროს. XX ს. I ნახევარში ახალი ეტაპი დაიწყო ქართულ ლექსმცოდნეობაში სერგი გორგაძის „ქართული ლექსით“ (1930), ხოლო XX ს. II ნახევარში - აკაკი გაწერელიას „ქართული კლასიკური ლექსით“ (1953); XXI ს. დამდეგი კი აღინიშნა აკაკი ხინთიბიძის მონოგრაფიით „ქართული ლექსის ისტორია და თეორია“ (2009).

ქართული ლექსის სამეცნიერო კვლევის გზაზე დღემდე უმთავრეს საკითხად რჩება ეროვნული ვერსიფიკაციის (ლექსწყობის) ბუნების დადგენა: ქართული ენის ფონოლოგიური სისტემის ორიგინალურობის გამო იგი მთლიანად არც სილაბურია და არც სილაბურ-ტონური, ამიტომაც ჭირს მისი ჩაკეტვა ლექსწყობის რომელიმე ცნობილ სისტემაში.

საკვანძო სიტყვები: *რიტმა, მეტრი, სილაბურობა, სილაბურტონურობა*

ქართული ლექსი მრავალსაუკუნოვანია, მისი შესწავლის ისტორია კი თითქმის სამ საუკუნეს ითვლის: 1731 წელს, მამუკა ბარათაშვილმა, მეფე ვახტანგ VI-ის ერთგულმა ქვეშევრდომმა, რომელიც ემიგრაციაში თან ახლდა პატრონს, დაწერა პირველი პოეტიკური ტრაქტატი სახელწოდებით: „ჭაშნიკი, ლექსის სწავლის წიგნი“.

„ლექსი ერთი რამ არის ამ სოფლის საქმეში“, - ამგვარად განსაზღვრა მისი რაობა ქართული ლექსის პირველმა თეორეტიკოსმა, რომელმაც „სიტყვისა“ და „ლექსის“ იგივეობაზე გაამახვილა ყურადღება: ქართულ ენაზე ძველად „ლექსი“ სიტყვასაც აღნიშნავდა, ორსტრიქონიან ლექსსაც და „მთელს ამბავს ერთად გალექსულსა“.

მართალია, ქართულ ლიტერატურულ ლექსს წინ ხალხური პოეზია უსწრებდა, მაგრამ არსით, ბუნებით ისინი ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებოდნენ. ამიტომ ჩვენი მკვლევარები ეროვნული პოეზიის ისტორიის შესწავლას, ჩვეულებრივ, ხალხური შემოქმედებით იწყებენ. ისინი ნამდვილ საგანძურს ფლობენ ფშავ-ხევსურული, მეგრული, სვანური, რაჭული და საქართველოს სხვა კუთხეების ფოლკლორის სახით.

ლექსის მთხვეელის აღსანიშნავად ხევსურეთში გავრცელებული იყო სამი ძირითადი ტერმინი: მათქვამი, მელექსე და მეშაირე, ხოლო ლექსები სამ ნაწილად იყოფოდა: სიმღერე, ლექსი და შაირი.

ასე რომ, ჩვენი მთის ცხოვრებაში, „პოეზია განუკითხავად ბატონობს პროზაზე“ [10, გვ. 396].

მართალია, ქართული ხალხური ლექსის ჩანაწერები გვიანდელია, მაგრამ სტრუქტურულად, გარეგანი ფორმით, ლექსი ნაკლებად ემორჩილება ცვალებადობის კანონებს და უპრიანი იქნება, ვიფიქროთ, რომ იგი ძირეულად არ შეიცვლებოდა. ისევე, როგორც თანამედროვე ქართველს არ უჭირს V საუკუნის სალიტერატურო ქართული ენის გაგება და მხატვრული აღქმა, ასევე არ გაუძნელდებოდა მსმენელსა და მკითხველს ეროვნული პოეზიის უძველესი ნიმუშების, „რიტმული სიტყვის“, განცდა.

„ლექსი მრავალი ხმა არის“, - წერს მამუკა ბარათაშვილი „ჭაშნიკის“ მეორე ნაწილის დასაწყისში და განიხილავს ქართული ლექსის საზომებს, სახეობებს, ზოგს, უბრალოდ,

ახსენებს (შაირი, გრძელშაირი, ჩახრუხაული, გრძელჩახრუხაული), ზოგს კი დაწვრილებით ახასიათებს (წყობილი მრავალ-მუხლი, გრძლედ შაირი სამკვეთი, რეული, ლექსი და სხვ.). პირველი ქართული პოეტიკური ტრაქტატის ავტორის აზრით, ლექსის საზომის არჩევა განპირობებულია სათქმელის შინაარსით: „ამგვარი იგაგები ამ ხმას უფრო გაეწყობა“ [3, გვ. 8].

მართლაც, სიტყვების ლექსად გარდაქმნის ხელოვნება, უპირველეს ყოვლისა, მათ რიტმულად მოწესრიგებას ითვალისწინებდა. უძველესი ქართული ლექსების რიტმი ძალიან მკაცრად გაწონასწორებული არ იყო, მაგრამ მუსიკის ჰანგის გავლენით, თანდათანობით, მარცვალთა განსაზღვრულ რიცხვს დაემორჩილა. ასე გაჩნდა მთიბლურები:

ცელო, გამიჭერ, გზის პირია,
ჩამაილიან და სირცხვილია.

როგორც მთიბლურებს, ასევე ნატირალებს, რომლებიც ცხრამარცვლიანია, ხშირად არა აქვთ რითმა. ხეცსურულ პოეზიაში გავრცელებული ე.წ. „სიმღერე“ დაბალი შაირის საზომით (5+3) არის შესრულებული, „შაირები“ კი - მაღალი შაირით (4+4). სვანურ ლექსშიც უპირატესობას აკუთვნებენ მაღალ შაირს (4+4); რითმა კი სვანურ პოეზიაში გამოწკლისის სახით არსებობს. ამიტომ სტროფიც, ჩვეულებრივი გაგებით, არა გვაქვს. ქართული მწიგნობრული რითმა ხალხური პოეზიიდან უნდა მომდინარეობდეს [7, გვ. 125].

ლექსისა და მუსიკალური ჰანგის გამიჯვნის შემდეგ ხალხურ ლექსში რითმამ კუთვნილი ადგილი დაიჭირა: სწორედ ამიტომ გახშირდა რითმიანი ფშაური კავიები:

ჩონქარაი ვარ ღვერათი,
დავდივარ როგორც კერატი.

სალიტერატურო ლექსის უძველესი ნიმუშები ქართული ქრისტიანული მწერლობის დამკვიდრებას უკავშირდება და ისინი ჩანართების სახით, ლექსითი ციტატებით, გვხვდება აგიოგრაფიულ ძეგლებში; თუმცა XX ს.-ის 50-იან წლებში გამოთქმული პავლე ინგოროყვას ჰიპოთეზა, რომლის მიხედვით, ქრისტიანული მწერლობის განვითარებამდე დიდი ხნით ადრე, ქართულ ენაზე არსებობდა ძლიერი ტრადიციების მქონე წარმართული საერო ლიტერატურა [7, 8], XXI ს.-ის დამდეგს აპოლონ სილაგაძის მიერ თეორიად ჩამოყალიბდა:

მეცნიერმა შეძლო ქართული ლექსის უძველესი საფეხურის რეკონსტრუქცია: ბიბლიური ტექსტების უძველეს თარგმანებში უკვე გვხვდება ნახევარსტრიქონიანი ლექსითი ციტატები, რაც უტყუარი ნიშანია ჩვენში ლექსის არსებობისა (მაგალითად, „საქმე მოციქულთას“ ქართულ თარგმანში გვხვდება არატეკილიკიელის ჰეგზამეტრის ნახევარტაევი: „...რომელსა იგი // ნათესავცა ვართ“). ეს უძველესი ლექსითი ციტატები არც ხალხურია და არც სასულიერო. მაგალითად, V-VII საუკუნეებში დაწერილ „პროკოფის მარტვილობაში“ ერთი ციტატა 2- მარცვლიანი ლექსით არის შესრულებული: „არა კეთილ არს მრავალ უფლებამ, ერთ უფალ იყავნ და ერთი მეუფე [12, გვ. 103-119].

პირველი ფიქსირებული ქართული რითმა - „უფალი - შეუვალი“ - VI-VII საუკუნეებს განეკუთვნება („რომელმან შეკრა ჯაჭვითა ბევრასფი - გველთა უფალი და დააბა მთასა რამს ზედა, რომელი არს კაცთ შეუვალი“).

საქართველო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნების მოღწაზე მყოფი, უძველესი დროიდან ითვისებდა საუკეთესო ხმებსა და სალექსო ფორმებს სპარსული თუ ბიზანტიური პოეზიიდან, თუმცა საკუთარ ისტორიას უფრო ეროვნული ფესვებით, ე.წ. მთის ფოლკლორით ასაზრდოებდა, ამიტომ აღნიშნავდა ლადო ასათიანი: „საქართველოს მთებში გაგაჩინა ზენამ, სიყვარულის, ლექსის, სადღეგრძელოს ენავ.“ [2, გვ. 191]

ძველებური რუსული სიმღერები - ბილინები - წარმოიშვა კიევის რუსეთის ზეობის ხანაში X-XI ს.ს.-ში, თუმცა ისინი ჩაწერილია XVIII ს.-ში და შეტანილია კირმა დანილოვის მიერ შედგენილ ძველ რუსულ ლექსებში.

სომხური პოეზია თავის ისტორიას ხალხურ საგმირო ეპოსს „დავით სასუნცს“ (VIII-IX ს.ს.) უკავშირებს. ოსური ლექსის ისტორია კი XIX ს.-ის 60-იანი წლებიდან იწყება.

პომეროსის პოემების საზომის - დაქტილური ჰეგზამეტრის - წარმოშობის ისტორია პანტელეიმონ ბერამემ ქართული ცეკვისა და სიმღერის რიტმს დაუკავშირა, რითაც ქართული ლექსის ბერძნულთან მჭიდრო კავშირზე მიანიშნა [4].

ღმერთებსა და გამირებზე შეთხზულ ძველგერმანულ სიმღერებს ქრისტიანული ეკლესია ყოველმხრივ ებრძოდა,

ამიტომ უძველესი სახით ისინი თითქმის არ შემონახულა. მხოლოდ მოგვიანებით, XII-XIII ს.ს.-ში იქნა ჩაწერილი ეპიკური სიმღერები მნიშვნელოვანი ქრისტიანული ელემენტების დართვით („სიმღერა ნიბელუნგებზე“, დაახლ. 1200 წ.). ძველგერმანული ეპიკური პოეზიის ტრადიცია შედარებით ფართოდაა წარმოდგენილი ანგლოსაქსურ ლიტერატურაში („პოემა ბეოვულფზე“ და სხვ.), სკანდინავიაში კი შეიქმნა ძველისლანდიური „ედას“ სიმღერები (IX-XII ს.ს.).

ძველ ინგლისურ ენაზეა შექმნილი „ანგლოსაქსური“ ლექსი, რომელიც ბრიტანეთის კუნძულზე გადასახლებული გერმანული ტომების გარემოცვაში აღმოცენდა. „პოემა ბეოვულფზე“ ჩვენამდე X ს.-ის ხელნაწერითაა მიღწეული.

გაცილებით არქაული ფორმის პოეზია შემოგვინახა სკანდინავიური ქვეყნების, ისლანდიის, ლიტერატურამ („ედას“ სიმღერები, სკალდების პოეზია და პროზაული საგები). სკალდებმა, სკანდინავიელმა მომღერლებმა, ჩვეულებრივი ალიტერაციის გვერდით, ლექსში შეიტანეს სავალდებულო შიდა რითმა და მარცვალთა სათვალავი. სტროფული ფორმა შეუთანხმეს მისამღერს, რომელიც „დრაპის“ („საბრძოლო სიმღერის“) განმასხვავებელი ნიშანია. სკალდები თვითონვე ასრულებდნენ თავიანთ თხზულებებს მუსიკალური თანხლების გარეშე.

აღმოსავლური თუ დასავლური, ჩვენი მეზობელი ქვეყნების ლექსის გენეზისი, როგორც ვხედავთ, გაცილებით გვიანდელია, ქართულ წყობილსიტყვაობასთან (ლექსთან) შედარებით.

ატენის სიონის კედლებზე აღმოჩენილ ლექსით წარწერებში (IX ს. II ნახევარი) რითმიანი ლექსები იკითხება:

1. იხილეთ ესე ჭამი,
წავა, ვითარცა წამი.
2. ეგრე იტყვის მოძღვარი,
მუნ არ არის ვაჭარი.

უეჭველია, რომ ეს ლექსები ქართული მწიგნობრული პოეზიის ნიმუშებია.

ქართული საერო და სასულიერო პოეზია საუკუნეების განმავლობაში ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობდა და ერთმანეთის გავლენას არ განიცდიდა [1]. ერთი მხრივ, ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიიდან მომდინარე, ხუთტაეპიანი

რითმიანი და ურითმო, 12-მარცვლიანი (5+7) იამბიკოები, მწიგნობრული, არქაული ლექსიკით და, მეორე მხრივ, საერო ლექსი, უპირატესად, დაბალი და მაღალი შაირის რიტმით გამართული, რითმითა და კატრენით.

რუსთველის ეპოქაში დაიწერა ჩახრუხადის „თამარიანი“, რომელშიც ერთმანეთს შეერწყა ჰიმნოგრაფიის, მწიგნობრული და არქაული ლექსიკა, საზომთა სიმძიმე (ოცმარცვლიანი ლექსი), ხალხური ლექსის მუსიკალობა და საერო ლექსის დახვეწილი, სალიტერატურო რითმა.

„ვეფხისტყაოსანი“ ქართველთა ისტორიული ცხოვრების განუყოფელ ნაწილად არის ქცეული არა მარტო პოეტური ენამზეობით, ფილოსოფიური სიღრმითა და პოემის გმირთა ზნეობრივი სიფაქიზით, არამედ თექვსმეტმარცვლიანი შაირის სილადითა და მოქნილობით; ამ საზომით დაწერილი თითო-ოროლა ნიმუში თუმცა „ვეფხისტყაოსნამდე“ იყო ცნობილი (ციტატები აგიოგრაფიულ მწერლობაში, ფილიპეს საგალობელი, არსენ იყალთოელის ეპიტაფია და სხვ.), მაგრამ 16-მარცვლიანი შაირი, დაბალი და მაღალი შაირის მონაცვლეობით, მოსაზღვრე რითმითა და კატრენით, „ვეფხისტყაოსნის“ წყალობით დამკვიდრა ქართულ პოეზიაში, ამიტომ მას „რუსთველურს“ უწოდებენ [14, გვ. 147].

„ვეფხისტყაოსნის“ უსაზღვრო პოპულარობამ განაპირობა ჩვენში „რუსთველურის“ გაბატონება და ეპიკური პოეზიის ერთპიროვნული უპირატესობა ლირიკულ ლექსთან შედარებით.

პირველი, ვინც შეძლო, „რუსთველურის“ გვერდით, სხვა საზომების შემოტანა და ლირიკული ლექსის დამკვიდრება ქართულ პოეზიაში, იყო დავით გურამიშვილი, ემიგრანტი პოეტი, რომელმაც სხვებზე ადვილად დააღწია თავი ეპიგონობას. უკრაინაში გატარებულმა ცხოვრების წლებმა მას, საშობლოს განშორების სევდასთან ერთად, უცხო ხმების (საზომების), თემატიკისა და ხალხური პოეზიით მწიგნობრული ლიტერატურის გამდიდრების დიდი გამოცდილება შესძინა. დავით გურამიშვილმა რუსთველური საზომით დაიწყო წერა, მაგრამ შემდეგ 57 საზომი მოიმარჯვა, რომელთაგან 40 თვით მის მიერ არის შემოტანილი [14, გვ. 39-43].

მესამე რეფორმატორი ქართული ლექსისა ნიკოლოზ ბარათაშვილი იყო. მან ქართულ პოეზიას რუსთაველისეული „სიბრძნის ერთი დარგის“ თვისება დაუბრუნა და „საკაცობრიო წყურვილის მოსაკლავ წყაროს დააწაფა ქართველი კაცი“ (ილია). ბარათაშვილისათვის დამახასიათებელია ერთი ლექსის ფარგლებში საზომთა მონაცვლეობა („მერანი“, „შემოღამება მთაწმინდაზედ“), გართმვის ახალი სახეობა (აბბა), რომელსაც რკალური რითმა ჰქვია. იგი, ერთდროულად, ნოვატორიც არის და ქართული პოეტური ტრადიციის აღმდგენიც.

მეოთხე რეფორმა ქართული ლექსისა XX საუკუნესა და გალაკტიონ ტაბიძის სახელთან არის დაკავშირებული. იგი ჭეშმარიტად „ჩვენი დროის ახალი რუსთაველი“ აღმოჩნდა ლირიკის სფეროში. 1915 წელს შექმნილი გალაკტიონის შედევრები: „ლურჯა ცხენები“, „მთაწმინდის მთვარე“, „მერი“, „ატმის ყვავილები“, „აკაკის ლანდი“, „შერიგება“, „ია“, „მამული“, „სანთელი“ და სხვა, მკვლევარებს (აკაკი ხინთიბიძე) უფლებას აძლევს, განაცხადონ, რომ უახლესი რეფორმა ქართული ლექსისა სწორედ ზემოხსენებულ წელს უკავშირდება. გალაკტიონის წიგნში „არტიკული ყვავილები“ 1914-1919 წლებში შექმნილი ლექსებია შესული, რომლებიც ახალ ჰარმონიას, კლასიკური ლექსის ჰარმონიის საპირისპიროს, დისონანსების მშვენიერებას აზიარებს ქართველ მკითხველს: არაიდენტური რითმის კანონიზაციამ, რითმის სრულმა მეუფებამ ლექსში, რიტმის უსაზღვრო მრავალფეროვნებამ ეროვნული ლექსის მუსიკალობის არნახული შესაძლებლობა გამოამყვანა. უამრავი ახალი თემა და მოტივი („მერის მოტივი“, „ატმის ყვავილების მოტივი“, „ეფემერები“, „მგზავრის წერილები“ და ა.შ.) დაამკვიდრა გალაკტიონ ტაბიძემ ჩვენს პოეზიაში.

ამრიგად, ქართული ლექსწყობის, როგორც სისტემის რეალიზება, ეტაპობრივად ხდებოდა და ოთხი ძირითადი ეტაპი გამოიყოფა: I. XVIII ს.-მდე (რუსთაველი), II. XVIII ს. (დავით გურამიშვილი), III. XIX ს. (ნიკოლოზ ბარათაშვილი), IV. XX ს. (გალაკტიონ ტაბიძე).

XX ს. ქართული ლექსი უფრო მეტი სიზუსტით იცავს რიტმულსა და მეტრულ კანონზომიერებებს, მრავალფეროვანი ხდება ქართული ლექსის სტროფის ვარიანტები, ჩნდება

ასტროფული ლექსი; მკვიდრდება პოლიმეტრული სტროფი; უმთავრეს ადგილს იჭერს ვერლიბრი [14, გვ. 143].

***

ქართული ლექსის სამეცნიერო კვლევის გზაზე დღემდე უმთავრეს საკითხად რჩება ეროვნული ვერსიფიკაციის (ლექსწყობის) ბუნების დადგენა. არ ყოფილა ჩვენში პოეტიკის ცოტად თუ ბევრად ცნობილი მკვლევარი, თუ ქართული ლექსის პრობლემებზე მოფიქრალი პოეტი, რომ თავისი შეხედულება არ გამოეთქვას იმ საკითხზე, თუ ლექსწყობის რომელ სისტემას ექვემდებარება ეროვნული ლექსწყობა?

ადრინდელი მკვლევარები ამ კითხვას პირდაპირ არ სვამდნენ, მაგრამ მათი პოზიციები ნათელი ხდებოდა ლექსის რიტმზე, მეტრზე, პროსოდიაზე საუბრის დროს. XIX ს. ბოლო ათწლეულიდან კი დაიწყო ქართული ლექსწყობის სისტემათა სახელდება. იმთავითვე ორი აზრი დაუპირისპირდა ერთმანეთს: ქართული ლექსის სილაბურობისა და სილაბურტონურობის თეორიები.

ქართული ლექსის სილაბურობის თეორიას იცავდნენ XVIII ს-დან დღემდე მამუკა ბარათაშვილი, ანონიმი ავტორი, დავით რექტორი, თეიმურაზ ბაგრატიონი, მარი ბროსე, პლატონ იოსელიანი, დავით ჩუბინაშვილი, იონა მეუნარგია, ლუკა ისარლიშვილი, გრიგოლ ყიფშიძე, ნიკო მარი, მოსე ჯანაშვილი, ჰანს ფოგტი, ანდრეი ფედოროვი, სილოვან ხუნდაძე, გრიგოლ რობაქიძე, პავლე ინგოროყვა, გივი გაჩეჩილაძე, გიორგი წერეთელი, აკაკი ხინთიბიძე, ტოგო გუდავა, დავით წერეთელი, მიხეილ გასპაროვი, აპოლონ სილაგაძე, ქეთრინ ვივიანი.

ქართული ლექსის სილაბურტონურობის თეორია კი სათავეს იღებს ევგენი ბოლხოვიტინოვის წიგნიდან „Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ея состоянии“ (1802). XIX ს. დამდეგიდან. მას ემხრობიან: ლავრენტი არდაზიანი, ნიკოლოზ გულაკი, კოტე დოდაშვილი, მელიტონ კელენჯერიძე, შიო დავითაშვილი, იოსებ ყიფშიძე, სერგი გორგაძე, აკაკი გაწერულია, პანტელეიმონ ბერაძე, როლანდ ბერიძე.

განსაკუთრებით გამწვავდა დაპირისპიება ქართული ლექსის სილაბურობისა და სილაბურტონურობის დამცველთა:

შორის XX ს. 70-იანი წლებიდან, როდესაც გიორგი წერეთლის წიგნი „მეტრი და რითმა ვეფხისტყაოსანში“ (1973) გამოქვეყნდა. ამ წაშრომმა კატეგორიულად უკუაგდო ქართული ლექსის ტერფოვანების თეორია და უარყო მახვილის როლი ჩვენი ლექსის სეგმენტების (მუხლების) და რითმის შექმნაში. გ. წერეთლის აზრით, ენაში მახვილი არა მარტო სუსტია და უძრავი, არამედ მინიმალურია მისი ფუნქცია სალექსო რიტმისა და რითმის ორგანიზებისას: რითმა არ იწყება მახვილიანი ხმოვნით; ქართული ლექსის ტაეპი იყოფა ნახევარტაეპებად (ნახევარკარედებად), რომლებიც კიდევ იყოფა სეგმენტებად (მუხლებად), ამიტომ გ. წერეთელი „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსწყობას „სილაბურ რეგულირებულ ლექსს“ უწოდებს.

გ.წერეთლის ამ თვალსაზრისის აკრიტიკებს ა.გაწერელია, რომელიც იცავს მოსაზრებას ქართული ლექსის სილაბურტონურობის თაობაზე. მისი მტკიცებით, ქართული სასულიერო პოეზია (იაშვიკოები) სილაბური ბუნებისა იყო, მაგრამ შემდეგ ქართული ლექსი (არსენ იყალთოელი, ჩახრუბაძე, რუსთაველი და შემდეგდროინდელი პოეზია) სილაბურ-ტონური გახდა. აკაკი გაწერელია კატეგორიულად აცხადებს: „ქართული ლექსწყობა ანუ ვერსიფიკაცია სილაბურ-ტონურია. მისი რიტმის საფუძველია ტაეპებში (სტრიქონებში) ძლიერი და სუსტი მარცვლების კანონზომიერი თანმიმდევრობა და მარცვლების რაოდენობრივი თანაბრობა... ქართულ ლექსწყობაში სიტყვები მახვილს კი არ კარგავს, არამედ იძენს მეტ სიმკვეთრესა და სიძლიერეს“ [6, გვ. 282].

ამა თუ იმ ერის ლექსწყობის ბუნების გარკვევა შეუძლებელია ენის თავისებურების გათვალისწინების გარეშე. ლექსი და ენა განუყრელად არის დაკავშირებული ერთმანეთთან და ლექსწყობის სისტემათა მონაცვლეობაც ენის ბუნების ცვალებადობით არის განპირობებული: მეტრული ლექსწყობა, როგორც ვიცით, სწორედ იმიტომ გაუქმდა, რომ ბერძნულმა ენამ მარცვალთა სიგრძე-სიმოკლის თვისება დაკარგა. სილაბურიდან სილაბურ-ტონურ სისტემაზე გადასვლა იმ ენებში მოხდა, სადაც მახვილი თავისუფალი და მოძრავი იყო (გერმანული, ინგლისური, რუსული), ხოლო უძრავი, ფიქსირებული მახვილის მქონე ენებში (ფრანგული, პოლონური) ისევ სილაბური ლექსწყობა დარჩა. თუმცა, არსებობს კულტუროლოგიაში ისეთი თეორიაც, რომლის

მიხედვითაც ლექსწყობის სისტემათა მონაცვლეობა კაცობრიობის კულტურის განვითარების ამსახველი უნდა იყოს: მუსიკალური (მეტრული) ლექსწყობა სილაბურმა შეცვალა, ხოლო მერე სილაბურ-ტონური გაბატონდა.

ქართული ლექსის სილაბურობის თეორიის დამცველი ა. ხინთიბიძე იზიარებს ტრადიციული ქართული ენათმეცნიერების (გიორგი ახვლედიანი, არნოლდ ჩიქობავა) აზრს ქართული ენის სუსტდინამიკური სიტყვათმახვილის თაობაზე და აღნიშნავს: „ამ სუსტდინამიკურ მახვილს, რომელიც სიტყვას მკვეთრად არ ანაწევრებს მახვილიან და უმახვილო მარცვლებად, სალექსო ტერფის შექმნა არ ძალუძს“ [14, გვ. 407].

თანამედროვე ქართველი ენათმეცნიერები თამამად აცხადებენ, რომ „ქართული ლექსი განსხვავდება როგორც სილაბურ-ტონური (მაგალითად, რუსული ან ინგლისური) ლექსისგან, ასევე სილაბური (მაგალითად, ფრანგული) ლექსისგან, სადაც სარიტმი მონაკვეთი მახვილიანი ხმოვნით იწყება. ამ მხრივ ქართული ლექსწყობის მსგავსი ლექსი იმ ენებშია საძებარი, რომლებშიც სიტყვის მახვილი სუსტად არის გამოხატული. ინგლისური, რუსული და ფრანგული ლექსი კი ერთ ჯგუფში მოექცევა სწორედ იმ ნიშნით, რომ ამ ენებში სიტყვათმახვილს (ან რიტმიკული ჯგუფის მახვილს) უნარი აქვს, რომ სარიტმი მონაკვეთი შექმნას“ [14, გვ. 136].

ა. სილაბაძე აუცილებლად არ მიიჩნევს ქართული ლექსი რომელიმე ცნობილ სისტემას განეკუთვნებოდეს. მისი აზრით, ქართული ლექსი შეიძლება არც სილაბური იყოს, არც სილაბურ-აქცენტური (აგრეთვე, არც მეტრიკული, არც ტონური) - იგი შეიძლება ორიგინალური ბუნებისა იყოს და ემყარებოდეს ენის ფონოლოგიური სისტემის ისეთ ზესეგმენტურ ელემენტს, რომელსაც არ ემყარება ოთხი სისტემიდან არცერთი [13, გვ. 99-100].

ქართული ლექსის სილაბურობას XX ს. 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან იცავს ა.ხინთიბიძე, რომ ქართული ლექსი არ არის სილაბურ-ტონური, მეცნიერის აზრით, „IX-XIII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში ამკარად იკვეთება ფრანგული ალექსანდრიული ლექსის მოდელი, რომელიც წარმოდგენილია არა მხოლოდ ცალკეული სტრიქონების, არამედ მთლიანად ლექსის სახით“ [14, გვ. 415]. ა. ხინთიბიძე

ასახელებს ფრანგული რომანტიკული ლექსის სქემით 4+4+4 (XVII ს.) დაწერილ ვერემ მცირის ოთხ იამბიკოს; პეტრე გელათელის იამბიკოს ანალიზისას მკვლევარი, უმთავრესად ვერდნობა იმ არგუმენტს, რომ იამბიკო სილაბური ლექსია, ფრანგული სილაბური ლექსი კი თორმეტმარცვლიანია, კერძოდ, XVII ს.-დან ზემოხსენებული სქემით დამკვიდრებული. ა. ხინთიბიძის აზრით, სილაბურობა ქართული ლექსის საყრდენია და ტრადიციული, ეროვნული ვერსიფიკაცია, თანამედროვე ლექსთან ერთად, ამ პრინციპს იცავს. მარცვალთა რაოდენობის თანაბრობა ან კანონზომიერი მონაცვლეობა, რეგულირებული მუხლედოვანება და აშკარად გამოკვეთილი ცეზურა, რომელიც მახვილის ფუნქციას ასრულებს სილაბურ ლექსში. ვერლიბრი (თავისუფალი ლექსი) კი სწორედ იმიტომ არის თავისუფალი, რომ ანგარიშს არ უწევს ქართული ლექსისათვის აუცილებელ სილაბურ წესრიგს. თუმცა, ა. ხინთიბიძე, რა თქმა უნდა, უყურადღებოდ არ ტოვებს იმ ფაქტსაც, რომ აქცენტური ენების მოძალების გამო, ქართულ ლექსს სილაბურ-ტონური ლექსწყობის გავლენაც ეტყობა. XVIII საუკუნეში ეს ზემოქმედება, უპირველესად, დავით გურამიშვილის ლექსის რიტმსა და საზომებში აისახა, ხოლო XX ს. ქართული ლექსი ზოგჯერ აშკარად ამჟღავნებს მახვილთა მოწესრიგების ტენდენციას.

***

პრობლემები, რომლებიც ქართული ლექსმცოდნეობის მკვლევართა ნაშრომებში დამუშავდა სამი საუკუნის განმავლობაში, მრავალმხრივია: ლექსის სტრუქტურის საკითხები (მახვილი, მეტრი და რიტმი, რითმა, სტროფიკა, ლექსის საზომი და სახეობა, ცეზურა, გადატანა (Enjambement), ეეფონია, ინტონაცია, ხალხური ლექსწყობა), ქართული ლექსის ბუნება და მისი კვლევის ზოგადი მეთოდოლოგია, კვლევის მეთოდები (მედარებითი მეტრიკა, ექსპერიმენტული ანალიზი, სტატისტიკური მეთოდი, ფსიქოლოგიური კვლევა, ლექსმცოდნეობა და ტექსტოლოგია), პოეტური ოსტატობის საკითხები; ქართული რითმის, ვერლიბრის, სონეტის, გალაკტიონ ტაბიძის სახეობრივი აზროვნების უნიკალურობის წარმოჩენა.

ქართული ლექსის კვლევა, პირობითად, ორ ეტაპად იყოფა: XVIII-XIX ს.ს. 30-იან წლებამდე და XX ს. 30-იანი წლებიდან დღემდე. ქართული ლექსის კვლევის პირველ ეტაპზე უპირატესი ადგილი ეკავა შაირის მეტრის დახასიათებას, სასკოლო მეტრიკის საფუძველზე მასში ტერფების ძიებასა და შესაბამისი სქემების შედგენას, მაგრამ რუსთაველის ლექსთან დაკავშირებით უკვე XIX ს. ბოლოს გამოიკვეთა ორი დაპირისპირებული თვალსაზრისი ქართული ლექსის ბუნების თაობაზე.

კ. დოდაშვილის ვრცელ საგაზეთო ნარკვევში რითმა პირველად იქნა განხილული პროფესიულ დონეზე. მოგვიანებით კი გაიმართა დისკუსია რითმის თაობაზე, დაიწყო პოლემიკა სონეტსა და ვერლიბრზე.

XIX ს. 40-იანი წლებიდან იწყება მსჯელობა ქართველ პოეტთა ვერსიფიკაციაზე (მარი ბროსეს მითითება წერილში დავით გურამიშვილის სალექსო ტექნიკაზე). ქართველ პოეტთა ვერსიფიკაციაზე მსჯელობა მათი ახალგამოცემული კრებულების მიხედვით უფრო ხშირად ილია ჭავჭავაძის „ივერიასა“ და XIX ს. 80-90-იანი წლების პრესაში გვხვდება. რეცენზენტები აანალიზებენ: დ. გურამიშვილის, ზესიკის, ა. ჭავჭავაძის, გ. ორბელიანის, რ. ერისთავის, ილიას, აკაკის შემოქმედებას, ქართულ ენაზე თარგმნილ რუს და უცხოელ პოეტთა კრებულებს.

XX ს. 10-იანი წლებიდან პოეტთა ახალგამოსული კრებულების განხილვისას მსჯელობენ ლექსის ევფონიაზე, რიტმსა და მეტრზე, რითმაზე, პოეტური ხერხებისა და ლექსის საზრისის ურთიერთკავშირზე.

ს. გორგაძის მონოგრაფიამ „ქართული ლექსი“ ერთგვარად შეაჯამა ყოველივე ის, რაც ქართულ პოეტიკაში ორი საუკუნის განმავლობაში გაკეთდა. ს. გორგაძემ ქართული ვერსიფიკაციის პირველი, დასრულებული სისტემატური კურსი შექმნა; მკვლევარმა თავისი წვლილიც შეიტანა საზოგადოებასა და კლასიფიკაციაში. უმთავრესი, რაც ქართულ მეტრიკაში ს. გორგაძემ დაამკვიდრა, ლექსის რიტმის რეალური აღქმაა, მუხლებში მახვილების დასმა რეალური მონაცემების მიხედვით. სერგი გორგაძე, ქართული ლექსის სილაბურტონური თეორიის დამცველი, რითმის განხილვისას უგულვებელყოფს კლაუზულის არსებობას და

ოთხ-ხუთ მარცვლიანი რითმები ქართულისათვის ბუნებრივად მიაჩნია.

ა. გაწერელია, რომელიც იცავს ქართული ლექსის სილაბურტონურობის თეორიას და სმენის ფაქტორს ლექსში უკანა პლანზე ანაცვლებს. მონოგრაფიის ავტორის აზრით, ქართული სასულიერო პოეზია (იამბიკოები) სილაბური ბუნებისა იყო, მაგრამ შემდეგ ქართული ლექსი (არსენ იყალთოელი, ჩახრუხაძე, რუსთაველი და შემდეგდროინდელი პოეზია) სილაბურ-ტონური გახდა [5, გვ. 94-102].

ა. გაწერელია ეთანხმება პავლე ინგოროყვას ქართული რითმის ხალხური გენეზისის თაობაზე, თუმცა სადავოდ მიაჩნია - ბოლორიტმიანი ლექსები ხალხურიდან შევიდა ლიტერატურულ ლექსში, თუ - პირიქით. ავტორი არ გამორიცხავს ბიზანტიური რითმის გავლენას და ნაკლებ მნიშვნელოვნად მიაჩნია არაბულ-სპარსული ნაკადის მნიშვნელობა ქართული ვერსიფიკაციისთვის [6, გვ. 196].

3. ბერძნულ შედარებითი მეტრიკის საფუძველზე იკვლევდა ქართულ ლექსს; ბერძნული დაქტილური ჰექსამეტრის გენეზისისა და რუსთველური შაირის შესწავლას ეთმობა მისი უმთავრესი ნაშრომები [4].

თანამედროვე ქართული სტროფის კლასიფიკაციისა და მყარი სალექსო ფორმების მკვლევართა შორის გამორჩეული ადგილი დაიმკვიდრა რ. ბერიძემ.

ა. ხინთიბიძემ საფუძველი ჩაუყარა ქართველი პოეტების ვერსიფიკაციის მონოგრაფიული შესწავლის ისტორიას; მისი „იოსებ გრიშაშვილის პოეზია“ (1955) და „აკაკის ლექსი“ (1972) საეტაპო მნიშვნელობის ნაშრომებია ამ მხრივ. მანვე შექმნა თანამედროვე ქართული ლექსთმცოდნეობითი სკოლა.

ლექსის ევფონიის ფუნქციურ შესწავლას ქართულ ლექსმცოდნეობაში სამეცნიერო საფუძველს უქმნის თეიმურაზ დოიაშვილი: ფონიკა ხაზს უსვამს, უფრო მეტად წარმოაჩენს ლექსის მეტრულ საზღვრებს, ტემპის შენელების პირობა კი ალიტერაციაში უნდა ვეძიოთ. ანუამბემანის ევფონიური მოტივირება, მეცნიერის აზრით, დამახასიათებელია იმ პოეტებისათვის, რომლებიც ლექსში ვერსიფიკაციული და სახეობრივი წონასწორობისაკენ ისწრაფვიან.

ა. სილაგაძე, ნაცვლად ცალკეული ფაქტების აღწერისა და ანალიზისა, ქართული ლექსწყობის სისტემის მთლიანობისა

და მისი განვითარების კანონზომიერების განსაზღვრას ცდილობს.

მითითებული ლიტერატურა:

1. ალექსიძე, ზ., *ატენის სიონის ოთხი წარწერა*, თბ., 1983.
2. ასათიანი, ლ., *ერთკომეული*, თბ., 1979.
3. ბარათაშვილი, მ., *სწავლა ლექსის თქმისა*, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1981.
4. ბერაძე, პ., *ძველბერძნული და ქართული ლექსწყობის საკითხები*, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1969.
5. გაწერელია, ა., *ქართული კლასიკური ლექსი*, თბ., 1953.
6. გაწერელია, ა., „ქართული ლექსწყობა“. *ლიტერატურის თეორიის საფუძვლები*, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1995, გვ. 282-308.
7. ინგოროყვა, პ., „რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა“, *რუსთაველის კრებული*, თბ., 1938.
8. ინგოროყვა, პ., *გიორგი მერჩულე*, თბ., 1954.
9. კობაძე, მ., „რითმა და მახვილი ქართულ დიალექტებში (შენიშვნები ქართული ლექსწყობის ბუნების შესახებ)“, *წახნაგი: ფილოლოგიურ კვლევათა წელიწადული*, 2. „მემკვიდრეობა“, თბ., 2010.
10. რჩეულიშვილი, გ., „სად გაექცევი ზამთრის დამეს“, *მოთბრობები*, თბ., 1985.
11. სილაგაძე, ა., „თანამედროვე ქართული ლექსი განვითარების ტენდენციები“, *კრიტიკა*, 1986, № 6.
12. სილაგაძე, ა., *ძველი ქართული ლექსი და ქართული პოეზიის უძველესი საფეხურის პრობლემა*, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1997.
13. სილაგაძე, ა., „ქართული ლექსის კვალიფიკაციის საკითხი“, *ლექსმცოდნეობა*, 1. ლიტერატურის ინსტიტუტის გამომცემლობა, თბ., 2008.
14. ხინთიბიძე, ა., *ქართული ლექსის ისტორია და თეორია*. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2009.

Georgian Verse: Path of Development, Nature, Researchers (A Brief Survey)

Tamar Barbakadze

Doctor of philological sciences, professor, chief researcher at the Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Abstract: Genesis of Georgian verse goes back to pre-Christian times. In Old Georgian written monuments fixed rhyme and metre have been revealed much earlier than in Indo-European verse. The history of Georgian verse knows four reformers: Shota Rustaveli, David Guramishvili, Nikoloz Baratashvili and Galaktion Tabidze. Georgian verse adopted Oriental and European stable verse forms (iambus, mukhambazi, sonnet, etc.), though its main metre is still established: *shairi* (4444, 3535), *shavteluri* (55/55), *Besikuri* (5/4/5), etc.

The first Georgian treatise on versification written by Mamuka Baratashvili *Chashniki anu leksis stsavlis tsigni* (1731) preserves even now not only historical but theoretical value during determination of the nature of Georgian verse. The first half of the 20th century marks the beginning of a new stage in Georgian versification with Sergi Gorgadze's "Georgian Verse" (1930), the second half of the 20th century – Akaki Gatsrelia's "Georgian Classical Verse" (1953) and the beginning of the 21st century – Akaki Khintibidze's monograph "The History and Theory of Georgian Verse" (2009).

On the path to scholarly research into Georgian verse the most important question still remains the establishment of the nature of national versification: due to the peculiarity of the phonological system of the Georgian language, it is neither syllabic nor syllabo-tonic, and that is why it is hard to place it in some known systems of versification.

Key words: *rhyme, metre, syllabic, syllabo-tonic.*

Georgian verse is centuries-old but the history of its research counts almost three centuries: in 1731 Mamuka Baratashvili, a loyal subject to King Vakhtang VI, who followed his patron into exile, wrote the first poetic treatise entitled: *Chashniki anu leksis stsavlis tsigni* (1731).

The first theoretician of the Georgian verse defined its essence as "verse is the main thing in this world", and focused his attention on the identity of "word" and "verse": in old times, in the Georgian language "verse" also denoted a "word", two-stanza verse and "the whole story in verse".

It is true, Georgian literary verse evolved from folk poetry but essentially, by nature they do not differ from each other. Therefore, Georgian scholars usually begin the research into the history of the national poetry with folklore. They have a rich treasure in the folklore of Pshav-Khevsureti, Megrelia, Svaneti, Racha and other parts of Georgia.

In Khevsureti, to denote composers of a verse three main terms were spread: *matkvami*, *melekse* and *meshaire*, and the verses were divided into three parts: for *simghere*, verse and *shairi*.

Thus, in the life of mountaineers "poetry utterly dominates the prose" [10, p. 396].

It is true, the records of Georgian folk poetry are of later period but structurally, in external form, the verse is less subject to modification and very likely it would not have substantially changed. In the same way as it is not difficult for modern Georgian to comprehend fifth-century Georgian literary language and artistic perception, it would not have been hard for the listener and reader to feel "rhythmic word" of the earliest specimens of national poetry.

"Verse implies manymetrical forms", writes Mamuka Baratashvili at the beginning of the second part of the "Chashniki" and considers the metres, varieties of Georgian verse. Some of them are simply mentioned (*shairi*, *long shairi*, *chakhrukhauri*, *long chakhrukhauri*), others are characterized in detail. According to the author of the first poetic treatise the choice of the metre is determined by the content of the saying: "such parables match this voice better" (Baratshvili 1981:8).

Really, the art of transforming words into verse, in the first place took into account their rhythmic arrangement. The rhythm of the oldest Georgian verses was not very strictly balanced but under the influence of musical tune, gradually, obeyed a definite number of syllables. So there appeared *mtiblur-is* [grass cutting songs]. Rhyme is absent both in *mtiblur-is* and *natiral-is* [mourning songs] consisting of nine syllables.

The so-called "simghere" spread in Khevsurian poetry is performed with low shairi (5+3), and the "shair-is" with high shairi (4+4). In Svan verse too priority is given to the high shairi (4+4) and rhyme in Svan poetry exists as an exception. Therefore, a strophe in ordinary sense is absent. Georgian literary rhyme must have originated from the folk poetry [7, p.125].

After separating verse and musical tune, rhyme takes its proper place in folk poetry: it is for this reason that rhymed Pshavian *kafia-s* (humorous rhymes) became frequent:

The earliest samples of literary verse are related to the establishment of Georgian ecclesiastical literature and found in hagiographical monuments as inclusions, verse citations; although in the fifties of the 20th century Pavle Ingoroqva expressed a hypothesis according to which long before the development of ecclesiastical literature, there existed pagan secular literature with strong traditions in the Georgian language [7,8], in the early 21st century it was formed as a theory by Apolon Silagadze: the scholar managed to reconstruct the earliest stage of Georgian verse. In the 3rd-4th centuries half-line verse citations are already found which is a reliable sign of the existence of a verse in Georgia (e.g., in Georgian translation of *Sakme Motsikulta* [The Acts of the Apostles] Arate Kilikieli's hemistich of the hexameter is already found: "...romelsa igi //natesavca vart"). These earliest verse citations are neither folk, nor ecclesiastic. For instance, in the "Martyrdom of St.Procopius" written in the 5th-7th centuries one citation is performed with 2-syllable verse: ["*ara ketil ars mraval uplebai, ert upal iqavn da erti meupe*" [12, p.103-119].

The first fixed Georgian rhyme – "upali – sheuvali" belongs to the 6th-7th centuries ("*romelman shekra jachvita bevraspi – gvelta upali da daaba mtasa rais zeda, romeli ars katst sheuvali*").

Being at the crossroads of the East and West Georgia gained the best verse forms from Persian and Byzantine poetry since ancient times but put down real roots into national soil, so-called mountain folklore. It is not accidental that Lado Asatiani wrote about the Georgian language and verse: "The Supreme gave birth to you in the mountains of Georgia, the language of love, verse, toast" [2, p.191].

Old Russian songs – *bylina* – arose during the period of the Kievan Rus between the tenth and eleventh centuries but were

recorded in the 18th century and included in the anthology entitled *The Ancient Russian Poems* compiled by Kirsha Danilov.

Armenian poetry links its history with folk heroic epic "David of Sassoun" (8th 9th centuries). The history of the Ossetian verse begins from the sixties of the 19th century.

The history of origination of the metrics of Homer's poems – dactylic hexameter – was linked by the prominent Georgian scholar Panteleimon Beradze with the rhythm of Georgian dance and song which indicates close link of Georgian verse with its Greek counterpart [4]. Early Germanic songs composed about gods and heroes were ruthlessly persecuted by Christian church and that is why in the old form, they almost never have survived. Only later in the 12th-13th centuries epic songs were recorded with supplement of important Christian elements ("Song of the Nibelungs"), circa 1200) The tradition of old Germanic epic poetry is comparatively widely represented in Anglo-Saxon literature ("The Epic of Beowulf", etc.) and in Scandinavia the songs of the old Island of "Eda" were created (9th-12th cent.). "Anglo-Saxon" poetry was created in the early form of the English language which germinated among German tribes migrated to the British Isles. As early as the end of the 6th century Anglo-Saxons did not have written literature. ("The Epic of Beowulf" came down to us by means of a tenth-century manuscript.

Far more archaic form of poetry has been preserved by Scandinavian countries, Icelandic literature (songs of Edda, poetry of scalds and prosaic sagas).

The scalds, Scandinavian singers, along with ordinary alliteration brought to the verse obligatory inner rhyme and syllable counting. Strophe form is matched with the refrain which is a distinctive mark of "drapa" ("a war song"). Scalds performed their compositions themselves without musical accompaniment. Whether it is eastern or western, the genesis of the verse of our neighboring countries, as is seen, is much later as compared with Georgian verse.

Today no one doubts that before starting to translate Greek ecclesiastic poetry, hymnography Georgia already had written verse.

In the verse inscriptions found on the walls of the Ateni Sioni church (second half of the 9th century) rhymed verses can be read. Undoubtedly these verses are specimens of Georgian written poetry. Georgian secular and ecclesiastic poetry coexisted side by side in the

course of centuries and did not experience each other's influence [1]. On the one hand, iambic verses of 12-syllable (5+7) with literary, archaic vocabulary borrowed from Byzantine hymnography and, on the other, secular verse, mainly arranged with low and high shairi rhythm, rhyme and quatrain.

Chakhrukhadze's "Tamariani" was written in the epoch of Rustaveli, which represents a blend of hymnographic, literary and archaic vocabulary, long verses (twenty syllable), folk verse musicality and perfect literary rhyme of secular verse.

The *Vepkhistqaosani* has become an integral part of Georgians' historical life not only due to poetic perfection, philosophical depth and moral purity of the poem's protagonists but also because of liveliness and flexibility of sixteen-syllable shairi; though one or two samples written with this metre was known before *Vepkhistqaosani* (citations in hagiographic writing, St. Philip's hymn, Arsen Iqaltoeli's epitaph, etc.) but 16-syllable shairi, with alternation of low and high shairi, with boundary rhythm and quatrain was established thanks to the *Vepkhistqaosani* in Georgian poetry and that is why it is called "Rustveluri" [114, p.147]. *Vepkhistqaosani's* unprecedented popularity led to the supremacy of "Rustveluri" and predominance of epic poetry compared with lyric verse.

The first who managed to introduce other metres along with "Rustveluri" and the establishment of lyrical verse in Georgian poetry was David Guramishvili, an émigré poet who easily escaped feeble imitation. Along with the sadness of parting with homeland, the years of life spent in Ukraine gained great experience of enriching written literature with foreign metres, theme and folk poetry. David Guramishvili started writing with Rustveli's metre but later he mastered 57 metre the 40 of which are introduced by himself [14, p. 39-43].

The third reformer of Georgian verse was Nikoloz Baratashvili. He returned to Georgian poetry the feature of Rustveli's "wisdom of one branch" and "brought Georgian man to quench mankind's thirst at a spring" (Ilia). Typical of Baratashvili is an alternation of metres within one verse ("Merani", "Twilight on Mtatsminda"), new kind of rhyming (*abba*) which is called arched

rhyme. He is simultaneously an innovator and restorer of Georgian poetic traditions simultaneously.

The fourth reform of Georgian verse is associated with the 20th century and Galaktion Tabidze's name. In the sphere of lyrics he truly appeared as a "new Rustaveli of our time". Galaktion's masterpieces created in 1915 are: *The Blue Horses*, *The Moon above Mtatsminda*, *Mary*, *Pear's Flowers*, *Akaki's Phantom*, *Reconciliation*, *Violet*, *Country-Seat*, *Candle*, etc. give scholars (A.Khintibidze) an opportunity to state that the latest reform of Georgian verse is associated precisely with the above-mentioned year. Galaktion's book "Artistic Flowers" includes the poems created in 1914-1919 which familiarize Georgian readers with a new harmony in contrast to the harmony of a classical verse, perfection of dissonances: canonization of nonidentical rhythm, total domination in rhythm, unlimited diversity of the rhythm manifested hitherto unseen possibility of national verse musicality. Numerous new themes and motifs ("the motif of Mary", "the motif of peach flowers", "ephemerae", traveller's letters", etc.) were established by Galaktion Tabidze in Georgian poetry.

Thus, the realization of Georgian versification as a system occurred stage by stage and four main stages are singled out: I - up to the 18th century (Rustaveli), II - 18th century (David Guramishvili), III - 19th century (Nikoloz Baratashvili), IV - 20th century (Galaktion Tabidze).

Twentieth century Georgian verse observes rhythmic and metre regularities with more precision, variants of Georgian verse stanza, the variants of Georgian verse strophe become diverse, astrophic verse appears; polymetric stanzas are established, blank verse prevails [14, p.143].

On the path of scientific research into Georgian verse the establishment of the nature of national versification has remained the most important issue till now. There were none of the more or less known researchers into poetics or poets thinking on the problems of Georgian verse who did not express their views on the issue as to what system of versification the national versification subordinates.

Earlier researchers did not put this question directly but their views became evident when speaking about rhythm, metre, prosody of the verse. From the last decade of the 19th century the system of Georgian versification started. From the very beginning two opinions opposed each other: syllabic and accentual-syllabic theories of Georgian verse.

The syllabic theory of the Georgian verse was supported from the 18th century till now by Mamuka Baratashvili, anonymous author, David Rektor, Teimuraz Bagrationi, Marie Brosset, Platon Ioseliani, David Chubinashvili, Iona Meunargia, Luka Isarlishvili, Grigol Qipshidze, Niko Marr, Mose Janashvili, Hans Vogt, Andrei Fedorov, Silovan Khundadze, Grigol Robakidze, Pavle Ingoroqva, Givi Gachechiladze, Giorgi Tsereteli, Akaki Khintibidze, Togo Gudava, David Tserediani, Mikheil Gasparov, Apolon Silagadze, Katharine Vivian.

The syllabo-tonic theory of Georgian verse takes origin from Evgeniy Bolkhovitinov's book "Historical Description of Georgia in Her Political, Church and Educational State" (1802). From the beginning of the 19th century this view was supported by Lavrenti Ardaziani, Nikolai Gulak, Kote Dodashvili, Meliton Kelenjeridze, Shio Davitashvili, Ioseb Qipshidze, Sergi Gorgadze, Akaki Gatsrelia, Panteleimon Beradze, Roland Beridze.

The dispute became especially aggravated between the supporters of syllabic and syllabo-tonic theories of Georgian verse from the seventies of the 20th century when Giorgi Tsereteli's book "Metre and Rhyme in Vepkhistaosani" came out. This work rejected the theory of foot in Georgian verse and denied the role of the stress in the creation of segments (*mukhli*) and rhyme of our verse. According to Giorgi Tsereteli the stress in the language is not only weak and fixed but its function is minimal during organization of

verse rhythm and rhyme: rhyme does not start with stressed vowel; the line of Georgian verse is divided into hemistichs which are divided again into segments (*mukhli*), that is why G. Tsereteli calls versification of the Vepkhistaosani "syllabo regulated verse".

G. Tsereteli's view is criticized by Akaki Gatsserelia who holds the syllabo-tonic view of Georgian verse. He claims that Georgian spiritual poetry (iambic verse) was of syllabo-tonic nature but then Georgian verse (Arsen Iqaltoeli, Chakhrukhadze, Rustaveli and later poetry) became syllabic. Akaki Gatsserelia states categorically: "Georgian versification is syllabo-tonic. The base of its rhythm makes a natural succession of strong and weak syllables in lines and equal number of syllables.... In Georgian versification the words lose not stress but acquire more sharpness and strength" [6, p.282].

It is impossible to understand the nature of versification of this or that nation without taking into account the peculiarity of the language. Verse and language are inextricably interrelated with each other and alternation of versification systems is determined by changeability of the nature of a language: metric versification, as we know, was abolished just because the Greek language lost the property of length-short syllables. Transition from the syllabic to syllabo-tonic system occurred in those languages whose stress was free and flexible (German, English, Russian) and in languages with static, fixed stress (French, Polish) syllabic versification remained in place. However, in culturology there also exists a theory according to which alternation of versification systems must reflect cultural evolution of mankind: musical (metric) versification was replaced by syllabic and then syllabo-tonic prevailed.

The adherent of the syllabic theory of Georgian verse, Akaki Khintibidze shares the view of traditional Georgian linguists (Giorgi Akhvlediani, Arnold Chikobava) on weakly dynamic stress of the Georgian language and states: "This weakly dynamic stress which does not clearly divide a word into stressed and unstressed syllables, fails to create verse foot" [14, 407].

Contemporary Georgian linguists boldly declare that "Georgian verse differs from syllabo-tonic verse (e.g. Russian or English) as well as from syllabic verse (e.g. French) where rhyme section starts with stressed vowel. In this respect verse similar to Georgian versification is to be sought in those languages in which the

stress of the word is expressed weakly. English, French and Russian verse fall into one group just because of that sign that in these languages stress of the words (or stress of the rhythmic group) has an ability to create rhythmic section" [14, p.136].

Apolon Silagadze considers that it is not obligatory for Georgian verse to belong to some known system. In his view Georgian verse might be neither syllabic, nor syllabo-tonic (also, neither metric, nor tonic) – it may be of original nature and based on such super-segment element of the phonological system of the language which none of the four systems is based upon [13, p. 99-100].

The syllabic system of Georgian verse has been advocated by Akaki Khintibidze since the second half of the seventies of the 20th century. The scholar asserts that Georgian verse is not syllabo-tonic. According to him, "In Georgian manuscripts of the 9th-13th centuries the pattern of French alexandrine verse are represented not only as separate lines, but entirely a verse is clearly pronounced" [14, p. 415]. A. Khintibidze names Ephrem Mtsire's four iambic verses written according to the scheme 4+4+4 (17th century) French Romantic verse; while analyzing Petre Gelateli's iambic verses the scholar is mainly based upon the argument that iambic is a syllabic verse and French syllabic verse is 12-syllable, namely, established by the above-mentioned scheme from the 17th century. In A.Khintibidze's view syllabic system is the foundation of the Georgian verse and traditional national versification together with modern verse observes this principle. The equal number of syllables or regular alternation regulated sections and clearly expressed caesura which fulfils the function of the stress in a syllabic verse. Free verse (or *vers libre*) is free just because it neglects the syllabic order obligatory to Georgian verse. However, A. Khintibidze, of course, does not ignore the fact that due to the reinforcement of the accentual languages, Georgian verse experiences the influence of syllabo-tonic versification too. In the 18th century this influence is in the first place reflected in the rhythm and metres of David Guramishvili's verses and twentieth-century Georgian verse sometimes vividly manifests the tendency to the arrangement of stresses.

The issues treated in the works of Georgian researchers in versification in the course of three centuries are multifaceted: issues of the structure of the verse (stress, metre and rhythm, rhyme, stanzaic prosody, verse metre and type, caesura, enjambment, euphony, intonation, folk versification), nature of Georgian verse and general methodology of its research, research methods (comparative metrics, experimental analysis, statistical method, psychological research, prosody and textology), issues of poetic mastery; Georgian rhythm, free verse, sonnet, demonstration of the universality of Galaktion Tabidze's tropologic thinking.

Study of Georgian verse is conventionally divided into two stages: from the 18th to the thirties of the 19th century and from the thirties of the 20th century to the present day. At the first stage of the research into Georgian verse predominant place was given to characterization of shairi metre, search for feet in it on the basis of school metrics and making appropriate schemes but in connection with Rustaveli's verse, two opposing views concerning the nature of the Georgian verse were singled out already at the end of the 19th century. In Kote Dodashvili's extensive newspaper essay for the first time rhyme was considered in a professional way. And later the discourse on rhyme was arranged, polemics on sonnet and free verse started.

From the forties of the 19th century the discussion on versification of Georgian poets started (Marie Brosset's remark in the letter on David Guramishvili's verse technique). The discussion on versification of Georgian poets according to their newly published collections is found more frequently in Ilia Chavchavadze's "Iveria" and in the press of the eighties-nineties of the 19th century. The reviewers analyzed the creative works by D.Guramishvili, Besiki, A.Chavchavadze, G.Orbeliani, R.Eristavi, Ilia, Akaki, anthologies of Russian and foreign poets translated into Georgian.

From the tenth of the 20th century during consideration of newly published anthologies verse euphony, rhythm and metre, rhyme, interrelation of poetic devices and essence of the verse are discussed.

Sergi Gorgadze's monograph "Georgian Verse" is a kind of summary of what had been done in Georgian poetics for two

centuries. S.Gorgadze created the first comprehensive systematic course of Georgian versification; the researcher made his own contribution to the description of metres and classification. The most significant thing that S.Gorgadze established in Georgian metric is a real perception of the verse rhyme, putting of the stresses in sections according to real data. Sergi Gorgadze, the adherent of syllabo-tonic theory of Georgian verse, when dealing with the rhyme neglects the existence of clause and considers the existence of four or five syllable rhymes to be natural.

Akaki Gatsserelia supports the syllabo-tonic theory of Georgian verse, shifting the factor of hearing to the background. According to the author of the monograph, Georgian ecclesiastic poetry (iambic verse) was of syllabic nature but then Georgian verse (Arsen Iqaltoeli, Chakhrukhadze, Rustaveli and poetry of later period) became syllabo-tonic [5, p. 94-102].

Akaki Gatsserelia agrees with Pavle Ingoroqva on the folkloric genesis of Georgian rhyme, but considers controversial whether the end-rhymed verses enter literary verse from folklore or vice versa. The author does not exclude the influence of Byzantine rhyme and considers less important Arabic-Persian influence on Georgian versification [6, p.196].

Panteleimon Beradze studied Georgian verse on the basis of comparative metrics; his most important works are devoted to the study of the genesis of Greek dactyl hexameter and Rustveli shairi [4]. Among the researchers into the classification of contemporary Georgian stanza and stable verse forms Roland Beridze has occupied a special place.

Akaki Khintibidze laid the foundation to the history of monographic study of Georgian poets's versification; in this respect his works "Ioseb Grishashvili's Poetry" (1955) and "Akaki's Verse" (1972) are of epochal significance.

In Georgian prosody scientific basis for the functional study of the verse euphony is created by Teimuraz Doiashvili: phonics underlines, exhibits more vividly metric boundaries of the verse, and the condition of the tempo retardation must be sought in alliteration. Euphonic motivation of the enjambment according to the scholar is characteristic of those poets who strive for balance between

versification and tropology. T.Doiashvili directs the Galaktion Study Centre.

And Apolon Silagadze tries to determine the integrity of the system of Georgian versification and regularity of its development, instead of recording separate facts and analysis.

References:

1. Aleksidze, Z., *Four Inscriptions of the Ateni Sioni*, Tb., 1983.
2. Asatiani, L., *One-Volume Edition*, Tb., 1979.
3. Baratashvili, M., *Study in Saying Verse*, TSU Press, Tb., 1981.
4. Beradze, P., *Issues of Ancient Greek and Georgian Versification*, TSU Press, Tb., 1969.
5. Gatsrelia A., *Georgian Classical Verse*, Tb., 1953.
6. Gatsrelia A., "Georgian Versification", *Fundamentals of the Theory of Literature*, TSU Press, 1995, 282-308.
7. Ingoroqva, P., "Literary Heritage of Rustaveli Epoch", *Rustaveli collection*, Tb., 1938.
8. Ingoroqva, P., *Giorgi Merchule*, Tb., 1954.
9. Kobaidze, M., "Rhyme and Stress in Georgian Dialects (remarks on the nature of Georgian versification)", *Tsakhnagi: Annual of Philological Studies*, 2. "Memkvidreoba", Tb., 2010.
10. Rcheulishvili, G., *Where can you escape from winter evening (Stories)*, Tb., 1985.
11. Silagadze, A., "Modern Georgian Verse. Developmental Trends", *Kritika* №6, 1986.
12. Silagadze, A., *Old Georgian Verse and the Problem of the Ancient Stage of Georgian Poetry*, TSU Press, Tb., 1997.
13. Silagadze, A., "The Question of the Qualification of Georgian Verse", *Prosody*, I. Edition of the Institute of Literature, Tb., 2008.
14. Khintibidze A., *History and Theory of Georgian Verse*, TSU Press, Tb., 2009.

კითხვები ქართული ბიბლიის თარგმანის მომდინარეობის შესახებ

ანა ხარანაული

თსუ ასოცირებული პროფესორი

რეზიუმე: სტატია ეხება ქართული ბიბლიის თარგმანის დედანთან მიმართების კვლევის მეთოდოლოგიის პრობლემებს. კრიტიკულადაა განხილული თვალსაზრისი ქართული ბიბლიის სომხური ენიდან თარგმნის თაობაზე. მიმოხილულია ბიბლიური ტექსტების ხანმეტური ფრაგმენტების ბერძნულ დედანთან მიმართების საკითხები.

საკვანძო სიტყვები: *ბიბლიის ქართული რედაქცია, ხანმეტური ფრაგმენტები*

ქართული ქრისტიანული კულტურა - სამწერლობო კულტურა, სამწერლობო ენა, ცნებითი სისტემა, ლიტერატურული ფორმა და ა. შ. ბიბლიის თარგმანიდან იღებს სათავეს. ამდენად, იმის ცოდნა, თუ რა ენიდან, სად, რა წრეში და როდის ითარგმნა ბიბლია ქართულად, თავისთავად ბევრი სხვა ზოგადი და კონკრეტული საკითხის გარკვევის საშუალებას მოგვცემს რელიგიის, კულტურის, ისტორიის, ენის ისტორიისა და ფილოლოგიის სფეროში.

ქართულ ბიბლიის ფილოლოგიური თვალსაზრისით კვლევა, ცხადია, თარგმანის მომდინარეობის გარკვევით იწყება. უამისოდ აბსოლუტურად შეუძლებელია ბიბლიის ტექსტის დადგენა, ტექსტის ისტორიის კვლევა, მისი თარგმანის (//ების) ხასიათზე ლაპარაკი და ეგზეგეტიკური თუ ნებისმიერი სხვა ტიპის კომენტარი.

ბიბლიის ქართული თარგმანის დედნის იდენტიფიცირება თავად ამ დედანთან დაკავშირებული პრობლემების შესასწავლადაც არის საინტერესო: საინტერესოა იმის გასარკვევად, თუ რამდენად განაპირობებდა წმინდა

წერილის თარგმანის ლეგიტიმაციას მისი დედანი¹, რომელი ტექსტუალური ფორმა იყო დომინანტური ეკლესიაში მაშინ, როცა წმიდა წერილის ქართულად თარგმნა ხორციელდებოდა, როგორი იყო მისი ტექსტუალური თავისებურება, რა სემანტიკური ნიუანსების მატარებელი იყო იგი - მისი ლექსიკა და ფრაზეოლოგია, რამდენად გასაგები იყო მისი ახალი და უცხო ელემენტები სხვა რელიგიური შეხედულებებისა და სხვა სტრუქტურის ენის მქონე ერისთვის. კონკრეტული დედნის გარკვევის გარეშე შეუძლებელი იქნება ასევე ქართული თარგმანის გამოყენება შუა საუკუნეების თარგმანის ფენომენის, ანდა ენის ემანსიპაციასთან დაკავშირებული კვლევებისათვის.

მაშ, საიდან ითარგმნა ბიბლია ქართულად? რამდენად კონკრეტულად შეიძლება ვილაპარაკოთ წმიდა წერილის ქართული თარგმანის დედანზე? სანამ ამ კითხვებზე გადავიდოდეთ, ჯერ იმ ცნებებში გავერკვიოთ, რომელთა შესახებაც შემდგომში ვიმსჯელებთ.

რას ვგულისხმობთ "ბიბლიის ქართული თარგმანის" ქვეშ?

საქმე ისაა, რომ ყოველი ცალკეული წიგნის თარგმანს თავისი ისტორია აქვს, რომელიც ჩვენს ხელთ არსებულ ხელნაწერებში სხვადასხვა თვალსაზრისით, სხვადასხვა ხარისხით და სხვადასხვა დედნის მიხედვით არის ნასწორები. აქედან გამომდინარე, "ბიბლიის ქართული თარგმანის" ქვეშ ერთი მთლიანი კრებული კი არა, ძველი და ახალი აღთქმის ყოველი ცალკეული წიგნის თარგმანი ან თარგმანები იგულისხმება: მთელი რიგი ამ წიგნებისა არაერთხელ არის თარგმნილი

---

¹ თარგმანის ლეგიტიმაცია, როგორც ჩანს, პირდაპირ იყო დაკავშირებული დედნის ლეგიტიმურობასთან: მაგ., სემპტუაგინტას თარგმნის ისტორიის გადმოცემისას საგანგებო ყურადღება აქვს დათმობილი ვბრაუელი დედნის ავთენტურობას და განსაკუთრებულობას [6]. თარგმანის სანდოობის და, მაშასადამე, მისი ლეგიტიმაციის საკითხი მარტო წმინდა წერილთან დაკავშირებით არ უკავშირდებოდა დედანს: გვიანდელ ქართულ კოლოფონებშიც ეხვდებოდა ცნობებს იმის შესახებ, თუ რამდენ ხანს ელოდნენ სათარგმნად ბერძნულ დედანს და მხოლოდ შემდეგ მიმართავდნენ სომხურს. იხ. დაჩის წერილი სტეფანე მტბევარისადმი (მატბერდის კრებული).

ქართულად¹ და მათი წარმომავლობა სხვადასხვა წყაროსთან და სხვადასხვა მწიგნობრულ წრესთან არის დაკავშირებული.

გარდა ამისა, "ბიბლიის ქართული თარგმანი" გულისხმობს თავდაპირველ თარგმანს და არა ჩვენამდე მოღწეულ იმ ტექსტუალურ ფორმას, რომელიც თავად თარგმანს, სულ ცოტა, ხუთი საუკუნით დაშორებულ ხელნაწერებში არის დადასტურებული.

როგორ დგინდება თარგმანის დედანი?

ტრადიციული აზრი ქართული თარგმანის მომდინარეობის შესახებ, რომელიც მე-19 ს-დან იღებს სათავეს და მე-20 ს. დასაწყისში იკიდებს ფეხს, უმთავრესად ქრისტიანული აღმოსავლეთის ეკლესიისა და სოციალ-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ არსებულმა ზედაპირულმა შეხედულებებმა ჩამოაყალიბეს. შემდგომში ქართული ბიბლიის წარმომავლობა ნიკო მარის ლინგვისტური თეორიის სადემონსტრაციო ნაწილი გახდა, ხოლო ტექსტოლოგიური მონაცემების მოძიება და ინტერპრეტირება მთლიანად თეორიულ მოსაზრებებს მოერგო.²

სინამდვილეში კი თარგმანის დედანი რთული და კომპლექსური ინტრატექსტური და ინტერტექსტური კლევების საფუძველზე დგინდება. კერძოდ:

1. თარგმანი უნდა შეუდარდეს ყველა შესაძლო წყაროს - ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერებს. კვლევის ეს მეთოდური მოთხოვნა ქართული თარგმანის შემთხვევაში უმეტესად დაცული არ იყო და აზრი მისი მომდინარეობის შესახებ სხვადასხვა გამოცემის კრიტიკულ ტექსტთან (და არა სხვადასხვაენოვან და სხვადასხვა ტექსტუალური ტრადიციის წარმომადგენელ ცალკეულ ხელნაწერებთან) შედარების საფუძველზე ჩამოყალიბდა.

2. თარგმანის წარმომავლობის დადგენა და თარგმანის დონისა და რეცენზიული პლასტების გამოიკვანა პრაქტიკულად

¹ აქ მე გვიანდელ თარგმანებს არ ვგულისხმობ - გელათისა და ბაქარის ბიბლიაში რომაა შესული, ვგულისხმობ იმ თარგმანებს, რომლებიც ხანმეტობის ეპოქაში უკვე არსებობდა ქართულად.

² ქართული თარგმანის მომდინარეობის განსაზღვრის მეთოდოლოგიური პრობლემების შესახებ იხილეთ [7; 8].

ერთდროული პროცესია, რომელიც თარგმანის ტექნიკის შესწავლას (როგორც კონკრეტული თარგმანის სპეციფიკის, ისე, საზოგადოდ, ქართული თარგმანის ისტორიის მანძილზე ჩამოყალიბებული ტენდენციების) და ენის განვითარების ისტორიის გათვალისწინებასაც გულისხმობს. არაა სწორი, როდესაც უძველეს თარგმანს მიაკუთვნებენ იმას, რაც ენის განვითარების მოცემული ეტაპისთვის არ იყო დამახასიათებელი (მაგ. გარკვეული გრამატიკული კატეგორიების, ანდა ლექსიკური ერთეულისთვის დამახასიათებელ კვივალენტებს), ანდა არ შეიძლებოდა შესაბამისი ყოფილიყო თავდაპირველი თარგმანის ხასიათთან (მაგ. სიტყვასიტყვითობის იმ გაგებასთან, რომელიც გვიან ჩამოყალიბდა).

3. ტექსტები ერთმანეთს სხვადასხვა პარამეტრის მიხედვით უდარდება და ამ პარამეტრებს ერთიდაიგივე წონა არა აქვთ თარგმანის წარმომავლობის დადგენისთვის:

ქართული თარგმანის წარმომავლობის დადგენისათვის უმთავრესი პარამეტრი შესატყვისობაა სინტაქსის სფეროში: უპირველეს ყოვლისა, ეს ინფინიტური კონსტრუქციებისა და წინადადებაში სიტყვათა მიმდევრობის გადმოტანას ეხება. წინადადების სტრუქტურის ცვლილება ტექსტის ძირულ ცვლილებებს იწვევს და რევენზენტები მას თარგმანისადმი უკადურესი ფორმალისტური მიდგომის შემთხვევაში, უკვე მოგვიანო, ელინოფილურ პერიოდში მიმართავენ. ასე რომ, სინტაქსური კონსტრუქცია თარგმანის უძველეს პლასტს ასახავს.

დედნისეული ხელნაწერის არასწორი გაგება, ანდა გრაფიკულ ნიადაგზე წარმოქმნილი შეცდომები კარგი არგუმენტია წყაროს იდენტიფიკაციისათვის, თუმცა თუკი შეცდომების ტიპოლოგიას გავითვალისწინებთ, ამ არგუმენტსაც ფრთხილად უნდა მოვეკიდოთ.

ტექსტის კვანტიტატიური შედგენილობის გამოყენება წარმომავლობის კვლევის კრიტერიუმად მხოლოდ თარგმანის ტექნიკის გათვალისწინებით არის შესაძლებელი: იმის დასადგენად, ტექსტის გავრცობა ან შემოკლება, რომელიც წყაროდან მომდინარეობს, თარგმანის კუთვნილებაა თუ რევენზიისა, უნდა გავითვალისწინოთ თარგმანისა თუ რევენზირების ტენდენციები, ამისათვის კი დამატებული

ნაწილების ლექსიკური თუ გრამატიკული ეკვივალენტები ტექსტის დანარჩენ ნაწილში უნდა მოვიძიოთ.

ლექსიკა უადრესად მრავალპლანიანი კრიტერიუმია თარგმანის წარმომავლობის კვლევისას. თარგმანსა და წყაროს შორის მიმართების დასადგენად, ჩვეულებრივ, ყურადღებას ნასესხები ლექსიკა იპყრობს, რაც ხშირ შემთხვევაში არასწორი დასკვნების მიზეზი ხდება. აქ, პირველ რიგში, უნდა გათვალისწინებულ იქნას, თუ რასთან გვაქვს საქმე - ძველ ნასესხობებთან თუ სესხება უშუალოდ თარგმნის პროცესის ნაწილია. განსაკუთრებულ მეთოდურ მიდგომას საჭიროებს საკუთარი სახელების გადმოტანის შესწავლა და აქედან დასკვნების გამოტანა. უფრო საიმედო სურათს ლექსიკური ერთეულების სეგმენტაციაზე დაკვირვება იძლევა: სეგმენტირება სიტყვის დონის ქვეშ (ე.ი. სიტყვის დაშლა ნაწილებად და ამ ნაწილების ფორმალური და სემანტიკური ასახვა თარგმანში¹) და ლექსიკური ან სემანტიკური კალკირებით ნეოლოგიზმების შექმნა წყაროსთან უშუალო მიმართებაზე მეტყველებს, თუმცა იმის გარკვევა, ეს მიმართება ძველ თარგმანს უკავშირდება თუ რეცენზირების ეტაპს, ისევ თარგმანის ტექნიკისა და რეცენზიის პრინციპების გათვალისწინებით უნდა მოხდეს. ლექსიკური ეკვივალენტების სიმყარის შესწავლა (ე. წ. კონკორდანსული მეთოდი) აუცილებელი ელემენტია ლექსიკის გამოყენებისათვის თარგმანის დედნის დადგენის კრიტერიუმად.

მაშ, ქართული თარგმანი მის შესაძლო დედნებს ყველა ამ პარამეტრის მიხედვით უნდა შეუდარდეს. ამასთან, თითოეულ მათგანს გაცილებით მეტი წონა აქვს, როდესაც ისინი რომელიმე - სომხური ან ბერძნული ვერსიების ან მათი ცალკეული ტექსტუალური ჯგუფის კითხვასხვაობებს წარმოადგენენ. მაგ, როდესაც ქართული იზიარებს ერთდროულად ორივე - სომხური თარგმანისა და სეპტუაგინტას ჰექსაპლური რეცენზიის ვარიანტს, ცხადია, ვერ ვიტყვით, საიდან შევიდა ეს ვარიანტი ქართულ თარგმანში. როდესაც ქართული იმ ვარიანტს მიჰყვება, რომელიც მხოლოდ ერთ ვერსიაში გვხვდება, ეს უკვე უშუალო კავშირზე მიუთითებს. თუმცა აქაც

¹ ამ თვალსაზრისით უადრესად დაინტერესო დაკვირვება ორმაგი ზმნისწინების შესახებ იხილეთ [3].

გვაქვს "თუ": შესაძლოა საქმე ტიპოლოგიურ დამთხვევასთან გვქონდეს, მაგ. ტექსტის ერთგვარ გაგებასთან, პრობლემის ერთგვარ გადაწყვეტასთან (ასეთია, მაგ. უპირო კონსტრუქციის პირიანით გადმოცემა, ან იდიომის სემანტიკური თარგმნა, ან ენაში არარსებული ცნების ერთგვარად გადმოტანა და ა.შ.). საბოლოოდ საქმეს წყვეტს საგულდაგულოდ გაანალიზებული და დიფერენცირებული მასალის სტატისტიკური სურათი (მაგრამ არა - სტატისტიკა გაუნალიზებელი მასალისა).

როგორც ვხედავთ, თარგმანის დედნის დადგენა ტექსტის კომპლექსურ კვლევასთან არის დაკავშირებული. ახლა ვნახოთ, რამდენად სრულყოფილადაა იგი ჩატარებული იმ დასკვნების მისაღებად, დღეს რომ ცირკულირებენ ქართულ და, განსაკუთრებით უცხოურ სახელმძღვანელოებში.

რა იგულისხმება, როდესაც ქართული თარგმანის დედანზე ვლაპარაკობთ?

ერთის მხრივ, ამ დედნის ენა. აქ ორი შესაძლებლობა განიხილება: ბერძნული და სომხური¹. არცთუ იშვიათად დედანზე ლაპარაკისას ამით კმაყოფილდებიან - იმის აღნიშვნით, თუ რაენოვანი ტექსტიდან არის შესრულებული ქართული თარგმანი. ასეთ შემთხვევაში დასკვნის გამოსატანად ერთი-ორი ლექსიკური არმენიზმი ან გრეციზმი "კმარა" ხოლმე. მეორე მხრივ - იგულისხმება კონკრეტული ტექსტუალური ტრადიცია სომხური და ბერძნული ბიბლიისა. ძველი აღთქმის შემთხვევაში ბერძნული ტრადიცია, რომელსაც სექტუაგინტას უწოდებენ, საკმაოდ მრავალფეროვანია, დაწყებული ტექსტისა და მისი გადამუშავებული, პერიფრაზირებული ფორმიდან², დამთავრებული თავად სექტუაგინტას დიდი რეცენზიებით (ჰექსაპლური, ლუკიანური და კატენური) და ცალკეულ ხელნაწერთა ტექსტუალური ჯგუფებით. სომხური ტექსტუალური ტრადიცია, სამწუხაროდ, ყველა წიგნის

¹ იყო მოსაზრება ქართულის სირიულიდან მომდინარეობის შესახებაც და ასევე, თეორიულად არ გამოირიცხებოდა არც ძველი აღთქმის ებრაულიდან თარგმანის შესაძლებლობაც. მაგრამ დღეს, სრულიად სამართლიანად, დისკუსია ამ მიმართულებით აღარ მიმდინარეობს და ამიტომ არც მე არ ვახსენებ.

² ამგვარი ტექსტის შესახებ, იხილეთ მაგ. *მეფეთა წიგნებში* [5].

შემთხვევაში ასე კარგად შესწავლილი არაა. ხუთწიგნეულის ფარგლებში ივარაუდება, რომ ზოპრაბის ბიბლია საკმაოდ კარგად წარმოადგენს ერთგვაროვან სურათს ხელნაწერი ტრადიციისა [1], ესაიას შემთხვევაში კი - რომ ხელნაწერები ერთმანეთს შორდებიან [2].

ახლა მოკლედ წარმოვადგინოთ ის სურათი, რომელიც ძვ. აღთქმის ქართული თარგმანის ბერძნულიდან და სომხურიდან მომდინარეობის ირგვლივ დაიხატა დღემდე. დავიწყოთ სომხურით.

რა იგულისხმება „სომხურის“ ტექსტში?

როდესაც ქართული თარგმანის სომხურიდან მომდინარეობის თეზა ყალიბდებოდა, ითვლებოდა, რომ არსებობდა უძველესი სომხური თარგმანი, ე. წ. *Armena 1*, რომელიც მხოლოდ სპორადულად არის მოღწეული ციტატებში. ითვლებოდა ასევე, რომ ეს სომხური თარგმანი უძველესი სირიული ტექსტიდან იყო შესრულებული, რომელიც ჩვენამდე მხოლოდ გვიანდელი ფორმით მოვიდა. სწორედ ამ, დაკარგული დედნების რეკონსტრუქციისათვის იყო საჭირო ქართული ტექსტი. როდესაც სირიულის ბუმი იყო ევროპაში, ქართულისადმი ინტერესსაც ეს განაპირობებდა - მასში ებებდნენ დინოზავრის გაყინულ ნაკვალევს (მარი, ბლეიკი, მოლიტორი).

მეცნიერთა მეორე ნაწილი (ასფალგი, ქართველი მეცნიერები) „სომხურ“ ტექსტად რეალურად არსებულ სომხურ თარგმანს მიიჩნევენ, რომლის სარწმუნო წარმომადგენლადაც ზოპრაბის გამოცემა (ტექსტი და მისი აპარატი) ითვლება.

რას ეფუძნება აზრი ქართული თარგმანის სომხურიდან მომდინარეობის შესახებ?

იდეა მომდინარეობს ექსტრატექსტური მოსაზრებიდან, რომ ქრისტიანობა საქართველოში სომხეთიდან შემოვიდა და რომ, შესაბამისად, ქართული მწიგნობრული კულტურაც, ანბანის შექმნიდან დაწყებული, სომხურის გზით ჩამოყალიბდა. ეს უპირველესი მეთოდოლოგიური შეცდომაა - ტექსტის შესახებ მსჯელობა მხოლოდ მისი, თუნდაც სწორად გაგებული კონტექსტის საფუძველზე.

რაც შეეხება ტექსტოლოგიურ მონაცემებს: ტრადიციულად ყველაზე დიდ მნიშვნელობას ლექსიკურ

არმენიზმებს ანიჭებენ. ამასთან, ხშირად მხედველობაში არაა მიღებული, რომ საქმე შეიძლება გვექონდეს ძველ, ენაში უკვე დამკვიდრებულ ნასესხობასთან, რაზეც ისიც მეტყველებს, რომ სომხური ტექსტის შესაბამის ადგილას ეს სიტყვა არ დგას ხოლმე. ასევე, ხშირად არმენიზმებად მიიჩნევა მაგ. ფალაურიდან ქართულში და სომხურში ერთნაირად შესული სიტყვები. ლექსიკურ არმენიზმად მიიჩნევა ასევე სომხურის და ქართულის ტიპოლოგიური დამთხვევები ლქსიკური ეკვივალენტების შერჩევისას (მაგ. გარკვეული ცნებების აღწერითი თარგმანი - „ლომის შვილი“) და ა.შ.

ფორმალური შესაბამისობების ანალიზიც არასწორი მეთოდით ხორციელდება: ანგარიში არ ეწევა ენის შესაძლებლობებს და ენობრივ მიდრეკილებებს - მაგ. იმას, რომ ინფინიტურ კონსტრუქციების ეკვივალენტად ქართულიცა და სომხურიც დამოკიდებულ წინადადებას ამჯობინებს და ა.შ.

ასევე კვანტიტატიური შესაბამისობის შეთხვევაში: უშემასმენლო წინადადებაში ორივე ენისათვის უფრო ბუნებრივია შემასმენლის აღდგენა, ანდა - ორივე ენაზე მთარგმნელი ერთსადაიმევე მთარგმნელობით ხერხს მიმართავს - ბაძავს დედანს და ნაცვალსახელს ამატებს გარკვეული ტიპის სახელებს.

სიტყვათა მიმდევრობის მსგავსებასაც ასევე, ენაში არსებული ტენდენცია შიძლება განაპირობებდეს: მაგ. შედგენილი შემასმენლის სახელადი და ზმნური ნაწილები ერთმანეთის გვერდით უნდა იდგნენ და ა.შ.

გრამატიკული თანხვედრებიც ასევე, ტიპოლოგიური დამთხვევის შედეგი შეიძლება იყოს: მაგ. გენერალური მნიშვნელობის მქონე მხოლობითისა და მრავლობითის მონაცვლეობა ბუნებრივია ქართულისათვის და ამ თვალსაზრისით რიცხვში შესაბამისობები არარელევანტურია თარგმანის წარმომავლობის დასადგენად.

იმის გამო, რომ სრულყოფილად არაა გათვალისწინებული წყაროები, სამეცნიერო ლიტერატურაში სომხურთან „ნათესაობის“ არგუმენტები იმ მაგალითებსაც ეყრდნობა, რომელსაც სომხურის გარდა სხვა, ქართულთან ახლოს მდგომი ბერძნული ხელნაწერების ჯგუფებიც ადასტურებენ.

მხედველობაში მიიღება მხოლოდ მსგავსება სომხურთან და იგნორირებულია განსხვავებები, ცალკე არ განიხილება ქართულის მიმართება სომხურის კითხვასხვაობებთან.

მაგრამ იმ შემთხვევაშიც, როდესაც განსხვავებები სომხურის კითხვასხვაობებისგან თვალნათელია და ყველა ზემოჩამოთვლილი პარამეტრით ქართული თარგმანი საგრძნობლად იხრება სექტუაგინტას და მისი რეცენზიებისაკენ სომხურის საწინააღმდეგოდ, მიიჩნევა ან, რომ ის სომხური ტექსტი, რომელიც ქართულს ედო საფუძვლად, ჩვენამდე არ მოღწეულა, ანდა, რომ ქართული მძლავრად იქნა რეცენზირებული, თანაც არაერთხელ, ბერძნულის მიხედვით. ეს კი, იმათივე გაკვირვებას იწვევს, ვინც ამ აზრს გამოთქვამს (ი. ასფალგი), რადგანაც ათონამდე ასეთი დაკვეთა - წმინდა წერილის მიზანმიმართული სწორება ბერძნულის მიხედვით არ ივარაუდება.

რატომ მიიჩნევა, რომ ქართული თარგმანის ტექსტი ბერძნულის მიხედვით გასწორდა და არა სომხურის? რადგანაც საეკვოდ თვლიან, რომ ეკლესიათა განყოფის შემდეგ სწორება სომხურის მიხედვით მომხდრიყო. მაგრამ თუ მონოფიზიტი ქართველების ინტერესს გავითვალისწინებთ - ჰქონოდათ მათთვის სარწმუნო წმინდა წერილი, სომხურის მიხედვით ქართულის სწორება სწორედაც რომ განყოფის შემდეგ უნდა ვივარაუდოთ. ამას მხარს უჭერს ისიც, რომ ეს, სომხურის მიხედვით მასიურად ნასწორები ტექსტები მხოლოდ ერთეულ ხელნაწერებშია შემონახული - მაგ. ფსალმუნის მცხეთურ ხელნაწერში, ანდა ადიშის სახარებაში.

მოკლედ, ბიბლიის ქართული თარგმანის სომხურიდან მომდინარეობის თეორიის ლოგიკა ასეთია: თუ ქართული რაიმე თვალსაზრისით მისდევს სომხურს, ეს იმის ნიშანია, რომ იგი სომხურიდან არის თარგმნილი, თუ არ მისდევს - ე.ი. ის ან ბერძნულის მიხედვითაა ნასწორები, ან ერთადერთი წყაროა, რომელმაც ჩვენამდე არმოღწეული უძველესი სომხური და მისი შესაბამისი სირიული ტექსტები შემოგვინახა.

ახლა ისევ თავიდან მივუბრუნდეთ კითხვას ქართულ-სომხური ტექსტების ერთმანეთთან მიმართების შესახებ. რა დასკვნის გამოტანა შეიძლება ძვ. აღთქმის იმ წიგნებთან დაკავშირებით, რომლებიც ტექსტოლოგიური თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად კარგადაა შესწავლილი?

ამ წიგნების ქართული თარგმანის საფუძველზე შეიძლება ვილაპარაკოთ ქართულ-სომხური თარგმანების ურთიერთდამოკიდებულების ორ სახეზე:

1. ერთი ნაწილი ძვ. აღთქმის წიგნებისა - მაგ. მეფეთა წიგნები, ფსალმუნები, სომხურის მიხედვით არის ნასწორები. ეს სწორება ძირითადად ლექსიკასა და ტექსტის კვანტიტატიურ შედგენილობას - სომხურის მიხედვით მატებებს ეხება.

რაც შეეხება უშუალოდ სომხურიდან მომდინარე თარგმანს, ასეთი აქამდე ერთადერთი ტექსტია გამოვლენილი - ეზრა 1-ის ის ვერსია, რომელიც ოშკურმა ბიბლიამ შემოგვინახა. ეს დამოკიდებულება ყველა ტექსტუალური მონაცემით დასტურდება და განსაკუთრებით კარგად ჩანს ბერძნულ ტექსტთან შეპირისპირების შედეგად: 1. ქართული და სომხური ტექსტები ერთსადაიმაცე ბერძნულ დედანს მიჰყვებიან, რომელიც მკვეთრად ემიჯნება სეპტუაგინტას ლუკიანურ ტრადიციას; 2. ქართული სომხურს მიჰყვება და უპირისპირდება ბერძნულს სინტაქსური კონსტრუქციებით, ბერძნული ბრუნვების და თანდებულების ფუნქციის გადმოცემით, სიტყვათა რიგით; 3. ლექსიკური ერთეულები ქართულში სომხურის შესაბამისად არის გადმოტანილი: ერთი სეგმენტით არის ნათარგმნი ბერძნული კომპოზიტი და პირიქით - კომპოზიტითაა ნათარგმნი ბერძნული მარტივი სიტყვა; 4. ქართულის ფრაზეოლოგია სიტყვასიტყვით მიჰყვება ბერძნულიდან თავისუფლად თარგმნილ სომხურ ფრაზას, იდიომებსაც და სეპტუაგინტასთვის დამახასიათებელ შესიტყვებებსაც ისე თარგმნის, როგორც სომხური; 5. სომხურს მისდევს ქართული ასევე კვანტიტატიური თვალსაზრისით: უმატებს იმას და იქ, რასაც და სადაც - სომხური და ასევე - მისდევს სომხურის მინუსებს.

ასე რომ, ეზრა 1-ის ეს ტექსტი შეიძლება ნიშნულად გამოვიყენოთ სომხურიდან მომავალი თარგმანის დასახასიათებლად იმისათვის, რომ თვალნათელი გახდეს ის ზღვარი, რომელიც დევს სომხურიდან ნათარგმნ, სომხურის მიხედვით რევენზირებულ და იმ ქართულ ტექსტს შორის, რომელიც სომხურისაგან სრულიად დამოუკიდებლად არის წარმოქმნილი.

მაგრამ ეზრა 1-ის სომხურიდან განხორციელებული თარგმანი ოშკური ხელნაწერისა ამ წიგნის ერთადერთი და

უძველესი თარგმანი არაა. და მოდით, ამ წინადადებით გადავიდეთ იმ მოკლე გზაზე, რომელსაც ქართული ბიბლიის საწყისებისკენ მივყევართ.

უძველესი ქართული თარგმანი და ხანმეტი ფრაგმენტები
ხანმეტმა ფრაგმენტებმა (მე ძველი აღთქმის ფრაგმენტებს ვგულისხმობ, რომელიც შესწავლილი მაქვს და არ ვილაპარაკებ ხანმეტ სახარებაზე) მართლაც გაამართლეს ის მოლოდინი, რომელიც მე-20 ს-ის დასაწყისში გააღვიძა მათმა აღმოჩენამ.

მათ, პირველ რიგში, საშუალება მოგვცეს გავრკვეულიყავით ბიბლიის თარგმნის ისტორიის მრავალფეროვნებაში. აღმოჩნდა, რომ ეზრა 1 და იერემიას წინასწარმეტყველება, რომელთა უძველესი თარგმანი ჩვენთვის ოშკური ხელნაწერით იყო ცნობილი, ხანმეტ ფრაგმენტებში განსხვავებული თარგმანითაა წარმოდგენილი. ხოლო იმავე ოშკური ხელნაწერის ესაიას წინასწარმეტყველება ფაქტობრივად იმეორებს ხანმეტი ფრაგმენტის ტექსტს. ამჯერად ჩვენ არ გვაინტერესებს მიზეზი ამ მრავალფეროვნებისა. ახლა ჩვენ მხოლოდ იმ ტექსტების წარმომავლობაზე ვლაპარაკობთ, რომელთაც ჩვენამდე მოაღწიეს და იმის დადგენა გვაინტერესებს, რამდენად წარმოადგენენ ეს ტექსტუალური ფორმები უძველეს თარგმანს. ხანმეტი ფრაგმენტები ამ თვალსაზრისით გასაღებია პრობლემისა - ისინი დოკუმენტურად ადასტურებენ ქართული თარგმანის ტექსტის იმ ფორმას, რომელიც მე-5-მე-7 სს-ებში იყო მიმოქცევაში. მაგრამ სანამ ამ თარგმანის წარმომავლობაზე ვისაუბრებდეთ, ჯერ იმ ტექსტუალურ ტრადიციაში გავერკვეთ, რომელიც ახლადმოქცეულ ქვეყანას დახვდა მთელ ქრისტიანულ ეკლესიაში (და აქ მე ისევ ძველ აღთქმაზე ვილაპარაკებ).

რა იგულისხმება „ბერძნულის“ ქვეშ?

მე-4 ს-ის დასაწყისში იერონიმე სამ ურთიერთგანსხვავებულ ტექსტზე (*trifaria arietis*) ლაპარაკობს, რომელიც საქრისტიანოს სხვადასხვა კუთხეში იყო გავრცელებული: პალესტინაში ორიგენეს ტექსტზე, ანტიოქიასა და კონსტანტინოპოლში - ლუკიანურ და ეგვიპტეში - ჰესუქიოსის ტექსტზე. რა იყო მანამდე, რამდენად ერთგვაროვანი იყო ეკლესიაში გამოყენებული ტექსტი და რამდენად ახლოს იდგა იგი

თავდაპირველ თარგმანთან, სეპტუაგინტასთან, ან რამდენად განსხვავდებოდა მისგან, არ ვიცით, ან ძალიან ცუდად ვიცით - ვფიქრობთ, მაგ., რომ ორიგენემდე იგი უკვე ნასწორები იყო ებრაულის მიხედვით, შეგვიძლია ისიც ვივარაუდოთ, რომ მთელს ეკლესიაში ე.წ. ვულგატას მყარი ტექსტი არ უნდა არსებულებოდა, რამდენადაც უმველესი, მე-4 ს-ის კოდექსების (ვატიკანის, სინას) ტექსტები უკვე განსხვავებულია ერთმანეთისგან.

რომელი ტექსტუალური ტიპიდან შეიძლება თარგმნილიყო ძველი აღთქმა ქართულად? თეორიულად არცერთი არაა გამორიცხული - არც პრეპექსაპლური ტექსტი და არც ის საში ტექსტუალური ფორმა, რომელთა შესახებაც იერონიმე ლაპარაკობს, რამდენადაც ადრექრისტიანულ ხანაში ქართველ ქრისტიანთა კვალი სამივე ამ რეგიონში (პალესტინა, ანტიოქია-კონსტანტინეპოლი, ეგვიპტე) საკმაოდ მკვეთრია. მაგრამ რა აჩვენა ხანშეტ ფრაგმენტთა ტექსტოლოგიურმა კვლევამ?

ხანშეტ ფრაგმენტებში დაცული თარგმანების წარმომავლობა [9] ხანშეტი ეზრა 1, როგორც ვთქვი, სომხურიდან თარგმნილი ომუკური ეზრა 1-ისაგან სრულიად განსხვავებული თარგმანია. ყველა იმ პარამეტრის მიხედვით, რომლითაც თარგმანის წარმომავლობა დგინდება, იგი ეზრა 1-ის ლუკიანური რეცენზიის ბერძნული ხელნაწერიდან თარგმნილი ტექსტია და ისევე მკვეთრად განსხვავდება სხვა ტექსტუალური ჯგუფებისაგან, როგორც მისი ლუკიანური დედანი. უფრო მეტიც, იმ ორ ხელნაწერთაგან, რომელიც ამ რეცენზიის ტექსტს ქმნიან, ის უფრო ახლოა ერთ-ერთ, 108-ე ხელნაწერთან და ცალკეულ შემთხვევაში მასზე ავთენტურად იცავს ლუკიანური რეცენზიის სახეს. თავის მიმართებაში ლუკიანურ ხელნაწერებთან ფრაგმენტი თანმიმდევრულია ტექსტის ორი სხვადასხვა მონაკვეთის მანძილზე: 1. საკუთარ სახელთა ჩამონათვალში (თ. 9) იცავს როგორც ამ სახელთა ფორმებს (მცდარი იკითხვისები, რომელთაც ფრაგმენტი შეიცავს, ბერძნული მაიუსკულური ასოების აღრევით იხსნება და ესეც იმის დადასტურებაა, რომ თარგმანი ბერძნული ხელნაწერიდანაა შესრულებული), ისე მათს მიმდევრობას; 2. ტექსტის ნარატიულ ნაწილში (თ. 1-2) ასახავს ლუკიანური

ხელნაწერების კვანტიტატიურ შედგენილობას, ლექსიკურ შენაკვლებას, სიტყვათა მიმდევრობას. 1 ეზრას ამ ტექსტს სომხურის არავითარი კვალი არ ატყვია.

ხანმეტი იერემიას დამოკიდებულება ოშკური და იერუსალიმური ხელნაწერების იერემიასთან და მის ბერძნულ-სომხურ ეკვივალენტებთან ისეთ თვალნათელ სურათს არ იძლევა, როგორც ეზრა 1-ის ორი ქართული თარგმანის ერთპანეთთან და ბერძნულ-სომხურ ტექსტებთან შედარება. ამის მიზეზი ის არის, რომ იერემიას ორივე თარგმანი ერთიადიმავე დედნიდან - იერემიას ჰექსაპლური რეცენზიიდან მომდინარეობს და თარგმანის ტექნიკაც, ზოგად ხაზებში, ერთაა. ამავე მიზეზით არაა თვალშისაცემი იერემიას ორივე ქართული თარგმანის განსხვავება სომხურისაგან ბერძნულის სასარგებლოდ: სომხურიც სეპტუაგინტას ჰექსაპლური რეცენზიის ტექსტის თარგმანია. მაშასადამე, გამოსავალი ისაა, დაუუკვირდეთ, რა სურათს გვაძლევენ ქართული თარგმანები, როდესაც სომხური თავის ბერძნულ დედანს შორდება. ამგვარი შედარება ქართულისა სომხურის კითხვასხვაობთან ისევ ბერძნული ჰექსაპლური რეცენზიის ხელნაწერს გვაფარაუდებინებს ქართული თარგმანების დედნად.

ხანმეტი ესაიას შემთხვევაში განსხვავება სომხურისაგან ისევ მკვეთრია - ქართული თარგმანი ლუკიანურ რეცენზიას მიჰყვება, ჩემი აზრით, ამ რეცენზიის უძველეს ფენას, სომხური კი ხშირად დგას ამ ლუკიანური კითხვასხვაობების წინააღმდეგ. ამავე დროს, ქართული არ იზიარებს სომხურის ვარიანტებს არც მამინ, როდესაც ეს უკანასკნელი ჰქსაპლურ წყაროებთან ერთად ლუკიანურის წინააღმდეგ დგას (ერთი გამოწაკლისით) და არც მის კითხვასხვაობებს - დამატებებს, კლებას, სიტყვათა გადაადგილებას, ლექსიკურ ცვლილებებს.

ამრიგად, ძვ. აღთქმის ხანმეტი ფრაგმენტები ერთმნიშვნელოვნად ადასტურებენ, რომ ქართული თარგმანის ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ფენა სრულიად თავისუფალია სომხურის კვალისგან და საკმაოდ კარგად ასახავს კონკრეტულ ბერძნულ ტექსტუალურ ტრადიციას.

ე. წ. ოშკური ტიპის ტექსტის წარმომავლობა

ხანმეტი ფრაგმენტების შემდეგ ძველი აღთქმის უძველესი ხელნაწერი ცნობილი ოშკის კოდექსია (978). იერუსალიმის

წინასწარმეტყველთა ტექსტების კრებულისა (იერ. 7/11, 11 ს.) და იერუსალიმის (იერ. 113, 13 ს.) ხელნაწერებთან ერთად მას ქართულ არქეტიპთან მეტ-ნაკლებად ახლოს მდგომი ტექსტი აქვს დაცული, რომელსაც, პირობითად, ოშკური ტიპის ტექსტს ვარქმევ, თუმცა ამ ტერმინის ქვეშ არ ერთიანდება არც ერთი და იმავე წარმომავლობის, არც ერთი და იმავე ისტორიის მქონე თარგმანები.

თუ წინასწარმეტყველთა ტექსტების თემას გავაგრძელებთ, ოშკურ-იერუსალიმური ხელნაწერების თარგმანებიც ასევე, ბერძნულიდან მომდინარეობენ. ამოსის წიგნის ლექსიკა: ზმნისწინიანი ფორმები, კომპოზიციები, საკუთარ სახელთა გადმოტანა, სემანტიკური განსხვავებები, სპეციფიკური ფრაზეოლოგიის სხვადასხვა ხერხით გადმოცემა, სხვადასხვა ტექსტუალური ტრადიცია და ბოლოს, ბერძნულიდან მომდინარე მცდარი თარგმანები - ყველაფერი ეს ქართულის ბერძნულიდან მომდინარეობაზე მეტყველებს და სომხურის არანაირ კვალს არ ადასტურებს. ინფინიტური კონსტრუქციების გადმოტანა, სომხური კითხვასხვაობების საწინააღმდეგოდ სიტყვების მიმდევრობა და ტექსტის კვანტიტატიური შედგენილობა ამ დასკვნას კიდევ უფრო აძლიერებს.

ისტორიულ წიგნებს შორის მეფეთა წიგნები უაღრესად რთული ტექსტუალური შედგენილობისაა, რომელიც, როგორც ჩანს, ლუკიანური და ჰექსაპლური წარმომავლობის ქართული თარგმანების კონტამინირების შედეგია. ზოგიერთ ხელნაწერში სავარაუდოდ სომხურის გავლენები ჯერ კიდევ შესასწავლია.

სოლომონის წიგნების წარმომავლობის კვლევა კიდევ უფრო ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ძველი აღთქმის სათავეების შესახებ: მაგ. ეკლესიასტე ეგვიპტური ტრადიციის ტექსტთან (პაპირუსი და სინას კოდექსი) ავლენს კავშირს.

ქართულად ესთერის ორი ვერსიაა თარგმნილი და მათაც უშუალოდ ბერძნული დედანი უდევს საფუძვლად. ოშკური ხელნაწერის თარგმანი ბერძნული ესთერის იმ ვერსიიდანაა შესრულებული, რომელიც ალფა ტექსტის სახელითაა ცნობილი და რომელის სომხური ეკვივალენტი ცნობილი არ არის.

ერთმნიშვნელოვანია ძველი აღთქმის ე. წ. აპოკრიფული წიგნების მომდინარეობა: მაგ. ოშკური ხელნაწერის ტობის წიგნი სომხურისაგან განსხვავებული, LXXIII ვერსიიდანაა

თარგმნილი, ბარუქი - ლუკიანური რეცენზიიდან, მაშინ, როდესაც სომხური უფრო ჰექსაპლურ რეცენზიასთან ამუღავნებს ნათესაობას.

ცალკე უნდა გამოვყოთ ფსალმუნის ქართული თარგმანიც, რომლის უძველესი ფენაც სინურ ხელნაწერებშია დაცული და საკმაოდ მყარია ტექსტუალური თვალსაზრისით. იგი ბერძნული ფსალმუნის ე. წ. ეგვიპტური ტრადიციის წყაროებს ენათესავება. ეს ქართული თარგმანი, რომელიც, როგორც ჩანს, გიორგი ათონელის რეცენზიამდე ვულგატა იყო ქართული ეკლესიისთვის, სომხურის მიხედვითაა ნასწორები ე.წ. მცხეთურ ხელნაწერში.

***

ეს მოკლე შეჯამება ამ ბოლო ათწლეულში ჩატარებული კვლევებისა ბიბლიის ქართული თარგმანის მომდინარეობის შესახებ, ცხადია, არ არის საკმარისი იმ სკეპსის თუ უმეცრების გასაქრობად, რომელიც ქართული თარგმანის მიმართ არსებობს ჩვენთან თუ დასავლეთში. წერილის მიზანი მხოლოდ ის იყო, რომ წინ წამოეწია ქართული თარგმანის მომდინარეობის კვლევასთან დაკავშირებული მეთოდური საკითხები და იმ ახალი თვალსაზრისისთვის მიეპყრო ყურადღება, რომელიც ბოლო ხანს გაჩნდა მეცნიერულ პრესაში.

მითითებული ლიტერატურა:

1. Cox Claude E., "The Armenian Translation of Deuteronomy, University of Pennsylvania", *Armenian Text and Studies* 2, 1981; Seytounian A. S. (ed.), *Liber Exodi*, Erevan, 1992.
2. Stone Michael E., "The Old Armenian Version of Isaiah: Towards the Choice of the Base Text for an Edition", *Textus*, VIII, Jerusalem 1973, pp. 107-125.
3. უტიე ბ., "ზმნისწინები და ქართული ბიბლიის დედანი", *ენათმეცნიერების საკითხები*, 2009 (1-2), გვ. 229-232.
4. *შატბერდის კრებული*, "მეცნიერება", 1979, 365.
5. ცინდელიანი უ., "ერთი რედაქციული თავისებურების გამო მეფეთა წიგნებში (მოკლე რედაქცია)", *მრავალთავი*, X, 1983, გვ. 50-74.

6. ხარანაული ა., "წმიდა წერილის თარგმანები" (თარგმანის ისტორია, მთარგმნელები, თარგმანის ენა), *რწმუნა და ცოდნა*, #2(6) 2001, 10-24; #3(7) 2001, 10-21.
7. ხარანაული ა., "ბიბლიის ქართული თარგმანების დედანი და კვლევის მეთოდოლოგიური პრობლემები", *გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი*, 2003, IX, 26-37.
8. ხარანაული ა., "ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანის ტექნიკა (ხანმეტი ესაიას, იერემიას და ეზრა I-ის ფრაგმენტების მაგალითზე)", *ბიზანტინოლოგია საქართველოში - 2*, 2009, გვ. 938-968.
9. ხარანაული ა., "ძველი აღთქმის ხანმეტი ფრაგმენტები და ქართული ბიბლიის წარმომავლობის საკითხები", *ქართველოლოგი*, #11, თბილისი 2004, 54-77 (ქართულ და ინგლისურ ენებზე).

Questions regarding the Provenance of the Translation of the Georgian Bible

Ana Kharanauli

TSU Associate Professor

Abstract: The paper deals with the research methodology of the relation of the translation of the Georgian Bible to the original. The view on the Georgian Bible having been translated from Armenian is discussed critically. Questions of the relation of the *khanmeti* fragments of biblical texts to the Greek original are discussed.

Key words: *Georgian recension of the Bible, khanmeti fragments*

Georgian Christian culture – literary culture, literary language, conceptual system, literary form, etc. originate from the translation of the Bible. Hence, knowledge of from which language, where, in what circle and when was the Bible translated into Georgian will by itself allow us to shed light on many general and concrete questions in the sphere of religion, culture, history of language and philology.

Study of the Georgian Bible from the philological viewpoint obviously begins with the origin of the translation. Otherwise, it is absolutely impossible to determine the text of the Bible, research into the history of the text, discussion of the character of the translation(s) and exegetic or any other type of commentary.

Identification of the original of the Georgian translation of the Bible is interesting for the study of issues connected with this original itself: to ascertain to what extent did the original of Scripture condition the legitimacy of its translation¹, which textual

---

¹ The legitimacy of translation was apparently directly related to the legitimacy of the original: e.g. in conveying the history of the translation of the Septuagint special attention is given to the authenticity and special

form was dominant in the church at the time when the Georgian translation was made, what was its textual peculiarity, what semantic did it have – vocabulary and phraseology, to what extent were its new and alien elements comprehensible to a nation whose different religious views and whose language differed. Without ascertaining the specific original it will be also impossible to use the Georgian translation for research into the phenomenon of the medieval translation or for studies connected with the emancipation of the language.

Then, from which text was the Bible translated into Georgian? How concretely can we speak of the original of the Georgian translation of Scripture? Before passing on to these questions, let us make clear the concepts which we shall subsequently discuss.

What is implied under the “Georgian of the Bible”?

The point is that the translation of every individual book has its history; in the available MSS the translation has been corrected from different points of view, with varying quality and accordingly to different originals. Hence, the Georgian translation of the Bible implies not a single whole collection but translation(s) of each separate book of the Old and New Testaments: a whole number of these books have been repeatedly translated into Georgian and their provenance is linked to various sources and different literary circles¹.

Besides, the “Georgian translation of the Bible” implies the original translations and not the extant form that is attested in the translation that is distanced at least by five centuries.

How is the original of the translation established?

The traditional view on the provenance of the Georgian translation which stems from the 19th and gains ground early in the 20th century, was mainly given shape by superficial views existing regarding the

---

feature. In later Georgian colophons we come across reports on how long they waited for the Greek original and only then they had recourse to Armenian [6].

¹ I do not imply here the later translations entered in Gelati and Bakar's Bible.

church of the Christian East and social-political history. Subsequently, the provenance of the Georgian Bible turned into part of demonstration of Nicholas Marr's theory, while identification of textological data and their interpretation fully fitted theoretical views.¹

Actually, however, the original of a translation is established on the basis of intratextual and intertextual research. In particular,

1. The translation should be juxtaposed with all possible sources, i.e. MSS that have come down to us. This methodological demand was largely neglected in the case of Georgian translation and the view on its provenance took shape on the basis of comparison with the critical text of various editions.

2. Establishment of the provenance of the translation and separation of the level and recension layers is practically a synchronous process, implying the study of the technique of translation (both of the specificity of a particular translation and generally of the trend established over the history of Georgian translation) and consideration of the developmental history of the language. It is wrong to ascribe to an ancient translation what was not characteristic of it at a given stage of the development of the language or did not fit with the character of the original translation.

3. Texts are compared to one another according to different parameters and that are not of the same weight for the ascertainment of the provenance of the translation.

The main parameter for the establishment of the provenance of the Georgian translation is correspondence in the sphere of syntax: this primarily refers to rendering infinitive constructions and sequence of words in a sentence. Change of the sentence structure results in radical changes of the text, and reviewers resort to it in the case of extremely formalistic approach to translation –later, in the Hellenophile period. Thus, the syntactic construction reflects the earliest layer of a translation.

Wrong comprehension of the original's MS or errors stemming from wrong spelling is a good argument for the

---

¹ On the methodological problems of determining the provenance of the Georgian translation, see [7,8]

identification of the source; however, bearing in mind the typology of errors, we should treat this argument too with caution.

The quantitative composition of the text can be used as a criterion of research on the provenance of the source only with consideration of the technique of translation: to ascertain whether the extension or shortening of the text, which stems from the source, belongs to the translation or recension, we should bear in mind the trend of translating or reviewing, and for this the lexical or grammatical equivalents of the added parts should be considered in relation to the remaining part of the text.

The vocabulary is an extremely multi-plane criterion in researching the provenance of a translation. In determining the relation between the translation and the source attention is usually claimed by borrowed vocabulary, which is frequently the cause of wrong conclusions. In the first place we take into consideration with what we are dealing – with old loans or borrowing as direct part of the translation process. Study of the rendering of proper names and drawing conclusions call for their own methodological approaches. Observation of the segmentation of lexical units yields a more reliable picture: segmentation of a word under the word level (i.e. breaking a word into parts and formal or semantic reflection of these parts in the translation)¹ and creation of neologisms by lexical or semantic calquing is indicative of direct relation to the text. However, determining whether this relation is linked with the old translation or the stage of reviewing should again be done by bearing in mind the principle of the technique and reviewing. Study of the stability of lexical equivalents is obligatory as an element in using the vocabulary as a criterion for establishing the parent text.

Thus, a Georgian translation must be compared to its possible parent texts according to this parameter. Incidentally, each of them has much more weight when they represent the variant readings of some – Armenian or Greek-version or separate textual groups, e.g. when the Georgian shares at the same time both the variant of the Armenian translation and the variant of the Hexaplar recension of the Septuagint, we obviously cannot say from where

---

¹ From this standpoint see an extremely interesting observation about dual preverbs in [3]

this variant entered the Georgian translation. When the Georgian follows the variant that occurs only in one version, this points to a direct relation. However, here too we have an "if": we may be dealing with a typological coincidence, e.g. a certain understanding of the text, a certain resolution of a problem (such as, e.g. in rendering an impersonal construction by a personal one, or semantic translation of an idiom, or certain rendering of a concept non-existent in the language and so on). Ultimately the question is decided by a thoroughly analyzed and differentiated statistical picture (but not statistics of unanalyzed material).

Thus, the establishment of the parent text of the translation is connected with complex research. Now let us see how perfectly it has been carried out to obtain the conclusions that are circulating in Georgian and especially foreign textbooks.

What is implied under the parent text of a Georgian translation?

On the one hand, the language of the parent text. Here two options are discussed: Greek and Armenian¹. Frequently, when speaking about the parent text, it is merely noted from which language the Georgian translation was made. In this case one or two lexical Armenisms or Grecisms is usually "sufficient".

On the other hand, a concrete textual tradition of Armenian and Greek Bible is implied. In the case of the Old Testament the Greek tradition, called the Septuagint is rather diverse, beginning with the text and it is rewritten form² and ending with the large recension of the Septuagint (Hexaplar, Lucian, Catenic) and textual groups of individual MSS. Unfortunately, Armenian textual tradition is not so well studied. Within the Pentateuch it is believed that the Zohrab Bible gives a fairly uniform picture of the MS tradition [1], in the case of Isaiah the MSS [2] are distanced from one another.

Now we shall present briefly the picture that has taken shape to date regarding the provenance of the Georgian translation

---

¹ There existed a view of the provenance of the Georgian from the Syriac; nor was the possibility ruled out theoretically of translation from the Hebrew of the Old Testament. But today discussion along this line is quite justly not carried on, hence I do not mention it.

² On such texts see, e.g. in the books of Kings [5]

stemming from Greek and Armenian. We shall begin with the Armenian.

What is implied under "Armenian"?

When the thesis on the Georgian translation stemming from the Armenian was taking shape it was believed that there existed an ancient Armenian translation, the so-called Armenia 1, surviving only sporadically in quotations. It was also believed that this Armenian translation was done from an ancient Syriac text, surviving only in a later form. The Georgian text was needed for the reconstruction, of these lost originals. When there was a Syriac boom in Europe interest in Georgian was due also to this – they looked for a frozen trace of a dinosaur (Blake, Molitor)

Another part of scholars (Assfalg, Georgian scholars) considered the actually existing Armenian as the "Armenian" text, Zohrab's edition (text and its apparatus) is considered to be its valid representative.

On what is the view on the Georgian translation stemming from the Armenian based?

The idea stems from the extratextual view on Christianity entering Georgia from Armenia, and accordingly the Georgian literary culture, beginning with the creation of the alphabet, took shape via the Armenian. This is a foremost methodological error – discourse on the text on the basis of its context alone – even understood correctly.

As to the textual data, traditionally the greatest importance is attached to lexical Armenisms. At the same time the fact is not taken into account that we may be dealing with an old borrowing, already established in the language, which is indicated also by the fact that this word as usual does not occur in the relevant passage of the Armenian text. Words entering Georgian or Armenian from Pahlavi are often considered to be Armenisms. Typological coincidences in selecting lexical equivalents are also considered lexical Armenisms (e.g. descriptive translation: the "young of a lion").

Analysis of formal correspondences is also conducted in a wrong way: account is not taken of the potentialities and linguistic

preferences, e.g. that both Georgian and Armenian prefer a dependent clause as an equivalent of infinitival constructions etc.

The case is similar in quantitative correspondence: in a sentence without a predicate restoration of the predicate is more natural for both languages, or a translator into both languages resorts to one and the same translation technique: he imitates the parent text, adding a pronoun to a definite type of nouns.

The similarity of the order may also be determined by a tendency existing in the language, i. e. the nominal and verbal parts of a compound predicate should stand side by side, etc.

Grammatical coincidences may also be the result of typological coincidence, e.g. general meaning is natural for Georgian and from this viewpoint correspondences in number are irrelevant in determining the provenance of the translation.

As the witnesses of the sources are not fully taken into account, in the scholarly literature, arguments in favour of affinity with Armenian are based also on examples that are attested to by other groups of Greek MSS that are close to Georgian.

Account is taken only of similarity with Georgian and differences are ignored; the relationship of the Georgian to Armenian variant readings is not treated separately.

But even when the differences from the Armenian variant readings are obvious, and by all the above parameters the Georgian translation is appreciably inclined to the Septuagint and its recensions, it is then assumed that either the Armenian text formed the basis for the Georgian that has not come down to us, or was strongly edited – many times, at that – according to the Greek. This causes surprise (J. Assfalg), for such editing according to the Greek – purposeful correction of the Scripture is not assumed prior to Mount Athos.

Why is it believed that the text of the Georgian translation was corrected according to the Greek rather than the Armenian? Because it is considered doubtful that correction could have taken place according to the Armenian after the split between the churches. But if we take into account the interests of Monophysite Georgians to have a reliable Scripture, the correction of the Georgian according to the Armenian must have taken place precisely after the split. This is supported also by the fact that only

single MSS have been corrected according to the Armenian, e.g. the Mtskheta MS of the Psalms, or the Adishi Gospel.

In short, this is the logic of the theory of the Georgian translation of the Bible from the Armenian; if the Georgian from any point of view follows the Armenian, this is a sign that it is translated from the Armenian, and if it does not follow it, i.e. if it is corrected according to the Greek, or is the only source of the oldest Armenian that has not come down to us and that has preserved the earliest Armenian and its corresponding Syriac texts.

Now let us revert to the question of the interrelationship of Georgian and Armenian texts. What conclusion can one arrive at on the basis of the textual study of the books of the Old Testament?

On the basis of the Georgian translations that are more or less well studied from this point of view, we can speak of two types of interrelationship of the Georgian and Armenian translations:

One part of the books of the Old Testament – the books of Kings, the Psalms have been corrected according to the Armenian. The correction deals mainly with the vocabulary and the quantitative composition of the text – additions according to the Armenian.

As to the translation stemming directly from the Armenian, to date only one text has been brought to light: the version of Ezra 1, preserved by the Oshki Bible. This dependence is confirmed by all textual data and is especially seen well as a result of juxtaposition with the Greek text: 1. The Georgian and Armenian texts follow the same Greek original, which sharply differs from Lucian's tradition of the Septuagint. 2. The Georgian follows the Armenian and is opposed to Greek in syntactical constructions by conveying the function of Greek cases and prepositions, the word order; 3. Lexical units are conveyed in Georgian according to the Armenian: a Greek compound noun is translated by one segment and vice versa, a Greek simple word is rendered by a compound word; 4. The phraseology follows word for word an Armenian phrase translated freely from the Greek, idioms and phrases characteristic of the Septuagint are translated in the same way as the Armenian; 5. The Georgian follows the Armenian from the quantitative viewpoint as well, adding what and where the Armenian does. It also follows the minuses of the Armenian.

Thus, the text of Ezra 1 can be used as a specimen for characterizing a translation stemming from the Armenian in order to show clearly the boundary that lies between what is translated from the Armenian reviewed according to the Armenian and the Georgian text that is created quite independently of the Armenian.

But the translation of Ezra 1 made from the Armenian is not the only of and oldest translation of this book. Now let us pass on to the short cut that leads to the origin of the Georgian Bible.

What is implied under "Greek"?

The oldest Georgian translation and *khanmeti* fragments

The *khanmeti* fragments (I mean those of the Old Testament that I have studied and I shall not speak of the *khanmeti* Gospel) indeed justified the expectation created by their discovery early in the 20th century.

In the first place, they enabled us to shed light on the diversity of the history of the translation of the Bible. It proved that Ezra 1 and Jeremiah's prophesy, whose oldest translation was known to us by the Oshki MS, is given in the *khanmeti* fragments in a different translation, while Isaiah's text of the same Oshki MS actually repeats the text of the *khanmeti* fragment. At this point we are not interested in the reason of this diversity. We are now talking only of the provenance of the extant texts and are interested in ascertaining to what extent these textual forms constitute the oldest translation. From this standpoint the *khanmeti* fragments are a key to the problem: they are documentary proof that form of the Georgian text that was in use in 5th-7th c.

But before we discuss the provenance of the translation we shall first shed light on the textual tradition the newly converted country came to face in the entire Christian Church (I shall here speak again of the Old Testament).

What is implied under "Greek"?

Early in the 4th c. Hieronymus speaks of three mutual, texts (*trifaria vrietas*) that were current in different regions of Christendom: on Origen's text in Palestine, Lucian in Antioch and Constantinople, and

on the text of Hesuchios in Egypt. What was before that, how uniform was the text used in the church and how close it was to the original, Septuagint, translation, or to what extent it differed from it – all this is not known to us, or if it is – very poorly. I believe that prior to Origin it had been corrected according to the Hebrew text. We can also conjecture that in the entire church no firm text of the so-called Vulgate was used, for the 4th c. codices (Vatican, Sinai) already differed from one another.

From which textual type could the Old Testament have been translated into Georgian. Theoretically none can be ruled out – neither the Hexaplar text or the three textual forms about which Hieronymus speaks, for in the early Christian age the trace of Georgian Christians in these three regions (Palestine, Antioch-Constantinople, Egypt) is well-defined. But what has the textological study of khanmeti fragments shown.

The provenance of the translations found in the khanmeti fragments. As I have said, the khanmeti Ezra 1 is an absolutely different translation from the Oshki Ezra 1. According to all the parameters by which the provenance of the translation is established, it is a text translated from the Ezra 1 MS of the Lucian recension, differing as sharply from other textual groups as its Lucian original. Furthermore, of the two MSS that form the text of this recension, it is closer to one, 108th MS and occasionally it presents the appearance of the Lucian recension more authentically. In its relation to Lucian MSS the fragment is consistent over two different sections: 1. In the list of proper names (Ch.9) it preserves both the forms of these names (the wrong readings, found in the fragment, are accounted for by the confusion of Greek majuscule letters, which is also proof of the fact that the translation is made from a Greek MS) as well as its order; 2. In the narrative part of the text (Ch 1-2) it reflects the quantitative composition of Lucian MSS, lexical alternation, word order. This text of Ezra's 1 has no trace of Armenian.

The relation of khanmeti Jeremiah to the Jeremiah of Oshki and Jerusalem MSS and to its Greek and Armenian equivalents does not yield such a clear picture, as does a comparison of the two Georgian translations of Ezra 1 with each other and to Greek and Armenian texts. The reason of this is that both translations of

Jeremiah stem from the same original – from the Hexaplar recension and the technique of translation, in general, is the same. For the same reason the difference of both Georgian translations of Jeremiah from Armenian is in favour of Greek; the Armenian too is a translation of the Hexaplar recension of the Septuagint. Therefore, the outcome is to observe what picture the Georgian translations give when the Armenian variant readings incline me to assume the Greek Hexaplar recension to have been the parent text of the Georgian translation.

In the case of Khanmeti Isaiah the difference from the Armenian is greater. The Georgian translation follows the Lucian recension – in my view, the oldest layer of this recension, while the Armenian is often opposed to these Lucian variant readings. At the same time the Georgian does not share the Armenian variants, neither when the latter, along with Hexaplar sources, is opposed to the Lucian (with one exception), nor its variant readings – addition, reduction, transposition, lexical changes.

Thus, the Khanmeti fragments of the Old Testament prove unequivocally that the oldest layer of the extant Georgian translation is absolutely free from a trace of the Armenian and reflects concrete Greek textual tradition fairly well.

The provenance of the so-called Oshki type

Next to the Khanmeti fragments the oldest MS is the well-known Oshki codex (978). Along with the collection of the texts of the Jerusalem prophets (Jer. 7/11, 11th c.) and the Jerusalem MSS (113, 13th c.) it has preserved a text more or less close to the Georgian archetype, which I tentatively call Oshki type text, though this term unites neither translations of the same provenance or of the same history.

If we continue the theme of the text of prophets: the Oshki – Jerusalem MSS translations stem also from the Greek. The vocabulary of the book of Amos: preverbal forms, compound nouns, rendering proper names, semantic differences, rendering specific terminology by various techniques, different textual traditions and finally, erroneous translations stemming from the Greek – all this bespeaks of the Georgian stemming from the Greek, not attesting to any trace of Armenian. The rendering of infinitival constructions,

word order opposed to Armenian variant readings and the quantitative composition strengthens this conclusion further.

Among historical texts the Books of the Kings are extremely complex in textual composition, being apparently the result of the contamination of Georgian translations of texts of Hexaplar provenance. In some MSS the probable Armenian influences still await study. Two versions of Esther are translated into Georgian, they too are directly based on the Greek parent text. The Oshki translation is done from the version of Esther that is known under the name of alpha text, and whose Armenian equivalent is unknown.

The provenance of the so-called apocryphal texts of the Old Testament is unequivocal: e.g. the book of Tobias is translated from version LXXIII, differing from the Armenian, Baruch from the Lucian recension, while the Armenian evinces affinity rather with the Hexaplar recension.

The Georgian translation of the Psalms should be singled out, whose oldest layer is preserved in Sinaitic MSS and is fairly stable from the textual viewpoint. It is related to the sources of the so-called tradition of the Greek Psalms. This Georgian translation, that prior to Giorgi the Athonite's recension was the Vulgate for the Georgian church, has been corrected according to the Armenian in the so-called Mtskheta MS.

This brief summary of research conducted over the last decade into the provenance of the translation is obviously not enough to dispel the skepsis or ignorance that exists in the West regarding the Georgian translation. The purpose of the paper was to bring to the fore the methodological questions related to research into the Georgian translations and to draw attention to the new literature appearing recently in the scholarly press.

References:

1. Cox Claude E., "The Armenian Translation of Deuteronomy, University of Pennsylvania", *Armenian Text and Studies* 2, 1981; Seytounian A. S. (ed.), *Liber Exodi*, Erevan, 1992.

2. Stone Michael E., "The Old Armenian Version of Isaiah: Towards the Choice of the Base Text for an Edition", *Textus*, VIII, Jerusalem 1973, pp. 107-125.
3. Outtier, B., "Preverbs and the original of the Georgian Bible", *Questions of Linguistics*, 2009 (1-2), pp. 229-232 (in Georgian).
4. *The Shatberdi Collection*, "Metsniereba", 1979, pp. 365 (in Georgian).
5. Tsindeliani, U., "On one recensional peculiarity in the Books of Kings (Brief recension)", *Mravaltavi*, X, 1983, pp. 50-74 (in Georgian).
6. Kharanauli, A., "Translations of Scriptures, (history of translation, translators, the language of translation)", *Rtsmena da tsodna*, #2(6), 2001, pp. 10-24; #3(7), 2001, pp. 10-21 (in Georgian).
7. Kharanauli, A., "The original of the Georgian translations of the Bible and methodological problems of research", *Journal of the Gelati Academy of Science*, 2003, IX, pp. 26-37 (in Georgian).
8. Kharanauli, A., "The technique of the Old Georgian translation of the Bible, as exemplified by *Khanmeti* fragments of Isaiah, Jeremiah and Ezra I", *Byzantine studies in Georgia*, 2, 2009, pp. 938-968 (in Georgian).
9. Kharanauli, A., "*Khanmeti* fragments of the Old Testament and questions of the provenance of the Georgian Bible", *The Kartvelologist*, #11, Tbilisi, 2004, pp. 54-77 (in Georgian and English).

რომელი ენიდანაა თარგმნილი *საქმე მოციქულთას* ქართული ვერსია?

ბერნარ უტიე

საფრანგეთი

რეზიუმე: ქართული ბიბლიური ტექსტების წარმომავლობის საკითხი დღესაც ქართველოლოგიურ მეცნიერებათა ერთ-ერთ კარდინალურ პრობლემად რჩება. თუ რომელი ენიდან იყო თარგმნილი ბიბლიურ წიგნთა უძველესი ქართული რედაქციები, ამ საკითხს, არა კომპლექსურად, მაგრამ ცალკეულ წიგნთა თუ რედაქციათა მაგალითზე, ბევრი ქართველი თუ უცხოელი მკვლევარი შეხებია. ევროპულ აღმოსავლეთმცოდნეობაში და ნაწილობრივ ქართველ ფილოლოგთა წრეშიც თანდათანობით ის აზრი გახდა პოპულარული, რომელიც ნ. მარის, ი. მოლიტორის, რ. ზლივის, ი. ასფალგის და კიდევ სხვათა მიერ ჩატარებული კონკრეტული ძეგლების ანალიზის საფუძველზე ქართულ ბიბლიურ წიგნთა უძველეს თარგმანებს სომხური ენიდან შესრულებულად თვლის. უკანასკნელ ათწლეულებში ქართულ მეცნიერებაში ამ შეხედულების ალტერნატიული თვალსაზრისი გამოიკვეთა, რომელიც ბიბლიური წიგნების თავდაპირველ ქართულ რედაქციებს უპირატესად ბერძნულ დედნებს უკავშირებს და სომხურის კვალს შემდგომი ეპოქის გადამუშავებად მიიჩნევს. ეს თვალსაზრისი ეფუძნება შუასაუკუნეების საქართველოში დამკვიდრებულ აზრს, უძველესი ქართული თეოლოგიურ-ფილოსოფიური ტერმინოლოგიის ფაქტებს, ბიბლიური ტექსტების ხანმეტური ფრაგმენტების უახლეს ფილოლოგიურ ანალიზს, სომხურ-ქართული საეკლესიო და კულტურული ურთიერთობების ისტორიული პროცესის მონაცემებს. ამ პრობლემას ეხება ბერნარ უტიეს წინამდებარე ნარკვევი, რომელიც კონკრეტულად *საქმე მოციქულთას* უძველესი ქართული რედაქციის სომხურიდან მომდინარეობის თვალსაზრისს კრიტიკულად განიხილავს და დაასკვნის: "ზუსტი არ ჩანს პროფ. გარიტისა და ევროპაში ფართოდ გავრცელებული აზრი, რომ საქმე მოციქულთა თარგმნილია სომხურიდან."

რედაქტორი

საკვანძო სიტყვები: *საქმე მოციქულთა, ჟ. გარიტი*

პროფ. ჟ. გარიტმა ლუვენში გამოსცა საქმე მოციქულთას ძველი ქართული ვერსია სინას მთის ორი ხელნაწერის

1) სომხურიდან თარგმნილია „საქმეთას“ ძველი ქართული ვერსია.

2) ქართული ვერსიის სომხური დედანი სომხური ვულგატა არ არის (ვულგატის უძველესი ხელნაწერები მეცამეტე საუკუნისა).

3) პირველადი ქართული ვერსიის ძველი – დაკარგული – სომხური დედანი, როგორც ჩანს, ძველი სირიული ვერსია იყო (განსხვავებული ფეშიტასაგან).

4) სომხურიდან ნათარგმნი ქართული ვერსია შესაძლებელია იყოს გადასინჯული ბერძნულ ტექსტთან შესათანხმებლად.

ასე რომ საქმე მოციქულთას ძველი ქართული ვერსიის ისტორია ქართული ოთხთვის ვერსიის სრულიად მსგავსი ჩანს [იხ. 5, გვ. 144-165].

ესე იგი, აქ ძირითადად ჩანს დასავლეთ ევროპაში მიღებული აზრი, რომ ბიბლია ქართულად თარგმნილია დაკარგული სომხური დედნიდან, ხოლო თვით სომხური თარგმნილია დაკარგული სირიული დედნიდან. მეთოდოლოგიურად, ეს ნიშნავს, რომ ვაშენებთ ვარაუდს ვარაუდზე. განა შეიძლება შედეგი მტკიცე იყოს?

განვიხილოთ პროფ. გარიტის არგუმენტები დეტალურად:

1, 26. აქ მხოლოდ მითითებულია, რომ ქართული ტექსტი ძველი რედექციისაა, რადგან იგივე ვარიანტი არსებობს წმ. ავგუსტინესთან. მაგრამ ერთი ძალიან საინტერესო ფაქტი აქ მითითებული არ არის: ქართულში ვკითხულობთ "თანა-შე-ერაფხა", ესე იგი, ზმნა არის ორმაგი ზმნისწინით. ბერძნულშიც არის ზმნა ორმაგი ზმნისწინით: συ-κατ-εψηφισθη. ზმნისწინი არ არსებობდა არც სირიულ ენაში, არც სომხურში ბიბლიის თარგმანის დროს. ესეც ნიშნავს, რომ დედანი ბერძნული იყო! სხვათა შორის, ამ წიგნში არსებობს კიდევ სხვა ასეთი შემთხვევებიც: საქმე 3,18: წინამსწარ-ად-უთქუა: παρ-κατ-ηγγελων ეს მნიშვნელოვანია; 12,25: თანა-წარ-იყვანეს: συ-παρ-λαβοντες; 15, 37: თანა-წარ-იყვანა: συ-παρ-λαβειν. ესეც მნიშვნელოვანია, ეს საბუთი არ მომდინარეობს ბიბლიური რედექციების ზოგადი შედარებიდან, იგი სუფთა ენათმეცნიერული ხასიათისაა. ამის შესახებ უფრო ვრცელად მე ვსმჯელობდი ზურაბ სარჯველაძისადმი მიძღვნილ წიგნში.

საკუთრივ საქმე მოსციქულთასთან მიმართებით იხილეთ აგნეს უზუნიაანის სტატიაში.

VIII, 27. ინდოე: მთელ ანტიკურ სამყაროში მიღებული იყო, რომ ინდოეთის ოკეანის სანაპირო "ინდოეთი" იყო, ეთიოპიამდე. განსაკუთრებით ასე იყო ბერძნულ, სირიულ, სომხურ და ქართულ ლიტერატურებში.

VIII, 35. "წიგნთა": *საქმე მოციქულთაში* მხოლოდ აქ არის მხოლოდობითი რიცხვი ბერძნულში, ხოლო მრავლობითი - ქართულში. მაგრამ ორჯერ არის მხოლოდობითი ბერძნულშიც და ქართულშიც: 1, 16 და 8, 32; ხოლო სომხურში 8, 32 მრავლობითია. ქართულის დედანი ამ ორ ადგილს არ შეიძლება იყოს სომხური.

IX, 11. კიდევ, შვიდჯერ გვაქვთ მხოლოდობითი რიცხვი ბერძნულში და ქართულშიც, სადაც სომხურში მრავლობითია (იქ მხოლოდობითი არ არსებობს): 11, 11; 17,5; 18, 7 (ორჯერ); 21, 8; და 23,35. ვფიქრობ, აქ უადგილოდ არ იქნება შემდეგი სტატისტიკა: უშუალოდ ბერძნულიდან თარგმნილია „ძლისპირნი“, ვიყენებ აკადემიკოსი ელენე მეტრეველის გამოცემას. აქ ვიპოვე 93 შემთხვევა მრავლობითისა ბერძნული მხოლოდობითის ნაცვლად (სხვათა შორის, ეტლი), და 30 შემთხვევა მხოლოდობითი მრავლობითის მაგიერ: ესე იგი ეს ძალიან სუსტი საბუთია.

X, 43. *კელითა მით* ნაცვლად *მეშვეობით* ფართოდ გავრცელებულია ბიბლიის სალიტერატურო ტრადიციაში, თვით ბერძნულადაც: იხ., მაგალითად, ლევ. 10, 11: *კელითა=* δία χριστος, და ნიშნავს: *მეშვეობით*.

XV, 26. "თავი თვისი" წესიერი უკუქცევითი ნაცვალსახელია ქართულში, სადაც ბერძნულში, სირიულში და სომხურშიც ნახმარია "სული".

XVI, 21. ფრომნი: ეს არ არის არგუმენტი სომხურიდან მომდინარეობაზე, რადგან ეს ფორმა ქართულში ირანულიდან მოდის, ხოლო სომხურში საერთოდ არ ჩანს.

ამგვარად, ზუსტი არ ჩანს პროფ. გ. გარიტის და ევროპაში ფართოდ გავრცელებული აზრი, რომ *საქმე მოციქულთა* თარგმნილია სომხურიდან.

მითითებული ლიტერატურა:

1. Garitte, G., *L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres d'après deux manuscrits du Sinaï*, Louvain 1955.
2. აბულაძე, ი., *მოციქულისა საქმე*, თბილისი 1949.
3. Ropes J.H., *The Text of Acts*, Londres 1926.
4. Akinian N., *Surb Ep'rem meknut'wn gorcoc' ařak'eloc'*, Vienne 1921.
5. Lyonnet, S., *Les origines de la version arménienne et le Diatessaron*, Rome 1950.

Which language has the Georgian *Acts of the Apostles* been translated from?

Bernard Outtier

France

Abstract: The provenance of the Georgian biblical text today too remains one of the cardinal issues of Georgian studies. Many Georgian and foreign researchers have dealt with the question of from which language the oldest Georgian recensions of the biblical books were translated. The research was conducted not in a complex way but involved separate books or recensions. In European Oriental Studies, and partly in Georgian Philological circles the idea became gradually popular which, on the basis of an analysis of concrete sources carried out by N. Marr, I. Molitor, R. Blake and others considers the Armenian trace to be a revision of the subsequent period. This idea is based on the view held in Medieval Georgia, facts of the earliest theological – philosophical terminology, the most recent philological analysis of the *khanmeti* fragments of biblical texts, the evidence of the historical process of Armenian-Georgian ecclesiastical and cultural relation. Bernard Outtier's present essay deals with this issue. In particular, it gives a critique of the view on the Armenian provenance of the oldest Georgian recension of the Acts of the Apostles and concludes: "the idea of Prof. Garitte, widely agreed upon in Western Europe, that the Georgian *Acts of the Apostles* was translated from the Armenian, does not seem true".

The editor

Key Words: *Acts of the Apostles, G. Garitte*

Prof. G. Garitte edited in Louvain the old Georgian redaction of the *Acts of the Apostles* based on two manuscripts from Mount Sinai, in 1955. At that time, he had not seen the edition by I. Abuladze (Tbilisi, 1949).

In the introduction to his edition, Prof. G. Garitte writes: "The interest of the Georgian version appears immediately in a great number of noteworthy readings, such as the following":

I 26 თანაშეერაცხა ათერთმეტთა მოციქულთა
მეთორმეტედ connumeratus-est undecim apostolis ut-duodecimus;
compare St. Augustin, *Contra Felicem manichaeum* I 4 (J. H. Ropes,

The Text of Acts, p. 11) simul deputatus est cum undecim apostolis duodecimus.

VIII 27 იხლოა indus and იხლოეთი India for Αιθιοψ and Αιθιοπων; peš. ܐܝܬܝܘܦܝܘܬܝ Aethiops and ܐܝܬܝܘܦܝܘܬܝ Aethiopum; Arm. Vulgate եթեովպացի Aethiops and եթեովպացաց Aethiopum. But in the Commentary by Ephrem, preserved in Armenian, ed. N. Akinian, Vienna 1921, p. 19, l. 5: հոգայն որ ի Հնդիկս գործէր the Spirit who worked in India.

VIII 35 წიგნთა ამთა გან from the books, for: απο της γραφης ταυτης; compare Arm. Vulgate ի գրեցս յայցսանէ from these books.

IX 11 ტაძართა მათ იოვდაასთა in the temples of Judaea for εν οικια Ιουδα; compare Arm. Vulgate յապարանսն Յուդայ in the mansions of Judas (plurale tantum).

X 43 շրջոտա մით խեղոխա մոխսաձոտա by the hand of his name for δια του ονοματος αυτου; Arm. Vulgate անուամբ by the name; peš. ܕܒܝܫܡܝܗ by his name.

XV 26 თავნი თვხნი მიხცნეს they gave themselves, for παραδεδωκοσι τας ψυχας αυτων; Arm. Vulgate մասնեցին զանձինս իրեանց they gave their souls; peš. ܐܘܬܘܪܘܢܝܘܬܝܗܘܢ they gave their souls.

XVI 21 ფრომნი Romans: Observe this very old form of the Georgian word ჰრომი Roman; it is found in the Adysh manuscript of the Gospels (Jo XIX 20; Lk XXIII 38).

We intend to submit elsewhere a detailed study of the origin of the Georgian text of the *Acts*. Nevertheless, the following conclusions may already be drawn:

1) The old Georgian version of the *Acts* was translated from Armenian.

2) The Armenian text, which was the basis for the Georgian version, is not the Armenian Vulgate which we have now (its manuscripts are not older than the 13th century).

3) The old Armenian text (lost) from which the older Georgian version originates seems to have been modeled on an old Syriac version (different from the Peshitta).

4) The Georgian version translated from the Armenian may have undergone revisions, so as to be consistent with the Greek text.

The history of the Georgian version of the *Acts of the Apostles* thus appears in all respects similar to the history of the Georgian version of the Gospels (see Lyonnet, *Les origines de la version arménienne et le Diatessaron*, IInd part, chapter 4, *The Georgian version*, p. 144-165, Rome 1950)".

What we deal with here is the generally prevalent opinion in Western Europe that the Georgian Bible was translated from a lost Armenian model, and that this very Armenian was translated in turn from a lost Syriac model. Methodologically speaking, it means adding an assumption to an assumption: can the result be sound?

Well, let us consider Prof. G. Garitte's arguments one by one.

I 26: here Prof. G. Garitte just pointed out that the Georgian text belongs to an old recension, since the same variant is present in St. Augustine's text. But a very interesting fact is not taken into consideration: in Georgian, we read თანა-შე-ერაცხა, that is the verb has a double preverb. In Greek too, the verb has a double preverb: συν-κατ-εψηφισθη. Double preverbs did not exist in Syriac, nor in Armenian when the Bible was translated. This means that the model for the Georgian was Greek. Moreover, there are other such instances in this book: Acts 3, 18 წინადასწარ-აღ-უთქუა: προ-κατ-ηγγειλεν; 12, 25 თანა-წარ-ოყვანეს: συμ-παρα-λαβοντες; 15, 37 თანა-წარ-ოყვანა: συμ-παρα-λαβειν. This is noticeable because it is not an «evidence» taken from biblical redactions, it is a pure linguistic fact. I elaborated more on this in a contribution to a book dedicated to Zurab Sardjveladze, and, for the book of *Acts*, a more comprehensive study has been done by Agnès Ouzounian.

VIII 27 Indian, India: in the ancient world as a whole, it was commonly held that the entire waterside of the Indian Ocean was "India", up to Ethiopia. This is the case in the Greek, Syriac, Armenian and Georgian literatures.

VIII 35 For "Book", we have only here the singular in Greek and plural in Georgian. We have twice the singular both in Greek and Georgian: 1, 16 and 8, 32. Since the Armenian has the plural in 8, 32, it cannot be the model.

IX 11 Once more, we have seven times the singular in both Greek and Georgian, but a plurale tantum in Armenian: 11, 11; 17, 5; 18, 7 (twice); 21, 8 and 23, 35. I think here, as for VIII 35, the following statistics will not be out of place: the Hirmoi (ბღობჰორნი)

have been translated into Georgian directly from Greek (there is no Armenian translation, anyway). Using the critical edition by Elene Metreveli (Tbilisi 1971), I found 93 times a plural translating a Greek singular (and უტლი is one of these) and 30 times a Georgian singular rendering a Greek plural. We have to conclude that this kind of argument does not lead to tangible evidence.

X 43 "By the hand", instead of "by", is very common in the literary tradition of the Bible, beginning with Greek: see, for instance, Acts 11, 30: δια χειρος, for: by.

V 26 "his head", is the regular reflexive in Georgian, whereas Greek, Syriac and Armenian have: "his soul".

XVI 21 This is no argument for an Armenian model, since this form does not occur in Armenian and comes from Iranian.

So, the idea of Prof. G. Garitte, widely agreed upon in Western Europe, that "the Georgian *Acts of the Apostles* have been translated from Armenian", does not seem to be true.

References:

1. Garitte, G., *L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres d'après deux manuscrits du Sinaï*, Louvain 1955.
2. Abuladze, I., *Acts of the Apostles*, Tbilisi 1949 (in Georgian).
3. Ropes J.H., *The Text of "Acts"*, Londres 1926.
4. Akinian N., *Surb Ep'rem meknut'iw n gorcoc' ařak'eloc'*, Vienne 1921.
5. Lyonnet, S., *Les origines de la version arménienne et le Diatessaron*, Rome 1950.

მოციქულთა საქმის ქართულ ვერსიასთან დაკავშირებული საკითხები

აგნეს უზუნიანი

INALCO, ICP, პარიზი, საფრანგეთი

რეზიუმე. იმის პრეტენზიის გარეშე, რომ გადამწყვეტი პასუხი გავცეთ შეკითხვას თუ რომელი, ბერძნული თუ სომხური ორიგინალიდან ითარგმნა მოციქულთა საქმის ქართული ვერსია, გვინდა, თქვენი ყურადღება მივაპყროთ ბერძნული, ქართული და სომხური ტექსტების შედარებითი შესწავლის დროს შენიშნულ რამდენიმე ენობრივ მოვლენას.

ქვემოთ განვიხილავთ სამ საკითხს. ორი მათგანი მოციქულთა საქმის ქართულსა და სომხურ ვერსიებს შეეხება, ხოლო მესამე კი - თხზულების ქართულსა და ბერძნულ ვერსიებს.

საკვანძო სიტყვები: ბიბლიური წიგნების ქართული რედაქციები, საქმე მოციქულთა

1. Plurale tantum

1.1. საკითხი Plurale tantum-ის, ანუ, მხოლოდ მარვლობითის ფორმით გამოყენებადი არსებითი სახელების შესახებ განუწყვეტლივ წინა პლანზე იწევს, როდესაც ქართული ტექსტის სომხურიდან წარმომავლობაა დასამტკიცებელი. მართლაც, ცნობილია, რომ ძველი სომხური იმ ტერმინთა დიდ რაოდენობას მოიცავს, რომელთა მოხმარებაც მხოლოდითის ფორმით შეუძლებელია. ამის მაგალითად არსებითი სახელი „ცა“ გამოდგება.

1.2. ცა-ნი ო იპαὸς ἐρκίν-ῖ erkin-k'

სომხური ტერმინი ἐρκίν-ῖ erkin-k' „ცა“ ჩვეულებრივ, მრავლობითში მოიხმარება. რაც შეეხება, ქართულ ტერმინს „ცამ“, იგი მხოლოდითშიც შეიძლება შეგვხვდეს და მრავლობითშიც¹.

¹ ლექციონარებით შემონახულ მოციქულთა საქმის პერიკოპებში, „ცამ“ ოთხგზის გვხვდება მხოლოდითსა და მრავლობითში. ერთი ამ ოთხგზის მრავლობითში მოხმარებული „ციდან“ ბერძნულშიც მრავლობითის ფორმას შეესატყვისება (საქ მოვ., 7, 56).

1.2.1. ქართულ *მოციქულთა საქმეში* სამგზის გვხვდება „ცა“ მრავლობითში (იხ. მაგალითებში დახრილად) იქ, სადაც ის ბერძნულში მხოლოდითის ფორმაა (იხ. გამუქებით), ხოლო სომხურში კი მრავლობითისა (იხ. დახრილად);

აი, ორი¹ ამ სამი მაგალითიდან:

მოც. საქმე 2, 19:

და ვსცე ნიშებ *ცათა შინა* და სასწაულ ქუეყანასა ზედა, სისხლი და ცეცხლი და არბური კუამლისად

καὶ δῶσα τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ ἔνω καὶ τημεῖα ἐπὶ τῆς γῆς καὶ αἶμα καὶ πῦρ καὶ ἄπειρα κατανοῖ

Եւ տաց სշასս *յերկիხս* ի վեր, եւ նշասս յերկիր ի խոնարհ, արիւն եւ հուր եւ մրիկ ծխոյ: ew tac' nšans yerkins i ver, ew nšans yerkir i xonarh, ariwn ew howr ew mrrik cxoy.

მოც. საქმე 7, 49

ცანი საყდარნი ჩემნი არიან და ქუეყანად კუარცხბერკი ფერცთა ჩემთაჲ. რაზამი სახლი მიშწნეთ მე, - თქუა უფალმან, - ანუ რამე ადგილი იყოს განსასუენებელისა ჩემისად?

Ὁ οὐρανός μοι ἴσους, ἢ δὲ γῆ ὑποπτόδιος τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομησέτε μοι, λέγει κύριος, ἢ τίς τόπος τῆς καταπαύσεώς μου;

յերկիք արօո իմ ես, եւ երկիր պատուանդան ուից իմոց. որպիսի^o տուն շինեցք ինձ՝ ասէ տէր. կամ զի՞նչ տեղի հանգստեան իմոյ. *erkink' at'ot im en, ew erkir patowandan otic' imoc'. orpisi? town šinec'ek' inj, asê têr. kam zi?nč' teli hangstean imoy.*

¹ მესამე მაგალითს "ცის" მრავლობითის ფორმისა *საქ. მოც. 10, 11* -ში ვხვდებით: და ზედვიდა, ვითარ *ცანი* განხუმულ იყვნეს, და ჭური რამე მსგავსი დიდისა ტილოდსად ოთხთავე კიდეთა ზეცით ქუეყანად / OGL რამეთუ ზედვიდა, ვითარ *ცანი* განხუმულ იყვნეს და ჭური რამე დიდი, მსგავსი ტილოდსად, ოთხთავე კიდეთა ზე ეპყრა და დამოკვიდა ზეცით ქუეყანად. καὶ θεωρεῖ τὸν οὐρανὸν ἀνεψυμένον καὶ καταβῆντον σταῖνός τι ἀς ὀμόσῃν μεγάλην τέσσαρσις ἄρχαῖς καθήμενον ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τῆς αἰτίας *զերկիხս* բացեալ. եւ զտրեցուց տղտոց կախեալ անօր ինչ իբրև կտտոյ մեծի իջեալ աստեալ ի վերայ երկրի. ew tesanê *zerkins* bac'eal. ew zc'orec'ownc' t'etnoc' kaxeal anot' inc' ibrew ktawoy meci ijeal nsteal i veray erkri.

1.2.2. ეს ორი ციტატა განსაკუთრებით იმითაა საინტერესო, რომ საქმე ეხება ძველი აღთქმის ნაწყვეტებს, კერძოდ კი - იოველ და ისაია წინასწარმეტყველისას. ამასთან, ორივე შემთხვევაში, ძველ აღთქმაში „ცა“ მხოლობითშია, ისევე, როგორც ბერძნულში.

იოველ წინასწარმეტყველი 2, 30/LXX იოველ წინასწარმეტყველი 3, 3
და ვსცე ნიშები ცასა შინა ზე და სასწაულუბ ქუეყანასა ზედა ქუე, სისხლი და ცეცხლი და აღმური კუამლისა.

καὶ ὄσσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἄψιδα καταισνῶ·

Et tuas signas *ქსქქხს* i ქსქ, Et tuas signas *ქსქქქ* i ქსსაჲს, აჲსს Et hinc Et *ქქქქქ* dicitur: ew tac' nšans *yerkins* i ver, ew nšans *yerkir* i xonarh, ariwn ew howr ew mrrik *cxoy*.

ისაია წინასწარმეტყველი 66, 1

ცაი საყდარ ჩემდა, ხოლო ქუეყანა კუარცხლბეც ფერჯთა ჩემთა, რომელი სახლი, ადგილი მიშენოთ მე? - თქუა უფალმან, - და რომელი ადგილი განსუენებისა ჩემისა?

Ὁ οὐρανός μοι ἔσθαι ὄσος, ἢ ὅτι ἐγὼ ἰδοιόμην τὸν οὐρανὸν μου· οὐρανὸν οὐρανὸν οἰκοδομησέτε μοι; ἢ ποῖός ἐστι τόπος τῆς καταπαύσεώς μου;

ქქქქქ აჲსი iქ სს Et *ქქქქქ* აჲსთიასჲს ითიქ iქი: n' *ქქქქქ* თთის *ქქქქქ* iქნდ აჲს თქქ, *ქქქ* n' *ქქქქქ* iქს *ქქქ* აჲს თსიქ *ქქქქქ* iქი: *erkink'* at'of im en, ew *erkir* patowandan otic' imoc'. *o?rpisi town šinic'ek'* inj asē tēr, kam *o?rpisi inč' ic'ē ayn* teli hangstean imoy.

ქვემოთ გთავაზობთ შემაჯამებელ ტაბულას ტერმინ "ცასთან" დაკავშირებით: მრავლობითის ფორმა მოციქულთა საქმიდან, მსგავსად სომხურისა, წითლითაა მითითებული. მხოლობითის ფორმა ძველი აღთქმიდან, მსგავსად ბერძნულისა - ლურჯად.

მოც. საქმე 2, 19	იოველი 2, 30 / LXX იოველი 3, 3	მოც. საქმე 7, 49	ისაია 66, 1
<i>ცათა შინა</i>	<i>ცასა შინა</i>	<i>ცანი</i>	<i>ცაი</i>
<i>pluriel</i>	<i>singulier</i>	<i>pluriel</i>	<i>singulier</i>
<i>ἐν τῷ οὐρανῷ</i>	<i>ἐν τῷ οὐρανῷ</i>	<i>ὁ οὐρανός</i>	<i>ὁ οὐρανός</i>
<i>singulier</i>	<i>singulier</i>	<i>singulier</i>	<i>singulier</i>
<i>ქსქქხს</i>	<i>ქსქქხს yerkins</i>	<i>ქსქქქ erkink'</i>	<i>ქსქქქ</i>

<i>yerkins</i>			<i>erkink'</i>
<i>pluriel</i>	<i>pluriel</i>	<i>pluriel</i>	<i>pluriel</i>

1.3. იმ შემთხვევაშიც, თუ ვივარაუდებთ, რომ "ცის" მრავლობითის ფორმით ხმარება ქართულში არავითარ უცნაურობას არ წარმოადგენს, მაინც აღსანიშნავია, რომ ძველი აღთქმის ორსავე ციტატაში მხოლოდითის ფორმა გვხვდება და ეს მაშინ, როცა *მოციქულთა საქმეში* მრავლობითის ფორმებია. ჩვენი აზრით, საკმაოდ საფუძვლიანია *მოციქულთა საქმის* ამ ძველ აღთქმისეულ ციტატებში სომხური ვერსიის კვალის არსებობის ვარაუდი.

შესაძლებელია სხვა მაგალითებზეც მითითება, როცა ქართული და სომხური ტექსტები მრავლობითის ფორმებს იძლევიან, მაშინ, როცა ბერძნულში მხოლოდითი ზის. ბევრია ისეთი მაგალითებიც, როცა ქართული და სომხური ვერსიები ერთმანეთს არ ეთანხმებიან. თუმცა, ჩვენ გვეჩვენება, რომ შემთხვევები, სადაც ქართული ვერსიის მრავლობითი სომხურის *plurale tantum*-ს შეესაბამება მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული, როცა იმის გარკვევა გვსურს, თუ რა როლი ითამაშა *მოციქულთა საქმის* სომხურმა ვერსიამ ქართული თარმანის წარმოშობაში.

მოციქულთა საქმის ქართული, სომხური და ბერძნული ვერსიების შედარებითი შესწავლისას კიდევ ერთ გამოთქმას წავაწყდით, რომელიც ამ კონტექსტში საინტერესოდ გვეჩვენა და სურვილი გვაქვს, თქვენი ყურადღება მასაც მივაპყროთ.

2. სპეციფიკური გამოთქმა

2.1. სომხური გამოთქმა *hրաման տամ hraman tam*, სიტყვასიტყვით - „ბრძანების გაცემა“ - ძალიან ხშირი მოხმარებისაა. მიუხედავად ამისა, ზმნა, რომელიც ყველაზე ხშირად მოიხმარება „ბრძანების გაცემის“ აღსანიშნად არის *hրամայեմ hramayem*, რომელიც ბიბლიაში უფრო ხშირია ბერძნულ *κελεύω*-ს შესატყვისად; საზოგადოდ, *κελεύω*-ს ფარდად ქართულში „ბრძანება“-ს ვხვდებით.

2.2. *მოციქულთა საქმეში* ორგზის ვხვდებით გამოთქმას *hրամან տամ hraman tam*. პირველში ამ შემთხვევათაგან (*მოც.*

2.4. სომხურსა და ქართულ ბიბლიაში მოც. საქმე 7, 44-ის უფრო ზუსტ შესატყვისს ვხვდებით. საქმე ეხება „გამოსლვათა“ 38, 21-ს, რომელიც ქართულშიც და სომხურშიც შეიცავს გამოთქმას „ბრძანების გაცემა“:

გამოსლვათა 38, 21

და ესე არს ბრძანებისა განწესებაჲ კარვისა მის საწამებელისაჲ, ვითარცა-იგი ბრძანებაჲ მოსცა მოსეს მსახურებისა მის ყოფად ლევიტელთა ითამარის მიერ, ძისა აჰრონის მღდლისაჲთა.

ნუ այუ ლჳ ყაყანას ჯიჳრასიხს վկայութեան. որպէս հրամանს եւս մովսիսի կազմել զպաշտօնն դէստացցոցն ի ձեռն ի թսամարայ որդւոյ ահարոնի քահանայի: Ew ays ér payman xoranin vkayowt'ean. orpêš hraman et movsisi kazmel zpaštónn lewtac'woc'n i je'n it'amaray ordwoy aharoni k'ahanayi.

2.5. ამგვარად, თუ სომხურში გამოთქმას *հրամանს տամ hraman tam* არავითარი განსაკუთრებული იერი არ დაჰკრავს, სამაგიეროდ, მისი ქართული შესატყვისი ბრძანების მიცემა საკმაოდ თავისებურად უნდა ჩაითვალოს. ჩვენი აზრით, ძნელი იქნებოდა სხვაგვარად, თუ არა სომხურის გავლენით აგვეხსნა გამოთქმა ბრძანების მიცემა *საქმე მოციქულთას* განხილულ მუხლში.

ამ მოხსენების ბოლო ასპექტი ზმნისწინიანი ფორმების პრობლემატიკას ეხება.

3. ზმნისწინიანი ფორმები

3.1. ზმნისწინიანი ფორმების პრობლემატიკა სრულიად განსხვავებულია *plurale tantum*-ის პრობლემისაგან ქართული თარგმანის წარმომავლობის საკითხის კვლევაში. მართლაც, სომხური ენა ბიბლიის თარგმნის ეპოქაში ძალიან ნაკლებად თუ იცნობს ან მიმართავს ზმნისწინიან ზმნათა ფორმებს. სომხურ ტექსტს ამ საკითხში ბევრის არაფრის თქმა შეუძლია. სამაგიეროდ, ქართულში ზმნისწინიანი ფორმების საკითხი ძალიან საინტერესოდ დგას. მართლაც, არა მარტო ზმნისწინი არაა იშვიათი ქართულში, არამედ ზმნისწინის დართვით ზმნის ჩამოყალიბებაც სრულიად ჩვეულებრივი პროცესია და, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ეს სიტყვათწარმოქმნის შინაგანი, ბუნებრივი მეთოდია ქართულისათვის. მაგალითისთვის „შუშანიკის წამების“, როგორც ქართულად შედგენილი

ჩვენთვის ცნობილი უძველესი ტექსტის ამ ნაწყვეტს მოვიტანდით:

შუშანიკის წამება, 16,26,8

თანადაუჯდა და ჰკითხვიდა სალმოზათა მათთვის.

ამრიგად, აქ ფორმა „თანადაუჯდა“ გვხვდება, რომელიც ზმნისწინებით „თანა“ და „და“ გახლავთ ფორმირებული.

3.2. დავუბრუნდეთ საქმე მოციქულთას ტექსტს.

ჟილ დორვალისადმი მიძღვნილი სტატიების კრებულში ბერნარ უტიემ ორმაგი ზმნისწინებით ფორმირებული ქართული ზმნების სია წარმოადგინა; მათ ბერძნულშიც ორმაგ ზმნისწინიანი ზმნები შეესაბამებათ:

საქ. მოვ. 1, 26¹: თანაშეერაცხა, συ-κατ-εψηφισθη.

საქ. მოვ. 3, 18: თანაძსწარადუთქუა, προ-κατ-ηγγελειλεν.

საქ. მოვ. 12, 25: თანაწარიყვანეს, συ-παρα-λαβοντες.

საქ. მოვ. 15, 37: თანაწარიყვანა, συ-παρα-λαβειν.

აღვნიშნოთ, რომ ამ ზმნების პრველ ქართულ და ბერძნულ ზმნისწინებში სრული შესატყვისობა შეინიშნება.

სυ- თანა-

προ- წინაძსწარ-

მაგრამ ამ შესაბამისობიდან გამომდინარეობს თუ არა ის, რომ ქართული ტექსტი მაინცდამაინც ბერძნულზეა დამოკიდებული? თუ ვუპასუხებთ, რომ ეს მართლაც ასეა, განა ძალიან ზედაპირულები არ აღმოვჩნდებით?

სინამდვილეში მონაცემები საკმაოდ კომპლექსურ სურათს იძლევიან. ქართულში შესაძლებელია ისეთი მასალის დანახვა, სადაც ორმაგ ზმნისწინიანი ფორმები ბერძნულში ერთ ზმნისწინიან ფორმებს შეესატყვისება და პირიქით, ერთ ზმნისწინიანი ქართულის ფორმები ორ ზმნისწინიანების შესაბამისი ჩანს ბერძნულში.

3. 3. ასე მაგალითად, *საქ. მოვ. 3, 18*-ს შეიძლება შევუპირისპიროთ *საქ. მოვ. 7, 52*: ორივე მუხლში გვხვდება ზმნა *προ-κατ-αγγελω* ორმაგი ზმნისწინით. რაც შეეხება

¹ *საქ. მოვ. 1, 26* და *თანაშეერაცხა* ათერთმეტთა მოციქულთა მეთორმეტედ *και συκαταεψηφισθη μετδ των ενδεκα αποστολων*. სხვა მუხლების ციტიტებას ქვემოთ ტექსტში შემოგთავაზებთ.

ქართულ ვერსიას, თუ *საქ. მოც. 3, 18*-ის შესატყვისად ორმაგზმისწინიანი ფორმა გვხვდება ქართულში, სამაგიეროდ, *საქ. მოც. 7, 52*-ში ერთზმისწინიანი ფორმა ზის (ამ შემთხვევაში გვერდს ვუვლით გრამატიკულ პრობლემას იმის თაობაზე, „წინასწარ“ ზმისწინად უნდა იქნეს მიჩნეული, თუ ზმისზედად).

საქ. მოც. 3, 18

ხოლო რომელი-იგი ღმერთმან წინასწარ აღუთქუა პირითა ყოველთა წინასწარმეტყუელთა მისთა მიერ, ვნებაჲ ცხებულისა მისისაჲ, აღასრულა ესრეთ.

ὁ δὲ θεὸς ἂν προκατήγγειλεν διὰ στόματος πάντων τῶν προφητῶν παθεῖν τὸν Χριστὸν αὐτοῖς ἐπλήρωσεν οὐτως.

საქ. მოც. 7, 52

და მოწყვდნეს, რომელნი-იგი წინასწარ უთხრობდეს მოსლვასა მას წმიდისასა... [OLG წინასწარ უთხრობდეს]

καὶ ἀπέκτειναν τοὺς προκαταγγειλιαντας περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ δικαίου...

ანალოგიურად, თუ *საქ. მოც. 12, 25* და *საქ. მოც. 15, 37* ბერძნულში გვიჩვენებს სუμ-παρ-α-ლაβანა ორზმისწინიან ზმნას, რომელიც ქართულში გადმოტანილია ორზმისწინიანივე ფორმით „თანაწარყვანება“, სამაგიეროდ *საქ. მოც. 15, 38*-ში ბერძნული ზმნის პირველი ზმისწინი სუ-არაა თარგმნილი ქართულში, რომელიც უბრალოდ „წარყვანება“-ს გვთავაზობს.

საქ. მოც. 12, 25

თანაწარყვანეს იოვანეცა, რომელსა სახელი წოდებული იყო მარკოს

συμπαράλαβόντες καὶ Ἰωάννην τὸν ἐπικληθέντα Μάρκον

საქ. მოც. 15, 37

ბარნაბას ესრე უნდა, რადთამცა იოჰანე თანაწარყვანა Βαρνάβας δὲ ἐβουλεύσατο συμπαράλαβεῖν τὸν Ἰωάννην

საქ. მოც. 15, 38

არა წარყვანებად იგი
μη συμπαράλαβεῖν τοῦτον

3.4. საპირისპიროდ, *საქ. მოც. 15, 39* ქართულში ორზმნისწინიან ზმნას იძლევა: „თანა-წარ-ყვანება“, მაგრამ ამ ადგილას ბერძნულში გვხვდება ერთზმნისწინიანი ფორმა παρα-λαμβάνω.

საქ. მოც. 15, 39

და ბარნაბა თანა წარიყვანა მარკოს
τόν τε Βαρναβῆν παραλαμβάνοντα τὸν Μάρκον

3.5. ისეთ შემთხვევებსაც ვხვდებით, როცა ბერძნული ორზმნისწინიანი ფორმის ფარდად ქართულში მიმართულებითი ზმნისწინის უქონელი ფორმაა:

საქ. მოც. 1, 6

კულაად მოაგო სასუფეველი ისრაჴლსა
ἀποκαθιστάνεις τὴν βαισιλείαν τῷ Ἰσραήλ

სადაც ზმნისზედა „კულაად“ გარკვეულწილად ზმნისწინ ძიოს გადმოსაცემადაა მოხმარებული.

სხვა მაგალითი: *საქ. მოც. 22, 21*

და მრქუა მე: "წარვედ, რამეთუ მე ნათესავთა შორიელთა მიჯავლინო შენ".

καὶ εἶπεν πρὸς με, Πορεύου, ὅτι ἐγὼ εἰς ἔθνη μακρὰν ἐξαποστελῶ σε.

3.6. ზემოთდამოწმებულ მუხლში *საქ. მოც. 22, 21* ზმნა ἐξαπο-στέλλω გვხვდება; ამ ზმნის ფარდად ქართულს შეიძლება ჰქონდეს უზმნისწინო ფორმა, როგორც აქ, *საქ. მოც. 22, 21*-ში, ან იგივე ზმნა ზმნისწინით წარ- (*საქ. მოც. 7, 12*), ან კიდევ სხვა ზმნა ზმნისწინით გან- (*საქ. მოც. 17, 14*)

საქ. მოც. 7, 12

და წარავლინნა მამანი ჩუენნი პირველად.
ἐξαπέστειλεν τοὺς πατέρας ἡμῶν πρῶτον.

საქ. მოც. 17, 14

მუნქუესვე განყვანნეს ძმათა მათ პავლე და წარგზავნეს იგი ზღვსკიდიით კერძო.

εὐθὺς δὲ τότε τὸν Παῦλον ἐξαπέστειλαν οἱ ἄδελφοὶ πορεύεσθαι ἄς ἐπὶ τὴν θάλασσαν.

3.7. დასასრულისთვის აღვნიშნავთ, რომ მარტივ ზმნისწინიანი ფორმა „წარვლინება“ რომელსაც *საქ. მოც. 7, 12*

ში ვხვდებით და რომელიც ორზმნისწინიან ἔξ-απιο-στέλλα-ს შეესაბამება, *საქ. მოვ. 7, 14*-ში თარგმნის ამავე დროს ერთზმნისწინიან ἄ ἄπιοστέλλα-საც:

საქ. მოვ. 7, 14

წარვლინნა ἰოსეფ...

ἀπιοστέλλας δὲ Ἰωσήφ...

3.8. ამ ტიპის მაგალითების გამრავლებაც შეიძლება, მაგრამ ჩვენ იმ მაგალითების არასრული სიით შემოვიფარგლებით, რომლებიც ბერძნულშიც და ქართულშიც ორმაგზმნისწინიან ფორმებს მოიცავს:

ქართული	ბერძნული	მაგალითები
ორზმნისწინიანი	ორზმნისწინიანი	<i>საქ. მოვ. 1,26 3,18 12,25 15,37</i>
ორზმნისწინიანი	ერთზმნისწინიანი	<i>საქ. მოვ. 6,10 7,8 7,51 15,39 27,40 (OLG), etc.</i>
ერთზმნისწინიანი	ორზმნისწინიანი	<i>საქ. მოვ. 7,12 7,52 13,31 15,5 15,38 17,14 20,10, etc.</i>
უზმნისწინო	ორზმნისწინიანი	<i>საქ. მოვ. 1,6 11,22 12,11 13,41 15,3 18,28 22,21, etc.</i>

3.9. ჩვენ ვერ აღმოვაჩინეთ ქართულის ორზმნისწინიანი ფორმები, რომელთა შესატყვისიც ბერძნულში უზმნისწინო ფორმა იქნებოდა; მაგრამ თუ ზმნური ფორმებით არ შემოვიფარგლებით, ჩვენი სია შეიძლება შემდეგი მაგალითებითაც განვავრცოთ:

საქ. მოვ. 27,40

და კავნი ἰგი მოჰჰსნნეს და უტვენეს ზლუად, და მას თანა მიუტვენეს თანაშესაულებელნი ἰგი საჰეთანი, და აღიპყრეს აფრაჰ ἰგი მცირჲ, და ქარით ვერძო ეპყრა კიდედგან.

καὶ τὸς ἀγκύρας περιελόντες εἶσαν εἰς τὴν θάλασσαν, ἃμα ἀνέντες τὸς ζευκτηρίας τῶν πηδάλιων, καὶ ἐπάραντες τὸν ἄρτέμωνα τῆ ἡνεούσῃ κατεῖχον εἰς τὸν αἰγιαλόν.

სადაც „თანაშესაულებელი“, რომელიც თარგმნის ζευκτηρία-ს, მომდინარეობს ზმნიდან „თანაშეულება“ რომელის გამოყენებაც სხვაგან არსად დასტურდება.

3.10. ზმნისწინიან ფორმებზე დასკვნის გამოსატანად გვინდა აღვნიშნოთ, რომ იმ შემთხვევებშიც, სადაც ქართულ-ბერძნულში ორზმნისწინიან ზმნურ ფორმებში თანხვედრას ვამჩნევთ, ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ საქმე არ ეხება სისტემატურ დამთხვევებს ან რაიმე ავტომატურ შესატყვისობას. თუ ვიგულისხმებთ, რომ *მოციქულთა საქმის* ქართველ მთარგმნელს თვალწინ ბერძნული მოდელი ჰქონდა, მაშინ ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ მთარგმნელს მასზე დამოკიდებულების არავითარი კვალი არ დატყობია და თავისუფლად მოპყრობია თავის მოდელს. ამის შედეგად იგი ორზმნისწინიან ბერძნულ ფორმას ხარ ორზმნისწინიანი ქართული ფორმით თარგმნის, ხან ერთზმნისწინიანით, ხან უზმნისწინოთი და ხანაც ზმნისზედის თანხლებით წარმოდგენილი ზმნური ფორმით.

4. საბოლოოდ, ამ ლინგვისტური მიმოხილვის შედეგად, რომელმაც ლექსიკური ერთეულის „ცის“ თარგმნის პრობლემა, გამოთქმა „ბრძანების გაცემა“ და ზმნისწინიანი ზმნური ფორმების ანალიზი მოიცვა, მართებულად გვეჩვენება ვივარაუდოთ, რომ *მოციქულთა საქმის* ქართული ვერსია ბერძნულზეა დამოკიდებული, მაგრამ გამოსარიცხი არც ისაა, რომ მან აქა იქ სომხური ტექსტის კვალიც შემოგვინახა.

(თარგმნა თ. პატარიძემ)

Questions on the Georgian translation of the Acts of the Apostles

Agnès Ouzounian

INALCO, ICP, Paris, France

Abstract. Without claiming to answer the question of knowing from which language, Greek or Armenian, was translated the text of the *Acts of the Apostles* into Georgian, I would just draw attention to few linguistic events noted during a comparative reading of the *Acts* in its three variants – Greek, Georgian and Armenian.

Three points will be discussed here; the first two involve the Georgian and Armenian versions of the *Acts*, the third one involve the Georgian and Greek texts.

Key words: *Georgian Versions of Bible, Acts of the Apostles*

1. One plurale tantum

1.1. The question of the plurale tantum, id est substantives used only in the plural, is often put forward to uphold the fact that a text was translated from Armenian; Classical Armenian, as we know, includes a large number of terms which are not used in the singular. I will take here as an example the noun “sky”.

1.2. ԹՎ-ԾՕ Օ ՕՍԻՐԱՆՈՑ ԵՐԿԻԽՆ-Ք erkin-k’

The Armenian term ԵՐԿԻԽՆ-Ք erkin-k’ “sky” is used usually in the plural. As for the Georgian term ԹՎ-Ո “sky”, it occurs both in the singular and in the plural.

1.2.1. In the *Acts*, the Georgian “sky” occurs three times in the plural, where Greek has a singular and Armenian has a plural.

Here are two of the three Georgian occurrences of “sky” in the plural (the plural is italicized in the examples, the singular is bold):

Ac 2,19

და ვსცე ნიშებ ცათა შინა და სასწაულ ქუეყანასა ზედა, სისხლი და ცეცხლი და არმური კუამლისა

καὶ δάσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ σημεῖα ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα, αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἰσχυρὰ καπνοῦ

სე თაგ სჯასა *ქერქინს* ἰ վեր, სე სჯასა ქერქիր ἰ խոնարհ, արիս სე ხორ სე մրրիկ ծխոյ: ew tac' nšans yerkins i ver, ew nšans yerkir i xonarh, ariwn ew howr ew mrrik cxoy.

I will show wonders in the sky above, and signs on the earth beneath; blood, and fire, and billows of smoke.

Ac 7,49

ცანი საყდარნი ჩემნი არიან და ქუეყანად კუარცხბერკვი ფერკთა ჩემთად. რაბამი სახლი მიშწნეთ მე, - თქუა უფალმან, - ანუ რადმე ადგილი იყოს განსასუენებელისა ჩემისად?

Ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἢ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομησέτέ μοι, λέγει κύριος, ἢ τίς τόπος τῆς καταπαύσεώς μου;

ქერქინს արոთ ἰմ სე, სე ქერქիր պատուանդան ոտից իմոց որպիսի⁴ տուն շինեցեք ինձ՝ ասէ տէր. կամ զի՞նչ տեղի հանգստեան իմոյ. *erkink'* at'of im en, ew erkir patowandan otic' imoc'. orpisi? town šinec'ek' inj, asê têr. kam zi'nč' teli hangstean imoy.

Heaven is my throne, and the earth a footstool for my feet. What kind of house will you build me? says the Lord; or what is the place of my rest?

1.2.2. But if these two verses are interesting, it's mostly because they are Old Testament quotations, taken respectively from Joel and Isaia. Yet, in both instances, "sky" is singular in the Georgian text of the Old Testament, as in Greek.

Joel 2,30 / LXX Joel 3,3

და ვსცე ნიშები ცასა შინა ზე და სასწაულებ ქუეყანასა ზედა ქუე, სისხლი და ცეცხლი და აღმური კუამლისა.

καὶ δάσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἰσχυρὰ καπνοῦ·

სე თაგ სჯასა *ქერქინს* ἰ վեր, სე სჯასა ქერქիր ἰ խոնարհ, արիս სე ხორ სე մրրիկ ծխոյ: ew tac' nšans yerkins i ver, ew nšans yerkir i xonarh, ariwn ew howr ew mrrik cxoy.

And I will shew wonders in the heaven and in the earth, blood, and fire, and pillars of smoke.

Isaie 66,1

ცაი საყდარ ჩემდა, ხოლო ქუეყანა კუარცხლზეც ფერტთა ჩემთა, რომელი სახლი, ადგილი მიშენოთ მე? - თქუა უფალმან, - და რომელი ადგილი განსუენებისა ჩემისა?

’Ο οὐρανός μοι θρόνος, ἢ δὲ γῆ ἰσθῆτος τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομήσεται μοι; ἢ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου;

ერკინჲპ არითი ჰმ სს' ხუ ერკიქი ყასთოვანჲას ნაჲიგ ჰინგ: ნ' რაქიჲსი თონს ჳისიგეჲს ჰინდ სას სთერ, კამ ნ' რაქიჲსი ჰინგ ჰიგე აჲს სთელი ჲანგასუნას ჰინჲ: *erkink' at'of im en, ew erkir patowandan otic' imoc'*. o?rpisi town šinic'ek' inj asé tēr, kam o?rpisi inč' ic'ē ayn teli hangstean imoy.

The heaven [is] my throne, and the earth [is] my footstool: where [is] the house that ye build unto me? and where [is] the place of my rest.

Here is a summary table of the Georgian “sky”: plural in the Acts as in Armenian, singular in the Old Testament as in Greek:

Ac 2,19	Joel 2,30 / LXX Joel 3,3	Ac 7,49	Isaie 66,1
ცათა შინა	ცასა შინა	ცანი	ცაი
<i>plural</i>	<i>singular</i>	<i>plural</i>	<i>singular</i>
Ἐν τῷ οὐρανῷ	Ἐν τῷ οὐρανῷ	ὁ οὐρανός	ὁ οὐρανός
<i>singular</i>	<i>singular</i>	<i>singular</i>	<i>singular</i>
<i>ქერკინსუ yerkins</i>	<i>ქერკინსუ yerkins</i>	<i>ერკინჲპ erkink'</i>	<i>ერკინჲპ erkink'</i>
<i>plural</i>	<i>plural</i>	<i>plural</i>	<i>plural</i>

1.3. Although the use of the plural for the noun “sky” in Georgian is nothing exceptional, yet it is remarkable to have a singular form in the two verses in the Old Testament and a plural form for their quotation in the *Acts of the Apostles*. It seems tempting to me to see a trace of the Armenian version in the quotation of these Old Testament verses in the Georgian translation of the Acts of the Apostles.

Other examples could be given, where the Georgian and the Armenian texts show a plural while the Greek shows a singular. I could also give as many examples where the Georgian and the Armenian texts don't match. However I think that cases where the

plural of the Georgian corresponds to an Armenian plurale tantum should be considered in the question of knowing how big an influence had the Armenian text of the *Acts of the Apostles* in the Georgian translation.

In my comparative reading of the *Acts* in Greek, Georgian and Armenian, I came across a verb phrase which seemed odd and on which I propose to stop a moment.

2. A singular verb phrase

2.1. The Armenian verb phrase հրաման տամ *hraman tam*, literally "to give order", is quite common. However, the most common verb which means "to give an order, to order" is the verb հրամայեմ *hramayem*, which, in the Bible, conveys very often the Greek *κελεύω*; generally, in Georgian, we find the only verb ბრძანება as a translation of *κελεύω*.

2.2. There are two occurrences of the phrase հրաման տամ *hraman tam* in the Acts of the Apostles. In one of these occurrences, in Ac 7,44, we find, for this verb phrase, the Greek verb διατάσσω. However, there is an exact equivalent of the Armenian verb phrase in the Georgian text: ბრძანების მიცემა "to give order".

Ac 7,44

კარავი იგი საწამებელი იყო მამათა ჩუენთა თანა უდაბნოსა მას ზედა, ვითარცა-იგი ბრძანებაჲ მიცა მან, რომელ-იგი ეტყოდა მოსეს აღსაქმედ მისა მსგავსად საქმისა მის, რომელ-იგი ეხილვა მას.

Ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου ἦν τοῖς πατέραςιν ἡμῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ, καθὼς διατάξατο ὁ λαῶν τῷ Μωϋσῆ ποιῆσαι αὐτὴν κατὰ τὸν τύπον ὃν ἔωράκει.

Խորանն վկայութեան էր ընդ հարսն մեր յանապատին. որպէս *հրաման էտ* որ խօսէրն ընդ մովսիսի, առնել զայն ըստ օրինակին զոր էտէս: *xorann vkayowt'ean ér ënd harsn mer yanapatin. orpës hraman et or xósërn ënd movsisi, a'nel zayn ëst òrinakin zor etes.*

Our fathers had the tabernacle of the testimony in the wilderness, even as he who spoke to Moses commanded him to make it according to the pattern that he had seen.

2.3. There is, in this verse of the Acts, a reference to the Old Testament, more precisely to the Exodus. The order that Moses received to make the “tabernacle of testimony” according to the pattern he had seen is given in the verses Ex 25,9 and Ex 25,40:

Ex 25,9

καὶ ποιήσεις μοι κατὰ πάντα, ὅσα ἐγὼ σοι δεῖκνύω ἐν τῷ ὄρει, τὸ παράδειγμα τῆς σκηνῆς καὶ τὸ παράδειγμα πάντων τῶν σκευῶν αὐτῆς· οὕτως ποιήσεις.

According to all that I shew thee, [after] the pattern of the tabernacle, and the pattern of all the instruments thereof, even so shall ye make.

Ex 25,40

Ὅρα ποιήσεις κατὰ τὸν τύπον τὸν δεδειγμένον σοι ἐν τῷ ὄρει.

And look that thou make [them] after their pattern, which was shewed thee in the mount:

2.4. Yet in the Armenian and the Georgian Bibles, there is a more accurate matching of Ac 7,44; that is the verse Ex 38,21 which includes both in Armenian and in Georgian, the same verb phrase “to give order”:

Ex 38,21

და ესე არს ბრძანებისა განწესებამ კარვისა მის საწამებელისა, ვითარცა-ოგი *ბრძანებამ მოსცა* მოსეს მსახურებისა მის ყოფამ ლევიტელთა ითამარის მიერ, ძისა აჰრონის მღდლისადათა.

Եւ այս էր պայման խորանին վկայութեան. որպէս *հրաման ետ* մովսիսի կազմել զպաշտօնն դէստացոցն ի ձեռն իթամարայ որդւոյ ահարոնի քահանայի: ew ays ér payman xoranin vkayowt'ean. orpêš *hraman et movsisi kazmel zpaštónn łewtac'woc'n i jeřn it'amaray ordwoy aharoni k'ahanayi.*

This is the sum of the tabernacle, [even] of the tabernacle of testimony, as it was counted, according to the commandment of Moses, [for] the service of the Levites, by the hand of Ithamar, son to Aaron the priest.

2.5. Thus, if in Armenian the phrase is nothing exceptional, on the other hand, its Georgian equivalent ბრძანების მიცემა / ბრძანების მოცემა remains quite singular. It seems difficult to me to explain the use of the verb phrase ბრძანების მიცემა in Georgian in this verse of the *Acts of the Apostles* other than by the Armenian.

The last point of this lecture is about the question of preverb forms.

3. The preverb forms

3.1. The question of preverb forms arises in a whole different way from the question of the pluralia tantum in the debate about the language from which was translated the text of the *Acts of the Apostles* into Georgian. Indeed, at the time the Bible was translated, Armenian knows only very marginally the formation of the verbs by preverbation; the Armenian text has nothing to say here. On the other hand, the question of the preverb forms is of particular interest in Georgian. Indeed, not only the preverbs are not rare in Georgian but the preverbation is a common process to form verbs and, if I may say so, an intrinsic way to form words in Georgian. As proof of this, I'll cite the following sentence taken from the *Martyrdom of Shushanik*, text reputed to be the first to have been composed in Georgian:

Martyrdom of Shushanik 16,26,8

თანდაუჯდა და ჰკითხვიდა საღმობათა მათთვის.

He sat down with her and questioned her about her troubles.

where we find the form თანდაუჯდა made up of the preverbs თან and და.

3.2. But back to the Acts of the Apostles. In his article published in *les Mélanges offerts à Gilles Dorival*, Bernard Outtier introduced a list of two preverbs verbal forms in Georgian which correspond to a two preverbs verbal form in Greek. There are four in the Acts of the Apostles, or more precisely three different verbs for four occurrences:

Ac 1,26 : თანა-შე-ერაცხა: συγ-κατ-εψηφισθη.

Ac 3,18: წინამსწარ-აღ-უთქუა: προ-κατ-ηγγειλεν.

Ac 12,25: თანა-წარ-იყვანეს: συμ-παρα-λαβοντες.

Ac 15,37: თანა-წარ-იყვანა: συμ-παρα-λαβειν.

It should be emphasized that there is an exact match between the first preverb of the Georgian text and the first preverb of the Greek text in these verbal forms:

სუნ-	თანა-
პრო-	წინამსწარ-

But should we conclude from this that the Georgian necessarily depends on the Greek? Yes, you say. But wouldn't it be too simple?

The data, in fact, are complex. Indeed, we may as well find double preverb forms in Georgian, corresponding to a single preverb form in Greek, and vice versa, single preverb forms in Georgian corresponding to a double preverb form in Greek.

3.3. Thus, we can oppose the verse Ac 7,52 to Ac 3,18: the two verses have the same Greek double preverb verb *προ-κατ-αγγέλλω*. If in Georgian we find a double preverb form in Ac 3,18, however, in Ac 7,52, we find a single preverb form – I put aside the question of the grammatical nature of *წინასწარ*, preverb or simply adverb.

Ac 3,18

ხოლო რომელი-იგი ღმერთმან *წინასწარ* აღუთქუა პირითა ყოველთა წინასწარმეტყუელთა მისთა მიერ, ვნება ცხებულისა მისისაჲ, აღასრულა ესრეთ.

ὁ δὲ θεὸς ἂν *προκατηγγειλεν* διὰ στόματος πάντων τῶν προφητῶν παθεῖν τὸν Χριστὸν αὐτοῦ ἐπλήρωσεν οὕτως.

But the things which God announced by the mouth of all his prophets, that Christ should suffer, he thus fulfilled.

Ac 7,52

და მოწყვდნეს, რომელნი-იგი *წინასწარ* უთხრობდეს მოსლვასა მას წმიდისასა... [OGL *წინასწარ* უთხრობდეს]

καὶ ἀπέκτειναν τοὺς *προκαταγγειλαντας* περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ δικαίου...

they killed those who foretold the coming of the Righteous One...

Similarly, if in Ac 12,25 and Ac 15,37 the double preverb verb *συμ-παρα-λαμβάνω* is translated *თანა-წარ-ყვანება*, double preverb verb, on the other hand, the first preverb, *συν-*, of the Greek verb is not translated in Ac 15,38, which has a "simple" *წარყვანება*:

Ac 12,25

თანაწარყვანეს იოვანეცა, რომელსა სახელი წოდებული იყო მარკოს

συμπαράλαβόντες καὶ Ἰωάννην τὸν ἐπικληθέντα Μάρκον
also taking with them John whose surname was Mark

Ac 15,37

ზარნაბას ესრე უნდა, რადთამცა იოჰანე *თანაწარყვანა*

Βαρνάβας δὲ ἐβουλεύσατο συμπαραλαβεῖν τὸν Ἰωάννην
Barnabas planned to take John, who was called Mark, with them also.

Ac 15,38

არა წარყვანებად იგი
μὴ συμπαραλαβεῖν τοῦτον
not to take with them

3.4. Conversely, in Ac 15,39, we find the double preverb verb თან-
წარ-ყვანება in Georgian, where the Greek has a single preverb verb
παρα-λαμβάνω:

Ac 15,39

და ბარნაბა თან წარყვანა მარკოს
τόν τε Βαρναβᾶν παραλαβόντα τὸν Μάρκον
Barnabas took Mark with him.

3.5. There are also cases where, in front of a double preverb form in
Greek, the Georgian has a form without a preverb. As follows:

Ac 1,6

კუალად მოაგო სასუფეველი ისრაშლსა
ἀποκαθιστάνεις τὴν βασιλείαν τῷ Ἰσραήλ
you are now restoring the kingdom to Israel

where the adverb კუალად translates in a way the preverb ἀπο-
or:

Ac 22,21

და მრქუა მე: "წარვედ, რამეთუ მე ნათესავთა შორიელთა
მიგავლინო შენ".
καὶ εἶπεν πρὸς με, Πορεύου, ὅτι ἐγὼ εἰς ἔθνη μακρὰν ἐξαποστελῶ σε.
He said to me, 'Depart, for I will send you out far from here to the
Gentiles.'

3.6. In this verse Ac 22,21, there is the Greek verb ἐξ-απο-στέλλω.
However, in front of this verb ἐξ-απο-στέλλω, the Georgian may
have a verb with no preverb as here in Ac 22,21 but also the same
verb with the preverb წარ- (Ac 7,12) or another verb with the
preverb გან- (Ac 17,14):

Ac 7,12

და წარავლინნა მამანი ჩუენნი პირველად
ἐξαπέστειλεν τοὺς πατέρας ἡμῶν πρῶτον
he sent out our fathers the first time.

Ac 17,14

მუნქუესვე განყვანნეს ძმათა მათ პავლე და წარგზავნეს იგი ზღვსკიდით კერძო

εὐθέως δὲ τότε τὸν Παῦλον ἐξαπέστειλαν οἱ ἀδελφοὶ πορευέσθαι ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν

Then the brothers immediately sent out Paul to go as far as to the sea.

3.7. Note, finally, that the single preverb verb წარ-ვლინება found in Ac 7,12 to translate the double preverb verb ἐξ-απο-στέλλω, also translates the single preverb verb ἀποστέλλω in Ac 7,14:

Ac 7,14

წარვლინნა იოსეფ...

ἀποστείλας δὲ Ἰωσήφ...

Joseph sent...

3.8. We could multiply such examples, but I will only give a non exhaustive list of the verses that contain a double preverb form in Greek or in Georgian:

Georgian	Greek	occurrences
2 preverbs	2 preverbs	Ac 1,26 3,18 12,25 15,37
2 preverbs	1 preverb	Ac 6,10 7,8 7,51 15,39 27,40 (OGL), etc.
1 preverb	2 preverbs	Ac 7,12 7,52 13,31 15,5 15,38 17,14 20,10, etc.
0 preverb	2 preverbs	Ac 1,6 11,22 12,11 13,41 15,3 18,28 22,21, etc

3.9. I haven't found an example of a Georgian double preverb verb corresponding to a Greek form with no preverb, but if we don't limit ourselves strictly to the verbal forms, the list goes on with the following example:

Ac 27,40

და კვენი იგი მოჰყვანნეს და უტევნეს ზღუად, და მას თანა მიუტევნეს თანაშტესაუღლებელნი იგი საჭეთანი, და აღიპყრეს აფრად იგი მცირემ, და ქართთ კერძო ეპყრა კიდედგან.

καὶ τὰς ἀγκύρας περιελόντες εἶων εἰς τὴν θάλασσαν, ἧμα ἀνέντες τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων, καὶ ἐπάραντες τὸν ἄρτέμωνα τῆι πνεούσῃ κατεῖχον εἰς τὸν αἰγιαλόν.

Casting off the anchors, they left them in the sea, at the same time untying the rudder ropes. Hoisting up the foresail to the wind, they made for the beach.

where თანამესაუღლებელი "strap" which translates ζεσκτηρία is a derivative of a verb not documented elsewhere.

3.10. What I'd like to emphasize in conclusion to this question of the preverb forms, is that if it happens that there is correspondance between Georgian and Greek on a certain number of double preverb forms, there is nothing systematic, nothing automatic. At the opposite, the Georgian translator of the *Acts of the Apostles*, if he had a Greek text before him, at no time shown servility but acted very freely, translating the double preverb forms sometimes with a double preverb form, sometimes with a single preverb form, sometimes by a form with no preverb or by a verb with an adverb.

4. At the end of this linguistic journey which took as its starting point the Georgian "sky" and the point of arrival the preverb forms through the verb phrase "to give order", it seems reasonable to think that the Georgian version of the *Acts of the Apostles* depends on the Greek, but it is not excluded that it retains here and there some traces of the Armenian text.

პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ სომხური თარგმანი

მაია რაფაეა

*ბელნაწერია ეროვნული ცენტრის წამყვანი სპეციალისტი,
ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი*

რეზიუმე: პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებები“ ქართული ენიდან სომხურ ენაზე ითარგმნა 1248 წელს სამხრეთ საქართველოში მოღვაწე ქალკედონიტი ბერის, სიმეონ პლინძაპანეცის მიერ. სომხურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია გარკვეული ეჭვები სომხური თარგმანის ქართულიდან წარმომავლობის შესახებ. ქართული და სომხური ტექსტების ტექსტოლოგიურ-ფილოლოგიური შესწავლით უცილობლად დგინდება, რომ სომხური ტექსტი ქართულიდან არის შესრულებული. მთელი რიგი ფაქტობრივი მონაცემების გათვალისწინებით, სომხურ თარგმანს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს პროკლეს „კავშირნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ ქართული ტექსტის შესწავლის საქმეში.

საკვანძო სიტყვები: *პროკლე დიადოხოსი, იოანე პეტრიწი, სიმეონ პლინძაპანეცი, ამელახოსი.*

პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ შესახებ არსებულ დიდძალ სამეცნიერო ლიტერატურაში ძალზე მოკრძალებული ადგილი უკავია გამოკვლევებს მათი სომხური თარგმანის შესახებ. ქართულ მეცნიერებაში ი. აბულაძემ წინასწარი ნარკვევების სახით მიმოიხილა ისინი (1, 17-28; 2, 29-40;). სომეხ მკვლევართა ინტერესების ობიექტი მხოლოდ სომხური თარგმანის წარმომავლობისა და ავტორობის საკითხი აღმოჩნდა (4; 11, 667-668; 21, 122; 22, 151-152; 23, 99-100; 24, 148). ამით შემოიფარგლა სომხური თარგმანის შესწავლის ისტორია. არადა, სომხურ თარგმანს უცილობლად დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც პროკლეს „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნის“, ასევე პეტრიწის „განმარტებათა“ მეცნიერული კვლევა-ძიების საქმეში. დიდია

მისი მნიშვნელობა და ღირებულება პროკლე-პეტრიწის თხზულებათა ქართული ორიგინალის შესწავლის საქმეში.

პროკლესა და პეტრიწის ტექსტების სომხური თარგმანი შესრულებულია ქართული ენიდან 1248 წელს სამხრეთ საქართველოში პლინდაჰანქის მონასტერში მოღვაწე სომეხი ქალკედონიტი ბერის, სიმეონ პლინდაჰანცის მიერ. ეს ის სიმეონია, რომელსაც სომხური დიოფიზიტური წრეებისთვის ქართულიდან უთარგმნია სხვა ნაწარმოებებიც, როგორცაა იოანე დამასკელის „დიალექტიკა“ და „გარდამოცემა“ (16), იოანე სინელის „კლემაქსის“ პეტრე გელათელისეული ვერსია, რამდენიმე თხზულება არსენი იყალთოელის „დოგმატიკონიდან“ (2,29-40). ნ. აკინიანი მასვე მიაწერს ბერძნული „საგალობლებისა“ და „ქართლის ცხოვრების“ თარგმნას (4, 1-8).

პროკლეს „კავშირნის“-ის პლინდაჰანცისეულ თარგმანს საინტერესო ზედი ეწია მე-17 ს-ში. სიმეონ ჯუღაეციმ, გარნისის ეპისკოპოსმა, უცვლელად გამოიყენა სიმეონ პლინდაჰანცის მიერ თარგმნილი პროკლეს „კავშირთა“ ტექსტი. ოლონდ პეტრიწის „განმარტებების“ ნაცვლად მას საკუთარი განმარტებები დაურთო. მისი განმარტებები უფრო არისტოტელეს „ორგანონის“ ენაზეა ამეტყველებული, მოხმობილია დიონისე არეოპაგელი, ფილონ ალექსანდრიელი და ამავე დროს, ქრისტიანი საეკლესიო მამები (23, 99-100). ჯუღაეცი თავისი კომენტარებისთვის წამძღვარებულ წინასიტყვაობაში აღნიშნავს პროკლეს თხზულების დიდ ღირებულებას და გაკვირვებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ ძველ სომეხ მთარგმნელებს არ უთარგმნიათ პროკლეს ეს შრომა. იგი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ შესაძლოა, არსებობდა ძველი სომხური თარგმანი და იგი დაიკარგა. ჯუღაეცის შეხედულებით, ისიც დასაშვებია, რომ ძველმა სომეხმა მთარგმნელებმა იცოდნენ პროკლეს შრომის კავშირი პორფირი ფინიკიელის „შესავალსა“ და არისტოტელეს „კატეგორიებსა“ და „მეტაფიზიკასთან“ და რადგან ეს შრომები თარგმნილი იყო სომხურად, მათ არ ჩათვალეს საჭიროდ „კავშირნის“ თარგმნა. ჯუღაეცი ხელმეორედ კომენტარების მიზეზად ასახელებს იმას, რომ სიმეონ პლინდაჰანცის თარგმანის მიხედვით ჭირს პროკლეს ტექსტის გაგება (მატენადარანის № 8, 150r).

იმავე მე-17 ს-ში მეორე სომეხმა მწერალმა, სიმეონ ერევანეციმ, ისევ მიმართა პროკლე დიადოხოსის "კავშირთა" სიმეონ პლინდაჰანეცისეულ თარგმანს და თავისი კომენტარები დაურთო მას. სიმეონ ერევანეციმ იმავე პრეტენზიებს უყენებს, ახლა უკვე, ჯულაეცის განმარტებებს. მისი სიტყვებით, ჯულაეცის კომენტარებში ბევრი რამ არის შეცვლილი და აზრიც ხშირად არის დამახინჯებული (მატენადარანის № 1837, 108r).

სიმეონ ჯულაეცითა და სიმეონ ერევანეცით არ დამთავრებულა „კავშირისა“ და „განმარტებების“ სომეხური თარგმანების ისტორია. პროკლეს ტექსტი სიმეონ პლინდაჰანეცის სომეხური თარგმანიდან 1757 წელს ხელახლა ითარგმნა ქართულად იოანე ჯამბაკურ-ორბელიანის ინიციატივით და „სხვათა შემწეობით“ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, A 74, S 192). ჯამბაკურ-ორბელიანს შესანიშნავად სცოდნია პეტრიწისეული თარგმანისა და განმარტებების არსებობა, მაგრამ იგი მობოდიშებით შენიშნავს, რომ პეტრიწისეული თარგმანი ძნელი გასაგები იყო. ხოლო თუ როგორი მეცნიერული და მხატვრული ღირებულებრივი თანაფარდობა არსებობს იოანე პეტრიწის თარგმანსა და იოანე ჯამბაკურ-ორბელიანის „ახალ კავშირს“ შორის, კარგად არის შეფასებული ანტონ ბაგრატიონის (კათალიკოსის) მიერ : „ადამაღლებენ უდიდესითა ქების სიტყვებითა ახალსა კავშირსა, რომელ არს მეტაფისიკად სტოიკელთამ, განწყუნილი ვისგანმე სომეხთა ხუცისა, რამეთუ განაგდეს ვიეთმე თვთ იგი მეტაფისიკად სტოიკელთამ ახალთა ბრძენთა ქართველთა, თარგმნილი იოანესგან, ფილოსოფოსისა ჩუენისა, და განწყუნილი იგი ტერტერადსა ვისგანმე მეტაფისიკად თარგმანებულ ჰყუნეს ენისაგან სომეხთადასა ჩუენსა ზედა ენასა“ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, A 74). პროკლეს „კავშირისა“ და პეტრიწის „განმარტებების“ ქართულ - სომეხური თარგმანების სრული ისტორია ცალკე შესწავლას საჭიროებს.

სიმეონ პლინდაჰანეცის მიერ თარგმნილ პროკლეს „კავშირსა“ და პეტრიწის „განმარტებებს“ სომეხურ ხელნაწერებში ახლავს მთარგმნელის ანდერძი: „ითარგმნა წიგნი ესე, რომელიც არის კავშირი და ღვთისმეტყველების თავი პლატონური ფილოსოფოსის პროკლე დიადოხოსისა, სიმეონ უნდო ხუცესმონაზონის მიერ ქართული ენიდან

სომხურ ენაზე, სომხეთის ქვეყანაში, ქართველთა სავანეში, რომელსაც პლინძაჰანიე ეწოდება, დასაბამითგან 6756 [1248წ.]. გვედრები თქვენ, ძმანო, ფრიადი შრომით ვთარგმნე: ჯერ-ერთი, არ ვიყავ ღირსი ასეთი მსახურებისა ცოდვათაგან შეზღალოლობის გამო, [და] მეორე, რადგანაც ფრიად მოხუცებული ვიყავ და თვალთაგან, გონებისა და ძალისაგან მოუძღვრებული, 60 წლისა ვიყავ.

არ იყო თარგმნილი ჩვენს ენაზე ის, [რაც] ღვთისმეტყველების დედაა. პირველად მოხერხდა ეს წიგნი და მისი სიტყვებით განაწყო თავისი ღვთისმეტყველება, [აგრეთვე] დიონისე არეოპაგელმა და იეროთეოსმა თავისი წერილები სრულიად მისგან დაწერეს. გრიგოლ ღვთისმეტყველმაც თავისი ღვთისმეტყველება მისით გამოთქვა. ყველა ახალმა [მოღვაწემ] თავისი ღვთისმეტყველება ამავე სიტყვათა თხზულებიდან გამოიყვანა. ესაა საფუძველი და ძირი, დედა ყველასი. ამისგან მიიღეს მათ სისრულე. მაგრამ ისინი მცირე ნაკვეთნი არიან და მეც მის გამო ვთარგმნე, რომ ჩვენი ნათესავი არ იყოს მას მოკლებული. ახლა გვედრებით, რომლებმაც განკარგოთ ანდა გადაიღოთ, მომიხსენეთ ლოცვაში და ჩემი მცირედი სიტყვაც მიაწერეთ და ნურას გამოტოვებთ მისგან" (მატენადარანის ხელნაწერები №1500, 1121; №1832, 309).

ეს ანდერძი კარგად არის ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში (1, 17-28; 2, 29-40; 11, 667-668; 22, 151-152; 23, 99-100; 24, 148). მიუხედავად ანდერძის ცნობისა, რომ ძველი სომხური თარგმანი ქართულიდან არის შესრულებული და ამ ცნობას იმეორებენ სიმეონ ჯულაეცი და სიმეონ ერევანეცი, თანამედროვე სომეხ მეცნიერთა მხრივ გარკვეული ეჭვებია გამოთქმული სომხური ტექსტის ქართულიდან წარმომავლობასთან დაკავშირებით. პირველად ამ საკითხზე ეჭვი გამოთქვა არმენოლოგმა ფ. კონიბირმა. სომეხ მკვლევართაგან ზოგმა გაიზიარა კონიბირის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ არსებობდა პროკლე დიადოხოზის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნის“ ძველი სომხური თარგმანი, საიდანაც შესრულდა ქართული თარგმანი და ბოლოს, ამ ქართული დედნიდან ხელახლა ითარგმნა ტექსტი სომხურად (22, 42-45). სომეხი მეცნიერები თავიანთი შეხედულების დასაბუთების მიზნით შემდეგ მონაცემებს ეყრდნობიან: 1. არ არსებობს ქართული თარგმანის შემცველი ძველი ნუსხა, რომელიც

შეიძლება ყოფილიყო წყარო სომხური თარგმანისათვის. 2. სომხურ თარგმანში, ერთი მხრივ, დასტურდება ბერძნული ენის გავლენა, მეორე მხრივ, ისეთი სიტყვათწარმოებანი, რომლებიც უჩვეულოა ელინოფილური თარგმანებისთვის (23, 99-100). პირველი არგუმენტი თავისთავად მოიხსნა მას შემდეგ, რაც მკვლევრების ხელთ აღმოჩნდა უძველესი ქართული ხელნაწერი H1337 (XIII ს.). რაც შეეხება მეორე არგუმენტს, სომხურ ტექსტში არსებულ ბერძნიზმებს, ტექსტობრივი კვლევით გაირკვა, რომ ისინი სწორედ ქართულის გზით არის შესული სომხურ თარგმანში. ნიშანდობლივია, რომ ყველა ბერძნული სიტყვა სომხურში გვხვდება მხოლოდ მაშინ, როცა შესატყვის კონტექსტში ქართულშიც მოიპოვება ეს ბერძნული სიტყვა. არცერთი მაგალითი არ დადასტურდა იმისა, რომ სომხურ ტექსტში იყოს ბერძნული სიტყვა და ქართულში იგი არ გვხვდებოდეს. ეს ფაქტი აშკარად სიმპტომატურია. ბერძნული სიტყვის ქართულიდან სომხურში გადატანის სხვადასხვა პრინციპი იჩენს თავს. 1. ბერძნული სიტყვა ქართული ორიგინალის მსგავსად უთარგმნელად დასტურდება სომხურ ტექსტშიც: Ελλησθηριος – ელეატეუსენი 145,10 – ხელსათაგჳჳუ 451,1; 2. ბერძნული სიტყვის მნიშვნელობა თარგმნილია: παρσιος – პერსოი 102,26 – յօժարուքիս 286,13. εκμαγειον – ეკმაგიონი 78, 8 – կեբայարան 212; 3. ბერძნული სიტყვა სომხურში გამოტოვებულია; 4. ბერძნული სიტყვა სხვა მნიშვნელობით არის თარგმნილი, δραστηριος – დრასტირიაი 106,24 – ანდსასკას 299,14; 5. ბერძნული სიტყვა ქართული წარმოების კალკით არის გადასული სომხურში: სტერისნი 125,14 – ըստ երիսք 361,2.

სომხურ ტექსტში ბერძნიზმების ქართული ორიგინალის გზით არსებობას სავსებით კატეგორიულად მხარს უჭერს ისეთი ფაქტები, როცა სომხურ ტექსტში ლექსიკური ფორმები (ვ. ტაშიანის სიტყვებით „უცნაური ლექსიკური ერთეულები“), ზოგჯერ წინადადების კონსტრუქცია, სიტყვათწარმოებითი აფიქსები ქართულის კალკით არის ნაწარმოები, რითაც ხშირ შემთხვევაში განპირობებულია სომხური თარგმანის ხელოვნური ფორმები. „ხედვამ სამათიმატიკომ“ 176, 22 – տեսութիս սասաթիմատիկი 592,3. „ზედმიწვეწულეზამ“ – ի վերայ հասասել 260, 4. „ცისკარი“ 16,19 – առաւօտն դիտն երկսից 164,12. ასეთი სიტყვასიტყვითი თარგმანის წყალობით

მიღებული ხელოვნური ფორმები გვიანდელ სომხურ ნუსხაში (მატენადარანის №1832) ხშირად სწორდება სომხური ფილოსოფიური ენის ტერმინოლოგიის შესაბამისად.

ბერძნიზმები, რომლებიც უზეად დასტურდება პროკლესა და პეტრიწის ქართულ ტექსტებში, პეტრიწონული სტილის აშკარა გამოვლინებას წარმოადგენს. ბერძნიზმები იმავე სახით არის გადასული სომხურ თარგმანში. სრული უეჭველობით მტკიცდება მთარგმნელის, სიმეონ პლინდაპანეცის, ანდერძის ცნობა, რომ მისი თარგმანი შესრულებულია ქართული ენიდან.

უამრავი ფაქტობრივი მასალა აშკარად ავლენს სომხური თარგმანის ქართულიდან მომდინარეობას. სომხურ თარგმანში არსებული მთარგმნელობითი კალკები, ტექსტობრივი ლასუსები შეტყველებს ქართული ტექსტის პირვანდელიობას.

ორი გარემოება – ერთი, სიმეონ პლინდაპანეცის თარგმანი რომ თითქმის თანადროულია ქართული ორიგინალისა და ამდენად, დაცულია გვიანი პერიოდის გადაშწერ-რედაქტორების მხრივ შესაძლო ჩარევებისაგან, და მეორე, სომხური თარგმანი ქართულის სიტყვასიტყვით თარგმანს წარმოადგენს – უცილობლად მიანიშნებს იმაზე, რომ პლინდაპანეცის თარგმანს ქართული ორიგინალის არქტიკის აღდგენაში, მის გამართვასა და დაზუსტებაში პირველხარისხოვანი როლი ენიჭება.

სრულიად ბუნებრივია, რომ სომხურ თარგმანში სისტემატურად თუ არა, არც თუ იშვიათად, დაცულია ქართული ტექსტის პირვანდელი სახე. მხედველობაშია მისაღები ყოველგვარი გადახვევები ქართული ტექსტიდან, სომხურ თარგმანში დადასტურებული მეტოზა-ნაკლებობანი, განსხვავებული წაკითხვები. რასაკვირველია, ყველა მათგანი ქართული დედნის გავლენით არ იქნება განპირობებული. ბევრგან გასათვალისწინებელია სომეხი მთარგმნელის შემოქმედებითი ინიციატივა, მაგრამ ყოველი ცალკეული შემთხვევა საგანგებო შესწავლას თხოულობს.

ქართული და სომხური ტექსტების შედარებით ვლინდება, რომ სომხურ თარგმანს ენიჭება მიუცილებელი საკონტროლო მნიშვნელობა ქართული კრიტიკული ტექსტის დასადგენად.

უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ისეთი ადგილები, რომლებიც ქართულ ტექსტში რთული და ბუნდოვანი ჩანს. მათი გაგება სომხური თარგმანის მოშველიებით ადვილდება. სომხურ თარგმანში წინადადების წყობის შეცვლა, სინტაგმების გადაადგილება ბევრგან გასაგებად მარტივს აჩენს აზრს.

არის შემთხვევები, როცა ესა თუ ის კონტექსტი ქართულ ტექსტში აშკარად მცდარი ჩანს, ხოლო სომხურ თარგმანში იგი მართებულად არის წარმოდგენილი. ეს უზუსტობა, ალბათ, ქართული ნუსხის გადამწერების მიერ არის დაშვებული ორთოგრაფიულად არაზუსტი წაკითხვის ნიადაგზე. მაგალითად, პეტრიწის „განმარტებათა“ 32-ე თავი ასე იწყება: „საკვრველად და აღმყვანებულად შემდგომთა პირველთა მიმართ ტრფიალებასა დასდებენ იდიოტიმა და სოკრატი“. ლაპარაკია სირათ წყობაში საფეხურებრივ რკალზე, როცა ემანაციისა და ეპისტროფეს წყალობით შემდგომნი მიილტვიან უმაღლესისაკენ. ყოველივე არსებულის მისწრაფებას უმაღლესისაკენ განაპირობებს სიყვარული, ტრფიალება. (ცნობილი სიყვარულის ფილოსოფია ნეოპლატონიზმისა, სადაც სიყვარული განაგებს არსთა წყობას, სიყვარული აკავშირებს სამყაროს ერთ მთლიანობაში).

დასახელებულ კონტექსტში სომხურ თარგმანში წერია: *կაყასციოქის ს ქსრაქციოქის ქსინიგს აყაფისს ცითქიოქის ესსს* (227,16). ქართული „საკვრველის“ შესატყვისად სომხურ ტექსტში არის *კაყასციოქის*, რომლის მნიშვნელობაა „კავშირი“, „საკრველი“. კონტექსტის აზრობრივ გაგებას, ცხადია, შეეფერება სომხური *კაყასციოქის* („საკრველი“), რადგან სიყვარული არის შემკრველი და აღმყვანებელი ყოველივესი უმაღლეს ერთთან. დასკვნა: ქართულ დედანშიც იქნებოდა „საკრველი“ და არა „საკვრველი“, როგორც არის ჩვენამდე მოღწეულ ქართულ ხელნაწერებში. აღრევა „საკრველ“/„საკვრველისა“ დაქარაგმების არასწორად გახსნის შედეგად მოხდა ქართულ ხელნაწერებში. მცდარი წაკითხვის დაზუსტების საშუალებას იძლევა სომხური თარგმანი.

ერთ ადგილას (თ. 152) ლაპარაკია ორგვარ ძალაზე: უსაზღვროობით – დედობრივ ძალაზე და პირველ საზღვარზე – მამობრივ ძალაზე. ეს ორი ძალა ქმნის ყოველივეს უკანასკნელ საფეხურამდე. „და ვიდრე რამზომვე მქონებელთა ძალთა და

მოქმედებათაძსა იხილვების და გაზიდვენ ორნი ესე ძალნი ვიდრე მდელითა და ქცევათა შორისაცა“ 177,16. „მდელითა“ და „ქცევათა“-ს პარალელურად ხმარება მოულოდნელია, რადგან გამოდის, რომ ორი ძალა გაზიდავს ანუ გაამრავლებს ყველაფერს მდელითა და ქცევამდე. ქართულის ამ ბუნდოვანებაში სიგხადე შეაქვს სომხური თარგმანის შესაბამის კონტექსტს. სომხურში წერია: *յալսაճգնս... միսչս ցոյսս և քարիսս 595.11*. ქართული „ქცევათა“-ს ადგილას სომხურშია *քարիսს* ანუ „ქვათა“. აშკარაა, რომ სომხური თარგმანის „ქვათა“ ზუსტად ჯდება კონტექსტში: „ორი ძალა ყველაფერს გაამრავლებს ვიდრე მდელითა და ქცევამდე“. აღრევა ისევ ორთოგრაფულ ნიადაგზე ჩანს მომხდარი. ქართულ ტექსტშიც, ალბათ, დაქარაგმებული სახით ეწერა „ქვათა“, რაც გადამწერის მიერ წაკითხულ იქნა, როგორც „ქცევათა“. ნუსხური -ვ და -ც -ს დაწერილობა ძალიან ახლოსაა ერთმანეთთან და მათი აღრევა ქარაგმის ქვეშ აღვილად დასაშვებია.

ერთგან (პეტრიწის „განმარტებათა“ 55-ე თავი) მსჯელობა ეხება განყოფასა და შეერთებას: „განთვებულ უაჟუ საუკუნესა შორის გუარნი და ერთსა შორის რიცხუთა თვებანი; და არცა შერწყმულ და არცა შერეულ, არამედ ერთებრივ და არ შერეებულიცა განიყოფვიან“ (122,4-6). აქ ასეთი აზრია: განთვებული, ე.ი. განცალკევებული არც შერწყმულია და არც - შერეული, არამედ ერთიანად არის. მომდევნო ფრაზა „და არ შერეებულიცა განიყოფვიან“ გაუგებრობას ბადებს. ამ გაუგებრობაში გარკვევა სომხური თარგმანის შემვეობით ხერხდება. სომხურ თარგმანში, ქართულისგან განსხვავებით, მეტია სიტყვები: *վասն զի միხեղնես և միսուրեսս* = „რამეთუ ერთებრივ და შერეებულ“. და ამ მეტობის გათვალისწინებით კონტექსტი შემდეგ მნიშვნელობას იძენს: „არცა შერწყმულ და არცა შერეულ, არამედ ერთებრივ, და არცა შერეებულ, რამეთუ ერთებრივ და შერეებულ განიყოფვიან“, ე. ი. ქართულ ნუსხებში აკლია ფრაზა ორ „ერთებრივ“ სიტყვას შორის. ამ ლაკუნის აღდგენა შესაძლებელია სომხური თარგმანის მეშვეობით.

ერთგან (45,3-4) პროკლეს „კავშირთა“ ტექსტს (თ. 69) ქართულში აკლია ფრაზა. გამოცემაში ლაკუნის ადგილას მრავალწერტილია დასმული. სომხურ თარგმანში (394,1-5)

დასტურდება ქართულის ნაკლებად ადგილი, ამდენად, ქართული ტექსტის შევსება შესაძლებელი ხდება სომხური თარგმანის მეშვეობით.

განსაკუთრებით საყურადღებოა სომხური თარგმანის ისეთი თავისებურება, როცა სომხურ ტექსტში არის ფრაზები, რაც არ არის ქართულ დედანში და არის ბერძნულ ორიგინალში (10,50,15; 116,18-20). ეს ფაქტი იმაზე მიანიშნებს, რომ ეს ფრაზები ქართული თარგმანის ტექსტშიც უნდა ყოფილიყო და ამდენად, შესაძლებელია მათი აღდგენა.

ჩამოთვლილი მაგალითები ცხად-ჰყოფენ სომხური თარგმანის როლსა და მნიშვნელობას პროკლეს „კავშირისა“ და პეტრიწის „განმარტებების“ ქართული ტექსტის შესწავლის საქმეში.

გარდა მთარგმნელობით-სტილისტური მახასიათებლებისა, რომელთა შესახებ ზემოთ მივუთითეთ, სომხური თარგმანი სტრუქტურულადაც იქცევს ყურადღებას. სომხური თარგმანის სტრუქტურის გათვალისწინება საშუალებას იძლევა გარკვეული კორექტივები შევიტანოთ პეტრიწის „განმარტებათა“ შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ ზოგიერთ მოსაზრებაში. კვლევის დღევანდელ ეტაპზე ზოგიერთ მონაცემს არ გააჩნია მყარი არგუმენტის ძალა, მაგრამ იგი აუცილებლად საჭიროებს შესწავლას და სამომავლო კვლევა-ძიებისთვის საყურადღებო პერსპექტივებს იძლევა. მაინც როგორია სტრუქტურულად სომხური თარგმანი?

1. უპირველესად, სომხურშიც, ქართულის მსგავსად, 211 თავი დასტურდება. პროკლეს „კავშირის“ და პეტრიწის „განმარტებები“ ზუსტად იმ სახით არიან წარმოდგენილი სომხურ ტექსტში, როგორც ქართულში, ე. ი. კიმენისა და სქოლიოს სახით. პროკლეს ტექსტი და პეტრიწის განმარტებები ასოითი სათვალავით არის დანომრილი 1-დან 211 -ის ჩათვლით. პროკლეს ტექსტს მხოლოდ ნომერი უზის, პეტრიწის ტექსტს კი - ნომერი და აბრევიატურა [ბ - [οὐδὲν] („განმარტება“). როგორც პროკლეს ტექსტს, ისე პეტრიწის კომენტარებს წინ უზით აბრევიატურა [ს - [συναξις] („დედანი“).

2. ქართულისგან განსხვავებით, სომხურ თარგმანში დასტურდება პეტრიწის „განმარტებებისგან“ განსხვავებული

კომენტარები. ისინი დანარჩენი ტექსტისაგან გამოყოფილია ასე აბრევიატურით – მსსსსსსს („განმარტება“). ეს უკანასკნელი მოცულობით გაცილებით მცირეა, ვიდრე პეტრიწის განმარტებები. საყურადღებოა, რომ აღნიშნული განმარტებები (ასე) რამდენიმე შემთხვევაში ახლავს პროკლეს ტექსტს, უმრავლეს შემთხვევაში კი ისინი ჩართულია პეტრიწის კომენტარებში.

შინაარსის მიხედვით, სომხური განმარტებები უფრო მეტად საღვთისმეტყველო ხასიათისაა (წმ. სამება, ანგელოზები, სამოთხე და სხვა), მაგრამ არის ნეოპლატონურ-ფილოსოფიურ შეხედულებათა მატარებელიც. საილუსტრაციოდ ორიოდ ნიმუშს მოვიხმობ:

პროკლეს „კავშირის“ 50-ე თავი ეხება „საუკუნოდა“ და „ჟამიერის“ ცნებების გაგებას. სომხურ თარგმანში ჩართულია შემდეგი შინაარსის განმარტება: „აქ იწყებს თავის სიტყვას გრიგოლ ღვთისმეტყველი, რომელიც ამბობს, რომ „ღმერთი იყო და არის და იყოს მარადის“ [8,VII,23]. ასევე მთელი მისი ღვთისმეტყველება. ასევე, დიონოსის სიტყვათა მთელი აზრი და სხვა ღვთისმეტყველებისა ამ წიგნებიდან არის აღებული, და ჭეშმარიტებას შეიმეცნებ, თუ გულმოდგინედ გამოიძიებ“.

შემდეგ, იმავე 50-ე თავის, ახლა უკვე, პეტრიწისეულ კომენტარში, სადაც განმარტებულია შესაბამისი ნაწილი, სომხურ თარგმანში ჩართულია ასეთი განმარტება: „აქედან იწყებს დაყოფას და განსაზღვრებას ღმერთისა და სამარადისოსი – საუკუნეთად, ხოლო ქმნულთა – ჟამიერთად. აქ ნათელი ჩემი პავლე იტყვის : „რომელი იყო და მარადის არს და იყოს“. და ყველა ახლებმა, ამ წიგნებისგან განსწავლულებმა, იღვთისმეტყველეს, რადგან მთლიანად ღვთისმეტყველება არის ეს წიგნები, რადგან ყველა არის ღვთისგან და განღმრთობილთა სულთა“.

ორივე კომენტარი შინაარსობრივ ახლად ერთმანეთთან. გრიგოლ ღვთისმეტყველისა და დიონოსეს სიბრძნის პროკლეს წიგნთან დაკავშირება, რაზეც მეტყველებს განმარტებათა ანონიმი ავტორი, ძალზე ჰგავს პეტრიწის „განმარტებათა“ შემცველ ქართულ ხელნაწერებში არსებულ ერთ მინაწერს, რომელშიც ასევე ლაპარაკია დიონოსისა და გრიგოლის ღვთისმეტყველების პროკლეს მოძღვრებასთან კავშირის შესახებ (ეროვნული ცენტრის ხელნაწერი H1337, 3r).

შინაარსობლივად იგი საკმაოდ ახლოს არის სიმეონ, სომეხი მთარგმნელის, ანდერძთანაც.

„საუკუნოსა“ და „ჟამიერთა“-ს შესახებ ანონიმის განმარტება სომხურ თარგმანში ჩართულია სხვაგანაც, კერძოდ, 55-ე თავში. პეტრიწის კომენტარში, სადაც იწყება დასაბუთება „მსგავსისა“ და „უმსგავსოდ“ შესახებ, ჩართულია ასეთი განმარტება: „იხილე ყოველივე ესე ამ თავში, თუ როგორ დაწერილებით განსაზღვრავს საუკუნოს და სამარადისო ღმერთს და ღმრთებრივებს. ასევე –ჟამსა და მის ნაწილებს და მათ, რომელნიც მისგან არიან – ჟამიერნი, რომლის ღრმად ძიება და შესწავლა საჭიროა მეცნიერთათვის, რადგან ისინი აუცილებლად შესასწავლი არიან“.

მოყვანილი ნიმუშების მიხედვით, აშკარავდება განმარტებათა ნეოპლატონური მიზანდასახულება.

ვის უნდა ეკუთვნოდეს ეს განმარტებანი? ანონიმის განმარტებების ავთენტურობასთან დაკავშირებით მკვლევრებს განსხვავებული აზრი აქვთ გამოთქმული. ნ. აკინიანის თვალსაზრისით, ორივე ჩანართის ავტორი ერთი და იგივე პიროვნებაა და იგი XI ს.-ის მოღვაწე ბერძულმცოდნე ქართველია (3,143). ბ. სარგისიანი მათ ავტორად იმავე სიმეონ პლინძაჰანეცის მიიჩნევს (21,122). საფიქრებელია, რომ სომხურ თარგმანში ქართული ორიგინალისგან განსხვავებული განმარტებების ავტორი, როგორც ამას მიიჩნევს ბ. სარგისიანი, თვითონ მთარგმნელი, სიმეონ პლინძაჰანეცი იყოს. ამ მოსაზრებას ვემხრობით ჩვენც. ამის საფუძველს გვაძლევს შემდეგი ორი მონაცემი: 1) მთარგმნელის ანდერძის სიტყვები : „გვედრებით, რომლებმაც განკარგოთ ანდა გადაიწეროთ, მომიხსენეთ ლოცვაში და ჩემი მცირედი სიტყვაც მიაწერეთ და ნურას გამოტოვებთ მისგან“. მთარგმნელი ითხოვს, რომ მომავალმა რედაქტორებმა ან გადაწერებმა მის მიერ მცირედ ნათქვამი სიტყვაც გადაწერონ და არ გამოტოვონ ისინი. საფიქრებელია, რომ სწორედ ეს მცირედ ნათქვამი სიტყვებია სომხურ თარგმანში ქართულისგან განსხვავებით ჩართული განმარტებები. 2) ანონიმური განმარტებების ზოგიერთი ფრაზა შინაარსობლივ ემთხვევა სომხური თარგმანის ბოლოს ხელნაწერებში დადასტურებულ მთარგმნელისეულ ანდერძს. მათ შორის საერთოა აზრი დიონისეს, გრიგოლ ღვთისმეტყველის, სხვა ახალი ღვთისმეტყველების

მოდღერების ამ წიგნიდან (ანუ პროკლეს წიგნიდან) მომდინარეობის შესახებ. ასეთი შინაარსობლივი დამთხვევა სიმეონ პლინძაჰანეცის სასარგებლოდ მიაქცევს ჩვენს აზრს. შესაძლებელია, რომ განმარტებები სიმეონ პრინძაჰანეცის ორიგინალური ნააზრევი იყოს, ან შესაძლოა, რომ თარგმნის პროცესში და ანდერძის წერის დროს იგი რომელიღაც ანონიმური წყაროთი სარგებლობდა.

3. სომხურ თარგმანს ქართული ორიგინალისგან სტრუქტურულად კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი განასხვავებს. ქართულ ხელნაწერებში პროკლეს ტექსტსა და პეტრიწის კომენტარებს წინ უძღვის პეტრიწის წინასიტყვაობა და ბოლოში ერთვის ბოლოსიტყვაობა. სომხურ თარგმანში ბოლოსიტყვაობა არ დასტურდება. 1248 წელს შესრულებულ სომხურ თარგმანში (მატენადარანის №1500 ხელნაწერი მე-13 საუკუნის ბოლოსაა გადაწერილი) ბოლოსიტყვაობა არ არის. ეს ფაქტი საყურადღებოა ბოლოსიტყვაობის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებებთან დაკავშირებით. მკვლევართა ნაწილის მიერ გამოთქმულია აზრი, რომ ე. წ. ბოლოსიტყვაობის პირველი ნაწილი წარმოადგენს ფსალმუნთა, როგორც სამების წინასწარმეტყველების წიგნის განმარტების ფრაგმენტებს და ამ თვალსაზრისით, შეიძლება დაუკავშირდეს პროკლეს „თეოლოგიის საფუძვლების“ ძირითად თემას – ტრიადის თემას (14,168-183). ბოლოსიტყვაობა პეტრიწის „განმარტებებს“ რომ არ უკავშირდება, გაიზიარეს სხვა მკვლევარებმაც, მაგრამ მისი რაობისა და შედგენილობის შესახებ განსხვავებული აზრები იქნა წამოყენებული (27, 113-126; 26, 121-139; 19). გამოვლენილია „განმარტებათა“ ბოლოსიტყვაობის შემადგენელი ანონიმი ტექსტების რამდენიმე წყარო (12; 13; 28). სომხურ თარგმანში ბოლოსიტყვაობის არ არსებობა პირდაპირ მტყვევლებს იმის შესახებ, რომ სიმეონ პლინძაჰანეცის ხელთ არსებულ ქართულ დედანში (რომელიც, ვიმეორებთ, თითქმის თანადროულია ან დროის მცირე მონაკვეთით არის დაშორებული პეტრიწის ტექსტის არქტიპს), ე. წ. ბოლოსიტყვაობის ტექსტი არ დასტურდებოდა.

4. სომხური თარგმანის სტრუქტურული შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება გადაისინჯოს და რიგ შემთხვევაში, დაზუსტდეს ქართული ორიგინალის თავთა რაოდენობისა და თანმიმდევრობის შესახებ არსებული

შეხედულებანი, სხვა ფაქტორებთან ერთად სომხურ თარგმანს ამ თვალსაზრისითაც შეიძლება მიენიჭოს ერთგვარი საკონტროლო ფუნქცია ქართული ორიგინალის ტექსტის საბოლოოდ დასაზუსტებლად.

მხედველობაში გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როცა გარკვეული ეჭვია გამოთქმული ამა თუ იმ თავისა თუ კონტექსტის ავთენტურობასთან დაკავშირებით. ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ პროკლეს „კავშირთა“ ქართული თარგმანის 129-ე თავი, რომლის დასაწყისია: „ყოველი სული ღმრთებრივი და ეშმაკებრივი“... ეს თავი არ ყოფილა ამ ტრაქტატის შემდეგ არც ერთ დღემდე ცნობილ ბერძნულ ხელნაწერში, რის გამოც, ინგლისური გამოცემის ავტორმა, ფრიკ-როზერტსონ დოდსმა, იგი არავთენტურად გამოაცხადა. უკანასკნელ, მკვლევარებმა ლელა ალექსიძემ (5, 41-47; 6, 47-53; 7, 139-151) და ჰანს გიუნტერმა (9, 18-25) დაამტკიცეს ამ თავის ავთენტურობა. ვფიქრობთ, საკითხის საბოლოო დაზუსტებისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს სომხურ თარგმანს. პროკლეს „კავშირთა“ 129-ე თავი იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ შესაბამისი თავითურთ სომხურ თარგმანში სავსებით იდენტურია ქართული დედნისა. სომხურ თარგმანში მას იგივე ნომერი უზის : პროკლეს ტექსტში - ძქჳ (= 129) და პეტრიწის განმარტებაში – ძქჳ Է (= 129 კომენტარი). სომხური თარგმანის ტექსტი სიტყვასიტყვით მისდევს ქართული ორიგინალის ტექსტს, სხვა საკითხია, რამდენად გამართულია აზრობრივად თუ ენობრივად აღნიშნული თავის ზოგიერთი მოწვევით, ან რამდენად ზუსტად არის გადმოცემული ამა თუ იმ სიტყვის მნიშვნელობა. მაგ. იროთაჲ = իրոյացուց, դբաჯ „გმირი“-დან ნაწარმოებია მრავლობითი რიცხვის ნანათესაობითარი სახელობითი „იროთაჲ“. სომხურში იმავე წარმოების (ნანათესაობითარი სახელობითი) სხვა სიტყვაა, კერძოდ საკუთარი ნაცვალსახელი=խրոյացուց, ჯელოვნება=խմացութիւն (სიბრძნე, გონება) // մակաბուրիւն, თბეთაგანი=բնութիւն (ბუნებისაგანი). მიუხედავად არათანმიმდევრული ეკვივალენტებისა, სომხურ ტექსტში სტრუქტურულად ზუსტად ქართული დედნის ანალოგიური სურათი გვაქვს.

5. ქართული დედნისა და სომხური თარგმანის იდენტურობა ერთი მოკლე მინაწერის საფუძველზეც

მტკიცდება. პეტრიწის „განმარტებათა“ 131-ე თავს ქართულ ხელნაწერებში ამიაზე აქვთ მინაწერი: „სხოლიოი იამვლიხოისი“. ქართულ უძველეს H 1337 ხელნაწერში ეს შენიშვნა შიგ ტექსტშია ჩართული. სომხურშიც ანალოგიური ვითარებაა, იქაც ტექსტში, 131-ე თავის წინ წერია: *Լուծմուք խամսիխուսի* – „იამვლიხოისის განმარტებანი“.

6. სომხური თარგმანის ქართულ ორიგინალთან მიმართების შესახებ საუბრისას გვერდს ვერ ავუვლით სომხურ თარგმანში განმარტებების ავტორად ამელახოსის დასახელების ფაქტს. როგორც ცნობილია, პროკლეს „კავშირნსა“ და პეტრიწის „განმარტებებს“ ქართულ ხელნაწერებში სათაური არ გააჩნია, არ დასტურდება იგი უძველეს H1337 ხელნაწერშიც. სომხურ თარგმანში კი „განმარტებათა“ წინ დასტურდება სათაური: *Յիմևսիխուսի, իմաստասիբի եւ հիւսիոբի, Աբեսացոց եպիսկոպոսի, Լուծմուք Պրիկղի Ղիսդիխուսի անուանեցելոյ աստուածաբանութեանց* - „ამელახოსის, ფილოსოფოსისა და რიტორის, ათენელთა ეპისკოპოსის, განმარტებანი პროკლე დიადოხოსის ღმრთისმეტყველებისა“. ამ სათაურის მიხედვით, ავტორად ცხადდება ამელახოს ფილოსოფოსი, ათენელთა ეპისკოპოსი. ამელახოსი მეორეჯერაც არის დასახელებული ტექსტში, იქ, სადაც იწყება პეტრიწის კომენტარები. ამ ადგილას სომხურ ხელნაწერებში წერია: *Ամևսիխուսի լուծմուք* („ამელახოსის განმარტებანი“).

ვინ არის ამელახოსი? ამელახოსი სახელია თუ ზედწოდება? სომეხ მკვლევართა მიერ გამოთქმულია აზრი, რომ ამელახოსი ბერძენი ავტორია. ბ. სარგისიანის აზრით, შესაძლოა ამ სახელის ქვეშ ქართველი იოანე პეტრიწი იგულისხმებოდეს (21).

ამელახოსი – ასეთი სახელი, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, სომხურ ონომასტიკონში არ დასტურდება. სახელი ამელახოსი, გარდა პროკლე-პეტრიწის ტექსტებისა, სომხურ მწერლობაში სხვა ნაწარმოებებშიც დასტურდება. ესენია არისტოტელეს „კატეგორიები“ და „პერი ერმენეიას“ თარგმანები (ვენის მხითარისტთა საზოგადოების №112 ხელნაწერი). „ამელახოსი“ სომხურ ხელნაწერებში ცამეტი სხვადასხვა ფორმით გვხვდება, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ამელახოსი ზედწოდებაა და არა სახელი. სიტყვა კომპოზიტია, შედგება *ამსქ* „დაგვიანება“, „გაჭიანურება“ და *խოս*

„მეტყველი“ ნაწილებისგან და მისი მნიშვნელობაა: „დაგვიანებით, მძიმედ მეტყველი“. ჩემი აზრით, სამხალხთო – „ამელახოსი“ თავისი მნიშვნელობით სავსებით ემთხვევა იმ მნიშვნელობას, რასაც აღორძინების ხანის ქართველი მწერლები (ტიმოთე გაბაშვილი, იოანე ბატონიშვილი, გერმანე ხუცესმონაზონი) დებდნენ სახელ „პეტრიწში“. მათი შეხედულებით, „პეტრიწი“ ნიშნავს „მძიმედ, მკაცრად გამომეტყველს“. „პეტრიწისა“ და „ამელახოსის“ ეტიმოლოგია – „მძიმედ მეტყველი“ – იძლევა მათი გაიგივების შესაძლებლობას. თავისი მნიშვნელობის გამო, ასევე შეიძლებაოდა გვეფიქრა, რომ „ამელახოსი“ არის „ჰიმჰიმელის“ თარგმანი (ცნობილია, რომ ქართველ მკვლევართა ნაწილი ქართულ მწერლობაში ცნობილ იოანე ჰიმჰიმელს იოანე პეტრიწთან აიგივებს (13; 26). ამელახოსის ვინაობის ძიებისას დასადგენია ისიც, თუ რას ნიშნავს მისი „ათენელთა ეპისკოპოსად“ მოხსენიება.

იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ სომხური თარგმანის სათაურში ავტორად ამელახოსის გამოცხადების ფაქტი, მიუხედავად ქართველ და სომეხ მკვლევართა ცდებისა, გარკვეული ახსნა მიეცათ მისთვის, საბოლოოდ დადგენილი არ არის. ეს საკითხი, ვფიქრობთ, კიდევ მოითხოვს დამატებით კვლევას და ქართულ-სომხურ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობებიდან ცნობილ, მაგრამ აქამდე შეუსწავლელ სხვა ნაწარმოებებთან ერთად კომპლექსურ შესწავლას. მხედველობაში გვაქვს ზემოთ ნახსენები არისტოტელეს „კატეგორიებისა“ და „პერი ერმენეიას“ კომენტარების სომხური თარგმანები, რომელთა ავტორად სომხურ ხელნაწერში (ვენის მხითარისტთა საზოგადოების ხელნაწერი №112) იგივე პიროვნება – ამელახოსია დასახელებული. კვლევის ამ კუთხით წარმართვა იმდენად არის საყურადღებო, რამდენადაც მე-18 საუკუნის ქართველ მოღვაწეთა ცნობებით, იოანე პეტრიწს უთარგმნია და კომენტარები დაურთავს არისტოტელეს აღნიშნული თხზულებებისთვის. მათი თარგმანი ქართული ხელნაწერებით შემორჩენილი არ არის. შესაძლოა, ისინი სომხური თარგმანის სახით იყოს შემონახული (20).

ამგვარად, ქართულ-სომხური ლიტერატურული ურთიერთობების ისტორიაში სამი სხვადასხვა ნაწარმოების კომენტარებთან (პროკლეს „კავშირნი“, არისტოტელეს

„კატეგორიები“ და „პერი ერმენეიას“) დაკავშირებით გადაიკვეთა პეტრიწისა და ამელახოსის სახელები. ვფიქრობთ, პროკლეს „კავშირთან“ ერთად სრულიად აუცილებელია არისტოტელეს აღნიშნული თხზულებების სომხური თარგმანების შესწავლა, რამაც შესაძლოა, გარკვეული სინათლე მოჰფინოს ქართული მწერლობისთვის უალრესად მნიშვნელოვან საკითხს: სომხური თარგმანის მიხედვით დამტკიცდეს იოანე პეტრიწის მიერ არისტოტელის თხზულებების თარგმნისა და კომენტირების ფაქტი, რაც გარკვეულ სიახლეებს შეიტანს აღმოსავლურ ქრისტიანულ აზროვნებაში ნეოპლატონიზმისა და არისტოტელიზმის დამკვიდრებისა და ადაპტაციის კომპლექსური კვლევის საქმეში.

მითითებული ლიტერატურა:

1. აბულაძე, ი., „რუსთაველის ხანის ქართული ფილოსოფიური მწერლობის კიდევ ერთი ძეგლის თარგმანი ძველ სომხურზე (წინასწარი ცნობა)“, *შრომები*, IV, თბილისი 1985.
2. აბულაძე, ი., „ქართულიდან ნათარგმნი ძველი სომხური მწერლობის ძეგლები (წინასწარი ნარკვევი)“, *შრომები*, IV, თბილისი 1985.
3. ასქისნას, ს., «Միսնոս Պղնձահասնեցի եւ նրա թարգմանութիւնսնէրը ի վրացերէնս», *ՀԱ*, № 3-4-5, 1947.
4. ასქისნას, ს., «Միսնոս Պղնձահասնեցի եւ նրա թարգմանութիւնսնէրը ի վրացերէնս», *ՀԱ*, № 1-3, 1950.
5. ალექსიძე, ლ., „შემეცნების საფეხურები პროკლესა და იოანე პეტრიწის შრომებში“, *მცნე, ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია*, 7, 1984.
6. Alexidze, L., „Das Kapitel 129 der Elemente der Theologie des Proklos bei Ioane Petrizi.“, *Georgica* (Zeitschrift fuer Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens), 17, 1994.
7. ალექსიძე, ლ., *იოანე პეტრიწი და ანტიკური ფილოსოფია*, თბილისი 2008.
8. Sancti Gregorii Nazianzeni Opera [Corpus Christianorum, series graecae, 45, Corpus Nazianzenum, 12], Versio iberica, III, Oratio XXXVIII, ed. a H.Metreveli et all., Turnhout-Leuven, 2001

9. Guenther, H-Ch., *Die Übersetzungen der Elementatio Theologica des Proklos und ihre Bedeutung fuer den Proklostext*, Lieden, Boston (Brill) 2007.
10. Dodds, E.-R., (ed.) Proklos, *The elements of Theologie*, Oxford 1963.
11. ღაუფხასაყას, ს.,*ფ.*, *სათესაიყარას ხაყკასკას* ჟარყმასიოჟისნესჟი ხაჟსნეს, *ჟესნესიჟ* 1899.
12. იოანე პეტრიწი, *შრომები*, I, ს. ყაუზჩიშვილის გამოცემა, თბილისი 1940 ; II, 1937.
13. იოანე პეტრიწი, *სათნობათა კიბე*, ივანე ლოლაშვილის გამოცემა, თბილისი 1967.
14. მელიქიშვილი, დ., იოანე პეტრიწის „განმარტებების“ ბოლოსიტყვაობის შედგენილობისა და ზოგი ახალი წყაროსათვის, *თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები*, 27, 1988.
15. ოთხმეზური, თ., ბეზარაშვილი, ქ., იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ ე. წ. ბოლოსიტყვაობის ბერძნული დედანი, *Μηνια*, ეძღვნება ალ. ალექსიძის ხსოვნას, თბილისი 2000.
16. რაფაეა, მ., „იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ ქართულ-სომხური ვერსიები“, *მცნე*, ენისა და ლიტერატურის სერია, #1-2, 1965.
17. რაფაეა, მ., „პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ სომხური თარგმანის გარშემო“, *მცნე*, ენისა და ლიტერატურის სერია, I, 1969.
18. რაფაეა, მ., „გელათის სამწიგნობრო ცენტრი და სომეხი მთარგმნელები“, *რელიგია*, 1-2-3, 2002.
19. რაფაეა, მ., „ისევ პროკლეს „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“ ბოლოსიტყვაობის შესახებ“, *Μετάνοια*, ეძღვნება გრიგოლ წერეთლის დაბადებიდან 130 წლისთავს, თბილისი 2001.
20. რაფაეა, მ., „ამელახოსი-პეტრიწის იდენტიფიკაციისათვის“, *მრავალთავი*, XVIII, თბილისი 1999.
21. სარყჩყას, *ფ.*, «სათესაიყარას ღიოიკე ჟმასთასჟიჟი ასთიოახბარასსასკას ზაიყკაყავ, ზაყკასკას ჟარყმასიოჟისნეს ჟსიჟჟის სი მათესაიყარასჟიჟი ჟჟი 1123 ყრყაყჟი ყაიოსიჟჟი», *ჟაყმასყე*, 52, ჟჟესსა 1894.

22. Տաշեան, Վ., «Պրոկիլի Դիադոխոսի Շաղկապ
աստուածաբանականք, Մատենագրական
ուսումնասիրութիւնք», ՀԱ, 4, 1892. մանր
23. Տաշեան, Վ., «Պրոկիլի Դիադոխոսի Շաղկապ
աստուածաբանականք, Մատենագրական մանր
ուսումնասիրութիւնք», ՀԱ, 6, 1892.
24. Տաշեան, Վ., «Պրոկիլի հնագոյն օրինակք», ՀԱ, 7, 1893.
25. Tisserant, *Codices Armeni Bybliothecae Vaticane*, Romae 1927.
26. Ելիտիշვილი, თ., «იოანე პეტრიწის ერთი ორიგინალური
ნაშრომის რაობისა და მნიშვნელობისათვის», *ქუთაისის
უნივერსიტეტის მოამბე*, 4, 1995.
27. ჭელიძე, ვ., «იოანე პეტრიწის ცხოვრება და მოღვაწეობა»,
რელიგია, № 3-4-5, 1994.
28. ჭყონია, თ., «იოანე პეტრიწის „განმარტებათა“
ბოლოსიტყვაობის წყაროს შესწავლისათვის», *ძველი ქართული
მწერლობის ოთხი ძეგლი*, თბილისი 1965.

The Armenian Translation of Proclus' "Elements of Theology" and Ioane Petritsi's Commentaries

Maia Raphava

*Leading Specialist at the National Centre of Manuscripts, Doctor of
Philological Sciences, Professor*

Summary: Proclus' "Elements of Theology" and Ioane Petritsi's "Commentaries" were translated from the Georgian into Armenian in 1248 by a Chalcedonite monk Simeon Pghinhanketsi, flourishing in South Georgia. Doubts have been voiced in Armenian scholarship on the Georgian provenance of the Armenian translation. Textological-philological study of the Georgian and Armenian texts demonstrates indisputably that the Armenian text was translated from the Georgian. Bearing in mind a whole number of factual data, the Armenian translation is of major significance for the study of the Georgian text of Proclus "Elements" and Petritsi's "Commentaries".

Key words: *Proclus, Ioane Petritsi, Simeon Pghinhanketsi, Iamblichus*

In the extensive specialist literature on Proclus' "Elements of Theology" and Ioane Petritsi's "Commentaries" studies of the Armenian translation are assigned a very modest space. In Georgian scholarship I. Abuladze made their review in the form of preliminary essays (1.17-28; 2. 29-40). The interests of Armenian researchers proved to be limited to the provenance and authorship of the Armenian translation (4:11, 667-668; 21, 122; 22, 151-152; 23, 99-100; 24, 148). Here ends the history of research into the history of the Armenian translation. Now, the Armenian translation is indisputably of considerable value in the research into both Proclus' "Elements" and Petritsi's "Commentaries". It is also of major significance and value in the study of the Georgian original of the works of Proclus and Petritsi.

The texts of Proclus and Petritsi were translated from the Georgian in 1248 by an Armenian Chalcedonite monk Simeon Pghindzahanetsi, active in the Pghindzahank monastery, south

Georgia. This is the Simeon who had translated from the Georgian for Armenian Diophysitic circles other works as well, such as John of Damascus's "Dialectics" and "Expositio Fidei" (14), the Petre Gelateli version of "Clemachus" by John of Sinai, several works from Arsen of Iqalto "Dogmaticon" (2, 29-40). N. Akinian ascribes to him the translation of Greek "Hymns" and "Kartlis Tskhovreba" (4, 1-8).

In the 17th cent. Pghindzahanetsi's translation of Proclus' "Elements" had an interesting fate. The bishop, Simeon Jughaetsi used the unaltered text of Proclus' "Elements" translated by Simeon Pghindzahanetsi, substituting, however, his own commentaries for those of Ioane Petritsi. Simeon Jughaetsi follows rather Aristotle's "Organon", though quotations are made also from Dionysius the Areopagite, Philo of Alexandria, as well as Christian Church Fathers (23, 99-100). In the Foreword of Jughaetsi to his commentaries he notes the considerable value of Proclus' work, expressing his surprise at the old Armenian translators having failed to translate this work of Proclus. He assumes that there may have existed an old Armenian translation which was lost.

In Jughaetsi's view, it is also possible that old Armenian translators were aware of the links of Proclus' work with Porphyry's "Introduction" and Aristotle's "Categories" and "Metaphysics" and as the latter was translated into Armenian, they did not deem it necessary to translate the "Elements". Jughaetsi gives the reason for the renewed commentaries. According to him, it is difficult to understand Proclus' text by Pghindzahanetsi's translation (Matenadaran № 8, 150r).

In the same 17th cent. another Armenian writer, Simeon Erevanetsi again took up Simeon Pghindzahanetsi's translation of Proclus' work, supplying it with his own comments. Simeon Erevanetsi in his turn chides the commentaries by Jughaetsi. In his words, much is altered in Jughaetsi's translation and the meaning is often distorted (Materadaran № 1837, 108r).

The story of the Armenian translations of the "Elements" and the "Commentaries" by Simeon Jughaetsi and Simeon Erevanetsi did not end here. Proclus' text from the Armenian translation by Simeon Pghindzahanetsi was translated anew in 1757 on the initiative of Ioane Jambakur-Orbeliani and with the help of others (National Centre of Manuscripts, A 74, S192). It transpires that

Jambakur-Orbeliani had perfect knowledge of the existence of Petritsi's translation and commentaries. But he notes apologetically that Petritsi's translation was hard to understand. The scholarly and literary correlation between Ioane Petritsi's translation and the "New Elements" of Jambakur-Orbeliani is appraised well by Anton Bagrationi, the Catholicos.

The Armenian manuscripts of Proclus' "Elements" and Petritsi's "Commentaries", translated by Simeon Pghindzahanetsi, are provided with the translator's colophon: "This book, which is the "Elements" and chapter of the theology of the Platonic philosopher Proclus Diadochus, by Symeon the unworthy hieromonk from the Georgian language into the Armenian language, in the country of Armenia, in the monastery of Georgians, called Pghindzahank, from the Creation 6756 [1248]. I implore, you, brethren, I translated this with great labor in the first place, I was not worthy of such service because I was burdened with sins; and in the second, because I was very old and enfeebled in eyesight, mind and power - 60 years of age.

That which is the mother of theology, was not translated into our language. First Moses studied this book and arranged his theology according to it, [also] Dionysius the Areopagite and Hierotheos borrowed [wrote] their writings entirely from it, Gregory the Theologian enunciated his theology through it. All new [writers] derived their theology from this work. This is the basis and root or mother of all. From it they received completeness. But they are small sections, hence I translated them so that our people not be deprived of it. Now I entreat you whoever either corrects or copies it, mention me in your prayer and include my additions to this work, and do not leave out anything (Matenadaran MSS № 1500, 1121; № 1832, 309).

This colophon is well known in the scholarly literature (1, 17-28; 2, 29-40; 11, 667-668; 22, 151-152; 23, 99-100; 24, 148).

Notwithstanding the report of the colophon on the old Armenian translation having been made from the Georgian - and this report is repeated by Simeon Jughaetsi and Simeon Erevanetsi - certain doubts have been expressed in modern scholarly literature regarding the Georgian provenance of the Armenian text. The Armenist F. Conybeare was the first to doubt its Georgian

provenance. Of Armenian researchers some shared Conybeare's view according to which there existed an old Armenian translation of Proclus' "Elements of Theology", from which the Georgian translation was made and later, the text was translated anew from this Georgian original (23, 42-45). In order to argue their view, the Armenian scholars rely on the following data: 1. There is no old copy containing a Georgian translation that could have served as the source of the Armenian translation. 2. In the Armenian translation, on the one hand, the influence of the Greek language is evidenced, and on the other, such word-formations occur in it that are unusual for the Hellenophilic translations (21 99-100). The former argument was removed after an old Georgian Manuscript H 1337 (13th cent.) became available to researchers. As to the latter argument, textual study has shown that the Grecisms found in the Armenian text proved to have entered it via the Georgian. It is significant that all Greek words occur in Armenian only where this Greek word appears in the relevant context in Georgian too. Not a single example was found of a Greek word to be in the Armenian text and lacking in the Georgian. This fact is obviously symptomatic. Various principles of transferring of a Greek word from Georgian and Armenian are in evidence: 1. A Greek word, similarly to the Georgian text is found untranslated in the Armenian text too: *Ελληνογενος* – ელეატეკენი 145,10 – *ἐκλασασθηρη* 451,1; 2. The meaning of a Greek word is translated: *πύρσος* – პურსოა 102,26 – *ιοδαριουθις* 286,13. *εκαμειον* – ეკმაგიოა 78, 8 – *κρηταρπας* 212; 3. A Greek word is omitted in the Armenian, 4. A Greek word is translated in a different meaning *δραστηριος* – დრასტირიოა 106,24 – *αυδωσικαν* 299,14; 5. A Greek word is transferred into the Armenian through a calque of Georgian derivation *στερεισθι* 125,14 – *ღათ ზეჩუპ* 361,2.

The presence of Grecisms in the Armenian text via the Georgian original is confirmed by such facts when lexical forms in the Armenian text (In V. Tashian's words "curious lexical units"), occasionally the construction of a sentence, word-derivation affixes are formed through Georgian calque which often determines the artificial forms of the Armenian translation. *ხედვა* *სამათიმატიკოა* 176, 22 – *տեսութիւն սամաթիմատիկոյի* 592,3. „ზედმიწვეწულუბა“ – *ჩ վერայ ხაასანელ* 260, 4. „ცისკარი“ 16,19

–անստույն զոսն էրկից 164,12. Artificial forms, obtained thanks to a word for word translation, are often corrected in a later Armenian copy according to the terminology of the Armenian philosophical language (Matenadaran № 1832)

Grecisms, abundantly evidenced in the Georgian texts of Proclus and Petritsi are a clear manifestation of Petritsi's style. Grecisms have entered the Armenian translation in the same form. The evidence of the colophon of the translator Simeon Pghindzahanetsi to the effect that his translation was made from the Georgian is confirmed without any doubt. The translation calques found in the Armenian translation and textual slips of the pen point to the primacy of the Georgian text.

Two points should be noted: one that Simeon Pghindzahanetsi's translation is almost synchronous with the Georgian original and hence free from the possible intervention of later period copyist-editors, and the second that Armenian is a word for word translation from the Georgian - unequivocally point to the primary role Pghindzahanetsi's translation can play in the restoration of the archetype of the Georgian original and its correction and specification.

Naturally enough, the original make-up of the Georgian text is preserved in the Armenian translation - if not systematically, at least frequently. All types of deviations from the Georgian text should be taken into account, the additions and omissions found in the Armenian translation, different readings. Of course not all of them will be due to the Georgian text. On many occasions the Armenian translator's literary initiative should be taken into account. But each concrete case calls for special study.

Juxtaposition of the Georgian and Armenian texts points to the crucial significance of the Armenian translation for the establishment of the Georgian critical text.

In the first place such passages should be noted that appear too involved and vague in the Georgian text. Their comprehension is facilitated with the aid of the Armenian translation. The change of the sentence structure in the Armenian translation, replacement of syntagmas in many passages simplify comprehension.

There are cases when this or that context in the Georgian text seems obviously erroneous, while it is given correctly in the

Armenian text. This imprecision is probably due to the orthographically imprecise reading by the copyists of the Georgian manuscript. For example, chapter 32 of Petritsi's commentaries begins thus: "საკვრველად და აღმყვანებულად შემდგომთა პირველთა მიმართ ტრფიალებასა დასდებენ იდიოტიმა და სოკრატი". It refers to the gradational cycle in the metaphysical chain of beings, when thanks to emanation (proodos) and return (epistrophe), the subsequent beings aspire to the supreme. The striving of all beings to the supreme is due to love (the well-known Neoplatonic philosophy of love, in which love governs the system of beings - love bringing the world into a single whole).

In the quoted context the Armenian translation reads: կապակցութիւն և վերաբերութիւն յետևոցն արաջիսն գտովութիւն դէն (227,16). As an equivalent of Georgian "საკვრველი" the Armenian text has "կապակցութիւն" meaning "union", "to be tied". Appropriate to the semantic meaning of the context is obviously the Armenian "կապակցութիւն" ("to be tied") bound, for love is the binder and lifter of everything to the Highest One. Conclusion: The Georgian original too must have had "საკრველი" rather than "საკვრველი", as it is in the extant Georgian manuscripts. The confusion of "საკვრველი" with "საკრველი" occurred as a result of erroneous decoding of the abbreviation in the Georgian manuscripts. The Armenian translation enables to correct the erroneous reading.

One passage (ch. 152) speaks of two kinds of power: limitless maternal power, and the first limit - paternal power. These two powers create everything down to the last step "and in whatsoever possesses power and energy, those two Powers are present and they are stretched towards them, even down to the fields and tides" (177, 16). The use of "fields" and "tides" in parallel is unexpected, for it follows that the two powers are present everywhere down to "fields and tides". The relevant context of the Armenian translation introduces clarity into the vagueness of the Georgian. The Armenian reads: յարածքէն... մինչ ցոյսս և քարիսս 595,11. At the place of the Georgian "ქვევათა" (movement) the Armenian has քարիսს or "ქვათა". It is obvious that the Armenian քարիսს ("ქვათა") fits the context precisely: the two powers are present everywhere down to fields and stones. The

confusion again appears to have taken place on the ground of spelling "ქვთა" was probably encoded in the Georgian text, which was read by the copyist as "ქვევთა". nuskhuri -ვ and -ვ resemble each other and they may be easily confused when encoded.

In one place (chapter 55 of the commentaries) discussion concerns division and unification: "in the Eternity the ideas are individualized and so are the properties of numbers in the One; and they are neither mixed nor mingled, but they are in a unitary way, and [those] which are not united are divided" (122, 4-6). The following is the idea: the entity, which is individualized, i.e. distinguished, is neither merged nor mixed with others, but is in a unitary way. The last phrase "and [those] which are not united are divided" causes misunderstanding, which is clarified through the Armenian translation. Unlike the Georgian, the Armenian translation has more words: "վասն զի միւղենն և միաւորեալն" "for the unitary and united". Taking into account this addition, the context acquires the following meaning: "neither mingled nor mixed, but unitary, and neither united, for 'unitary' and 'united' are different [things]", i.e. in the Georgian MSS a phrase is missing between two "ერთეზროვ" (single) words. This lacuna can be filled through the Armenian translation.

In one passage (45, 3-4) a phrase is missing in the Georgian text of Proclus' "Elements"(ch. 69). In the edition the place of the lacuna is marked by dots. In the Armenian translation (394, 1-5) the phrase missing in Georgian is attested. Thus, the Georgian text can be filled through the Armenian translation.

Special note should be taken of the peculiarity of the Armenian translation when the Armenian text has phrases that are not in the Georgian original but are found in the Greek original (10, 50, 15; 116,18-20).

The listed examples demonstrate the role and significance of the Armenian translation in the study of the Georgian text of Proclus' "Elements" and Petritsi's "Commentaries".

Apart from translation-stylistic characteristics, indicated above, the Armenian translation claims attention structurally as well. Consideration of the structure of the Armenian translation allows the introduction of certain corrections in some views found in the literature. At the present stage of research some evidence lacks

the force of solid argument, but it stands in need of study, with noteworthy prospects of further research. After all, what is the character of the Armenian translation from the structural point of view?

1. In the first place, similarly to the Georgian text, the Armenian too comprises 211 chapters. Proclus' "Elements" and Petritsi's "Commentaries" are presented in the same form in the Armenian text as in the Georgian, i.e. in the form of keimena and scholia. Proclus' text and Petritsi's "commentaries" are numbered using letters from 1 to 211 inclusive; Proclus' text has only the number, while Petritsi has the number and abbreviation լԾ - լուծմունք commentary. Both, Proclus' text and Petritsi's "Commentaries" are prefaced with an abbreviation քն (քնագիրք) original".

2. Unlike the Georgian, in the Armenian translation commentaries are found that differ from those of Petritsi. These are separated from the text by the մկ abbreviation ("մեկնութիւն") "Commentary". The latter are much fewer than Petritsi's commentaries. It is noteworthy that these commentaries (մկ) in some cases accompany Proclus' text, but in the majority of cases they are inserted in Petritsi's commentaries.

In terms of content, the Armenian commentaries are largely of theological character (the Holy Trinity, the angels, Eden, etc). However, some carry Neoplatonic philosophical views. I shall quote a couple of examples by way of illustration.

Chapter 50 of Proclus' "Elements" deals with the understanding of different meanings in two Greek words for time "chronos" (that can denote Platonic understanding of time as image of eternity) and "kairos" – a simple time, as a measure of movement, that can be only a part of the chronos-time, but in no way identical to it. The Armenian translation contains the following commentary: "Gregory the Theologian begins his discourse which says that "God was and is and will be eternally" [8,II,23]. His entire theology is the same. Also the entire sense of Dionysi's words and other theologians is taken from these books and you will know the truth if you study diligently".

Further, in chapter 50, but now in Petritsi's commentary, in which it is explained that καιρος is part of χρονος, the following

commentary is inserted in the Armenian translation: "From this point onwards, he starts division and definition of God and the Everlasting - as Eternal, whereas the creatures as temporal. With reference of this my bright Paul says: "Who was, and eternally is and will be"; and all the newer ones, who have learned from those books theologized [in the same way], for in fact, those books are entirely expressing theology, for all of them are from God and from divinized souls".

In content both commentaries are close to each other. The linking of the wisdom of Gregory the Theologian and of Dionysius with Proclus' book, about which the anonymous author of the commentaries speaks, resembles very much a note found in Georgian manuscripts containing Petritsi's Commentaries, which also deals with the link of the theology of Dionysius and Gregory to Proclus' teaching (National Centre of MSS: H 1337, 3r). In content it is fairly close to the colophon of Simeon, the Armenian translator. The anonymous commentary on the "eternal" and "temporal" is inserted elsewhere in the Armenian translation, namely, in chapter 55. In Petritsi's commentary, where the argumentation of "likeness" (მსგავსობა) and "unlikeness" (უმსგავსობა) begins, the following commentary is inserted: "See all this in this chapter: how thoroughly he defines the eternal and everlasting God and the divine. Also time and its parts those that are from the latter-temporal, deep research and study of which is needed for scholars, for they are to be studied by all means." The quoted examples make clear the Neoplatonic purpose of the commentaries.

To whom must these commentaries belong? Researchers have expressed different views regarding the authenticity of the anonymous author of the commentaries. In the opinion of N. Akinian, the author of both insertions is the same person and he is an 11th c. Georgian figure versed in Greek (3, 143). B. Sargisian considers him to be the same Simeon Pghindzahanetsi (19, 122). It is likely that the author of commentaries differing from the original was, as believed by Sargisian, the translator himself - Simeon Pghindzahanetsi. I concur with this view. The ground for this is provided by two pieces of evidence: 1) The words of the translator's colophon: "I implore you, whoever may correct or copy it, mention me in your prayer and add my few words and do not omit anything."

The translator asks from the future editors or copyist to copy his few words too and not to omit them. It is thinkable that these few words said by him are precisely the inserted commentaries in the Armenian translation that differ from the Georgian. 2) Some phrases of the anonymous commentaries coincide in content with the translator's colophon at the end of the manuscripts of the Armenian translation. They have in common the view on the provenance of the teaching of Dionysius, Gregory the Theologian and other new theologians from this (i.e. Proclus') book. This coincidence in content makes me inclined to support Simeon Pghindzahanetsi. The commentaries may possibly be the result of Simeon's original thinking, or in the process of translating and writing the colophon he may have used some anonymous source.

3. Structurally, the Armenian translation differs from the Georgian original by one more important fact. In the Georgian MSS Proclus' text with Petritsi's Commentaries is prefaced by Petritsi's foreword and an epilogue at the end. The epilogue is absent in the Armenian translation. The Armenian translation of 1248 has no epilogue. This fact is noteworthy in connection with the views expressed in the epilogue. Some researchers believe that the first part of the so-called epilogue comprises fragments of commentaries on the Psalms as a book prophesying the Trinity and from this viewpoint it may be related to the basic theme - that of the Triad in Proclus' "Elements" (14, 168-183). The idea that the epilogue is not related to Petritsi's Commentaries was shared by other researchers as well, but differing views were put forth on its essence and composition (27, 113-126, 26, 121-139; 19). Several sources of the anonymous texts of the epilogue of the commentaries have been revealed (12; 13; 28). The absence of an epilogue in the Armenian translation points directly to the fact that the text of the so-called epilogue was not evidenced in the Georgian original in possession of Simeon Pghindzahanetsi (let me repeat that the Georgian original is almost contemporaneous or differs by a short span of time from the archetype of Petritsi's text).

4. A structural study of the Armenian translation allows revision and some specification of the views on the number of chapters of the Georgian original and their sequence. Along with other factors, from this viewpoint too the Armenian serves as a kind

of control for a definitive specification of the text of the Georgian original. I have in mind cases when a certain doubt is expressed regarding the authenticity of one or another chapter or context. As an example I can name chapter 129 of the Georgian translation of Proclus' "Elements", which begins thus "ყოველი სული ღმრთებრივი და ეშმაკებრივი" ("All the divine and demonic souls..."). This chapter has not been in any of the hitherto known Greek manuscripts of this treatise, owing to which E.R.Dodds, its English editor, has pronounced it not to be authentic. Recently, the researchers L. Alexidze (5,41-47; 6, 47-53; 7, 139-151) and H. Gunther (9, 18-25)) demonstrated the authenticity of this chapter. I think, the Armenian translation should be given crucial importance in the final solution of the problem. Chapter 129 of Proclus' "Elements", with the relevant chapter of Petritsi's commentaries in the Armenian translation is fully identical with the Georgian original. In the Armenian translation it has the number ճիթ (=129) ճիթ լծ (=commentary 129). The text of the Armenian translation follows word for word the text of the Georgian translation. How correct are some sections of this chapter in content and linguistically is another matter. For example, იროთაჲ = իւրոյացւոց. from դրօճ „იროთაჲ“ is derived the plural form possessive noun „იროთაჲ“ = heroes". In the Armenian we have a word of the same derivation namely, a possessive pronoun=իւրոյացւոց. ჳელოვნება = իմացութիւն (wisdom, intellect) // մակաձութիւն, տბեօագանի = բնութիւն (of nature). Notwithstanding the inconsistencies, in the Armenian translation, we have a structurally precise picture analogues to the Georgian original.

5. The identicalness of the Georgian original and the Armenian translation is proved by one short adscript as well. The Georgian MSS of chapter 131 have a marginal „სხოლოთა იამვლოხოთი“ ("Scholion of Iamblichus)". In the oldest Georgian MS H 1337 this note is inserted in the text. The situation is analogous in the Armenian - there too, before the text, we find: Լուծմունք իամլիխոսի - "Commentaries of Iamblichus".

6. In discussing the relation of the Armenian translation to the Georgian original we cannot bypass the fact of naming Amelachos as the author of the commentaries in the Armenian translation. As is known, in Georgian manuscripts Proclus' "Elements" and Petritsi's

"Commentaries" have no title, neither is it evidenced in the H1337 MS. In the Armenian translation, however, a title is attested before the "Commentaries": Յովնախօսի, իմաստասիրի և իռետորի, Աթենացոց եպիսկոպոսի, Լուծմունք Պրոկլի Դիադոխոսի անուանեցելոյ աստուածաբանութեանց - Commentaries on the theology of Proclus Diodochus by Amelachos, philosopher and rhetorician, bishop of the Athenians."

In the Armenian text, according to this title, Amelachos the philosopher, bishop of the Athenians is proclaimed the author. Amelachos is named for the second time in the cited text - where Petritsi's Commentaries begin. In this passage in Armenian MSS we read: Ամելախօսի լուծմունք = "Commentaries of Amelachos."

Who is Amelachos? Is this his name or nickname? According to Armenian researchers, Amelachos is a Greek author. In B. Sargisian's view, the Georgian Ioane Petritsi may be implied under this name (21). As far as I know, the name Amelachos is not attested in the Armenian onomasticon. Apart from the texts of Proclus and Petritsi, the name Amelachos is attested in other works of Armenian literature as well. These are Aristotle's "Categories" and "Peri hermeneias" (MS 112 of the Mchitarist Society of Vienna). In Armenian MSS Amelachos occurs in thirteen different forms, pointing to the fact that Amelachos is a nickname rather than name. It is a compound word, consisting of *ամել* 'being late' and *խօս* 'speaker'. In my opinion, by its meaning, Amelachos, fully coincides with the meaning of 'Petritsi' assigned to the word by Georgian writers of the period of revival (Timote Gabashvili, Ioane Batonishvili, Germane the priest-monk). In their opinion, "Petritsi" means heavy, strict-looking. The etymology of Petritsi and Amelachos - "heavy speaker" allows to consider them identical. Because of its meaning we could think that Amelachos is a translation of "Chimchimeli" (as is known, some Georgian researchers identify Ioane Chimchimeli, known in Georgian literature, with Ioane Petritsi (13, 26). In looking for the identity of Amelachos, one must also ascertain what the reference to him as "bishop of the Athenians" means.

The fact of pronouncing Amelachos as the author in the title of the Armenian translation of Ioane Petritsi's "Commentaries" is not accounted for definitively, despite the attempts of Georgian and

Armenian researchers. I believe this question stands in need of further research and complex study along with other known, yet hitherto unstudied works, in Georgian-Armenian-Byzantine literary contacts. I have in mind the Armenian translations of Aristotle's "Commentaries" on the above-cited "Categories" and "Peri-ermeneias" (in Armenian MS № 112 of the Mchitarist Society) the same person - Amelachos - is named as their author. Conducting research from this angle is not able as in much as, according to the evidence of 18th century scholars, Ioane Petritsi translated and commented the works of Aristotle just cited. Their translation has not survived in Georgian MSS. They may have survived in the form of an Armenian translation (20).

Thus, in the history of Georgian-Armenian literary contacts the names of Petritsi and Amelachos have become intersected in connection with the commentaries on the different works (Proclus' "Elements", Aristotle's "Categories" and "Peri ermeneias"). I think that along with Proclus, "Elements", it is absolutely necessary to study the Armenian texts of the works of Aristotle just cited, which may shed some light on a highly important question: to prove, on the basis of the Armenian translation the fact of Petritsi having translated and commented Aristotle's work, which will introduce some novelty into the complex research into the establishment and adaptation of Neo-Platonism and Aristotelianism in Eastern Christian thought.

References

1. Abuladze, I, Another Old Armenian translation of Georgian philosophical literature of Rustaveli's period (preliminary report). *Proc. TSU*, IV, Tbilisi 1985 (in Georgian).
2. Abuladze, I., Sources of Old Armenian texts translated from the Georgian (preliminary essay, *Proc. TSU*, IV, Tbilisi 1985 (in Georgian).
3. Ակիմեան, Ն., «Միմևոն Պղընձահանեցի եւ նրա թարգմանութիւնները ի վրացերէնէ», ՀԱ, № 3-4-5, 1947
4. Ակիմեան, Ն., «Միմևոն Պղընձահանեցի եւ նրա թարգմանութիւնները ի վրացերէնէ», ՀԱ, № 1-3, 1950.

5. Alexidze, L., Stages of cognition in the works of Proclus and Petritsi, *Matsne, Series of philosophy and psychology*, 7, 1984 (in Georgian).
6. Alexidze, L., "Das Kapitel 129 der Elemente der Theologie des Proklos bei Ioane Petritzi", *Georgica* (Zeitschrift fuer Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens), 17, 1994.
7. Alexidze, L., *Ioane Petritsi and Classical Philosophy*, Tbilisi, 2008 (in Georgian).
8. Sancti Gregorii Nazianzeni Opera [Corpus Christianorum, series graecae, 45, Corpus Nazianzenum, 12], Versio iberica, III, Oratio XXXVIII, ed. a H. Metreveli et al., Turnhout-Leuven 2001
9. Guenther, H-Ch., *Die Uebersetzungen der Elementatio Theologica des Proklos und ihre Bedeutung fuer den Proklostext*, Lieden, Boston (Brill) 2007.
10. Dodds, E.-R., Proclus, *The elements of Theologie*, Oxford 1963.
11. Ջարրհանալյան, Ն.Գ., «Մատենադարանի հայկական քարգնանութիւնների նախնեաց», Վենետիկ 1899.
12. Ioane Petritsi, *Works*, I, Cd. by S. Qaukhchishvili, Tbilisi 1940; II, 1937 (in Georgian).
13. Ioane Petritsi, *Lauder of Virtues*, ed. by Ivane Lolashvili, Tbilisi, 1967 (in Georgian).
14. Melikishvili, D., Towards the composition of the "After word" of Ioane Petritsi's "Commentaries" and some new sources. *Proc. TSU Chair of Old Georgian*, 27, 1988 (in Georgian).
15. Otkhmezuri, I., Bezarashvili, K. The Greek original of the so called afterword to Ioane Petritsi's "Commentaries", *Μνήμη*, dedicated to the memory of A.Alexidze, Tbilisi, 2000 (in Georgian).
16. Raphava, M., The Georgian-Armenian versions of John Damascus's "Dialectic", *Matsne, Series of language and literature*, No 1-2, 1965 (in Georgian).
17. Raphava, M., About the Armenian translations of Proclus' "Elements of Theology" and Ioane Petritsi's "Commentaries", *Matsne, Series of language literature*, 1, 1969 (in Georgian).
18. Raphava, M., Gelati literary centre and Armenian translators, *Religia*, 1-2-3, 2002 (in Georgian).
19. Raphava, M., Again about the "afterword" to Proclus' "Elements of Theology and Ioane Petritsi's "Commentaries", *Μετάνοια*,

dedicated to the 130th anniversary of Grigol Tsereteli, Tbilisi, 2001 (in Georgian).

20. Raphava, M., Towards the identification of Amelachos-Petritsi, *Mravaltavi*, XVIII, Tbilisi, 1999 (in Georgian).

21. Սարգիսյան, Բ., «Մատենախօսական Պրոկոլ իմաստասիրի աստուածաբանական Շաղկապաց, Հայկական թարգմանութեան խնդիրն եւ մատենադարանիս թիւ 1123 գրչագրի գաղտնիքը», Բազմավեպ, 52, Վիեննա 1894.

22. Տաշեան, Վ., «Պրոկոլի Դիադոխոսի Շաղկապ աստուածաբանականք, Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը», ՀԱ, 4, 1892.

23. Տաշեան, Վ., «Պրոկոլի Դիադոխոսի Շաղկապ աստուածաբանականք, Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը», ՀԱ, 6, 1892.

24. Տաշեան, Վ., «Պրոկոլի հնագոյն օրինակը», ՀԱ, 7, 1893.

25. Tisserant, *Codices Armeni Bybliothecae Vaticane*, Romae 1927.

26. Tskitishvili, T., On the essence and significance of one original work of Ioane Petrtsi, *Proc. Kutaisi university*, 4, 1995 (in Georgian).

27. Chelidze, E., The life and activity of Ioane Petrtsi, *Religia*, #3-4-5, 1994 (in Georgian).

28. Chqonia, I., Towards the study of the source of the Afterword to Ioane Petrtsi's "Commentaries". *Four texts of Old Georgian literature*, Tbilisi, 1965 (in Georgian).

ქართველი მეცნიერი გრიგოლ ფერაძე - ბერლინის უნივერსიტეტის სტუდენტი

შტეფი ხოტივარი-იუნგერი

ჰუმბოლდტის უნივერსიტეტი, ბერლინი

რეზიუმე: გრიგოლ ფერაძე (1899-1942 წწ.) მნიშვნელოვან ქართველოლოგიური მუშაობას ეწეოდა გერმანიაში, ინგლისში, საფრანგეთსა და პოლონეთში. იგი იყო სასულიერო მოღვაწე და მისი მეცნიერული საქმიანობაც უპირატესად შუასაუკუნეების ქართული ქრისტიანული მწერლობის შესწავლას და მის ევროპულ ჰუმანიტარულ სამეცნიერო წრეებში შეტანას ემსახურებოდა. იგი როგორც ჰიტლერული რეჟიმის აქტიური მოწინააღმდეგე მოწამეობრივად აღესრულა გერმანულ საკონცენტრაციო ბანაკში და წმინდანადაა შერაცხული.

წინამდებარე სტატიაში საარქივო მასალაზე დაყრდნობითაა შესწავლილი მისი ბერლინში უმაღლეს სასწავლებელში სწავლის პერიოდი. უფრო დაწვრილებით საარქივო ცნობები ამ პერიოდში მის საქმიანობაზე შეიძლება იხილოთ გერმანულენოვან პუბლიკაციაში: Steffi Chotiware-Junger, Die eine Welt-Grigol Peradse in Berlin and Potsdam vom 4. Januar 1922 bis (8.) 29. April 1925: Geographica, 30, 2010, s. 9-36.

საკვანძო სიტყვები: *გრიგოლ ფერაძე*

გრიგოლ ფერაძე 1922 წლის 4 იანვარს ჩამოვიდა ბერლინში, თეოლოგიის შესასწავლად. გერმანიაში, ლეჰსიუსის საზოგადოებაში, იგი საქართველოს ეკლესიამ გამოგზავნა თეოლოგიის სპეციალისტად მოსამზადებლად. მაშინაც, როგორც ამჟამად, უნივერსიტეტში ჩარიცხვა საკმაოდ რთული იყო. მაგრამ ბოლოს, 1922 წლის 12 მაისს, ქართველი ყმაწვილი უნივერსიტეტის სტუდენტი გახდა. ბერლინში შემორჩენილია ფერაძის ჩარიცხვის ამსახველი დოკუმენტი ლათინურ ენაზე. ბერლინის უნივერსიტეტის არქივში, სტუდენტთა ჩამონათვალში აღნიშნულ პირად ხელმოწერებს შორის, ფერაძის ხელმოწერაც არსებობს. მისი მატრიკულის ნომერია

5886/112. ფერაძე საკუთარ თავის ვინაობას აღნიშნავს, როგორც „მღვდელი ტიფლისიდან-საქართველოდან“.

ფერაძე არ ყოფილა პირველი ქართველი სტუდენტი ბერლინის უნივერსიტეტში. პირველმა ქართველმა აქ სწავლა 1874 წელს დაიწყო და სასწავლებლად ქიმიის დარგი აირჩია. 1918 წლამდე კიდევ 14 სხვა სტუდენტი ჩამოვიდა და ისინი უპირატესად სწავლობდნენ მედიცინას, ფილოსოფიას, ქიმიას და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მეცნიერებებს. ამ სტუდენტებს შორის იყვნენ აგრეთვე კონსტანტინე გამსახურდია და ივანე ჯავახიშვილი. განსაკუთრებით ბევრი ქართველი სტუდენტი ჩაირიცხა უნივერსიტეტში 1920/21 წლებიდან, რაც საქართველოში შეცვლილი პოლიტიკური გარემოებებით აიხსნება. მხოლოდ სამ წელიწადში, 1919-დან 1921 წლამდე, საქართველოდან ჩამოსული სტუდენტების რაოდენობამ წინა 44 წლის განმავლობაში ჩარიცხული სტუდენტების რაოდენობას გადააჭარბა. შიგადაშიგ თუ ჯერ კიდევ ფილოსოფიის, მედიცინისა და ბუნებისმეცნიერებების მიმართ ინტერესი შეიმჩნეოდა, ახალი სტუდენტების უმრავლესობა შესასწავლად ეკონომიკის დარგს ირჩევდა. მიუხედავად იმისა, რომ ფერაძე ქრონოლოგიურად ბერლინის უნივერსიტეტში ქართველი სტუდენტების აღნიშნულ ნაკადს ეკუთვნოდა, თეოლოგიის ფაკულტეტის არჩევით იგი ამ ნაკადიდან განზე დგას.

ფერაძე ბერლინის უნივერსიტეტში სწავლობდა, მაგრამ იგი თავდაპირველად პოტსდამში, ლეჰსიუსის საზოგადოების გენერალური მდივნის სახლში ცხოვრობდა და მას სტიპენდიასაც ეს საზოგადოება უხდიდა.

ბერლინში ფერაძის სტუდენტობის შესახებ ვგებულობთ სხვადასხვა წყაროებიდან: წერილებიდან, სტატიებიდან, სტუდენტური დოკუმენტებიდან...

1) 1922 წლის ზაფხულის სემესტრში ქართველმა სტუდენტმა გამოცდები ჩააბარა შემდეგ გერმანელ პროფესორებს:

ჰოლს - ეკლესიების ისტორია, I ნაწილი და საღვთო სჯული; ბაუდისინს - ფსალმუნების განმარტება; ბრიუკნერს - შესავალი ახალ აღთქმაში; დაისმანს - ახალი აღთქმა. მოსამზადებელი სემინარი (იოანეს გამოცხადების ეპისტოლე).

პროფესორი ჰოლი და პროფესორი დაისმანი ფერადის უმნიშვნელოვანესი და გამორჩეული მასწავლებლები იყვნენ.

1922 წლის მარტსა და აპრილში, გერმანიაში ჩამოსვლისთანავე, ფერადის პირველი პუბლიკაცია იბეჭდება გერმანულ პერიოდულ ჟურნალში "Der Orient". როგორც ჩანს, სტატია ეხებოდა საქართველოში ეკლესიის იმდროინდელ მდგომარეობას ამ ტექსტის დაწერა გაზეთის გამომცემელმა, ლეჰსიუსმა, სთხოვა თავის ქართველ აღსაზრდელს. ფერაძე მოგვიანებით იშვიათად წერდა თანადროული ისტორიის ამსახველ თემებსა და საკითხებზე. ამ სტატიის შინაარსი არა მარტო აღმოსავლეთის მისიის (Orient-Mission) წევრებისთვის იყო საინტერესო, არამედ მას გერმანიის უწყებათა და კერძო პირების ყურადღებაც უნდა გაემახვილებინა იმდროინდელ საქართველოში არსებულ სიტუაციაზე.

ბერლინში ფერადის მასშტაბური სწავლის შესახებ ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ მოკრძალებული წარმოდგენა შევიქმნათ. მნიშვნელოვანია იმის აღნიშვნა, რომ უნივერსიტეტში სწავლის პარალელურად იგი უნივერსიტეტის კედლებს გარეთაც იმდიდრებდა განათლებას: ის ხშირად სტუმრობდა მასზე მზრუნველ ლეჰსიუსს. ფერადის 1922 წელს დაწერილ ერთ წერილში იგი დოქტორ ლეჰსიუსს უბოდიშებს, რომ მასთან მისვლა ვერ შეძლო, რადგან ნაშუადღევს ყოველთვის უნივერსიტეტში უნდა ყოფილიყო. იმავდროულად ის მოძღვარს წასაკითხი ლიტერატურის გამოწერაში დახმარებას სთხოვს.

2) 1922/1923 წლების ზამთრის სემესტრში ქართველი სტუდენტი ზემოთ უკვე ნახსენებ პროფესორებთან ერთად სხვა ახალ მეცნიერებსაც ეცნობა და მათ სალექციო კურსებს ისმენს. ორ მათგანს იგი 1927 წელს თავის დისერტაციაშიც მოიხსენიებს: პროფესორებს ზელინსა და ჰარნაკს. მათ ლექციებს ფერაძე უნივერსიტეტის დატოვებამდე, თითქმის ყოველ სემესტრში ესწრებოდა. მან მოისმინა ზელინის 4 და ჰარნაკის 5 სალექციო კურსი.

ამ ხნის განმავლობაში ფერაძე მრავალი პირისა და დაწესებულების თანადგომით სარგებლობს. ცნობილია, მაგალითად, ვისბადენელი მასწავლებლის თ. შნაიდერის წერილი დოქტორ ლეჰსიუსისადმი: „...ამ დღეებში ბანდეროლით გამოგიგზავნეთ 3 წიგნი და 1 რვეული,

რომლებსიც, ვვარაუდობ, რომ კვლავაც გამოგადგებათ, თუნდაც ქართველი [სტუდენტისთვის]... გზავნილის ფულს თავად გავიღებ სიამოვნებით.“

3) 1923 წლის ზაფხულის სემესტრში ფერაძე უკანასკნელად ისმენს პროფესორ ჰოლის ლექციებს, რომელიც 1924 წელს ბერლინის უნივერსიტეტის რექტორი გახდა. საფიქრებელია, რომ ამის შემდეგაც, მიუხედავად მისი მოუცლულობისა, ფერაძე ინტენსიურ კავშირს ინარჩუნებდა რექტორთან, ამ უკანასკნელის 1926 წელს გარდაცვალებამდე.

ამავე სემესტრში ქართველი სტუდენტი კიდევ შვიდი პროფესორის ლექციებს ესწრებოდა. ერთ-ერთმა მათგანმა, როგორც ჩანს, ფერაძეზე განსაკუთრებული დადებითი შთაბეჭდილება მოახდინა, ვინაიდან დისერტაციაში იგი იხსენიებს თავის მასწავლებელს - კარლ ბროკელმანს, რომელთანაც იგი სირიულს სწავლობდა.

1923 წლის ზაფხულის სემესტრის დასასრულამდე, ფერაძე ღებულობს ოპელნის რაიონში მდინარე ოდერზე მდებარე დომბროვსკას სასახლიდან 1923 წლის 20 მაისით დათარიღებულ წერილს: მას ზაფხულის არდადეგებზე სასახლეში დასასვენებლად იწვევენ. ცოტა მოგვიანებით პოტსდამში ციგენჰაგენიდან პომერანიის არწვალდის რაიონიდან მოდის ერთი პასტორის წერილი ბატონ ლეპსიუსის სახელზე: იგი ფერაძეს 30.000 მარკას ურიცხავს. მაშინდელ გერმანიაში გამუფებული ინფლაციის გათვალისწინებითაც კი, ეს დიდი თანხაა. (მაგალითად, 1923 წლის ზაფხულის სემესტრში ერთი პროფესორის ერთ აკადემიურ კურსზე დასწრება ფერაძეს 1200 მარკა უჯდებოდა.

1923 წლის ზაფხულის სასესიო პერიოდის შემდეგ, აგვისტოსა და ოქტომბერს შორის, ფერაძე დასასვენებლად მიემგზავრება დანიაში, როზდინში.

4) 1923/24 წლების ზამთრის სემესტრში ფერაძე 8 სალექციო კურსს ესწრებოდა. მისი ახალი პროფესორები იყვნენ ფაბრიციუსი, მიტოზი და კაფტანი. თითოეულ მათგანთან იგი ერთ ან ორ კურსს ესწრებოდა.

5) ლექციების ჩამონათვალი, რომლებსაც ფერაძე 1924 წლის ზაფხულის სემესტრში ესწრებოდა, ადრეულ სემესტრებთან შედარებით ნაკლებია: დოგმატიკა II, ეთიკა, სავარჯიშოები ძველ აღთქმის სემინარისტისთვის იერემიას

ცხოვრებისა და წერილების შესახებ, ეკლესიების ისტორიის საზოგადოება, ახალი აღთქმის გრამატიკა.

ამ სემესტრში ქართველი სტუდენტის ახალი მასწავლებლები არიან ტიტოუსი და მიხაელისი. ტიტოუსთან ფერაძე ერთ კურსს ესწრებოდა, მიხაელისთან – ორს, მაგრამ დისერტაციაში მხოლოდ პირველი მოიხსენიება.

1924 წლის ზაფხულის სემესტრის მომდევნო არდადეგებზე ფერაძე კლავ დანიაში, რიოდბიში, მიემგზავრება, ლოლანდის კუნძულზე. ეს მოგზაურობა 1924 წლის 6 აგვისტოს დაიწყო და 27 ოქტომბერს დამთავრდა. 1924 წლის 20 აგვისტოს ფერაძის მიერ ლექსიუისისადმი გაგზავნილი ერთი წერილიდან ვგებულობთ, რომ მიუხედავად იქ არსებული ცხოვრების უკეთესი პირობებისა, იგი უკმაყოფილოა ცუდი სამუშაო პირობების გამო.

6) 1924/1925 წლების ზამთრის სემესტრში ფერაძე წერს სასემესტრო ნაშრომს გიორგი ჰაგიორიტზე. როგორც მის მიერ მოგვიანებით დაწერილი დისერტაციიდან ირკვევა, ბერლინელი პროფესორი ჰოლი შემგომში ქართველ სტუდენტს სადოქტორო დისერტაციის დაწერას ურჩევდა ქართულ ბერმონაზვნობაზე.

ფერაძემ ქართული ბერმონაზვნობის ინტენსიური კვლევა ბერლინში დაიწყო, მაგრამ წიგნებს, წყაროებს და მასალებს ბერლინის გარეთაც ეძიებდა. ასე მიმართა ფერაძემ, მაგალითად, ბონელ პროფესორ გოუსენს, რომელმაც 1913 წელს ქართული ბიბლიოთეკის შექმნა წამოიწყო. ამიერიდან იგი უკვე ფიქრობს, მასალების შესწავლა, ნაწილობრივ მაინც, ბონშიც განაგრძოს.

ეს ჩანაფიქრი რომ განეხორციელებინა, ფერაძემ ბერლინის უნივერსიტეტიდან შუამდგომლობის მიღებაზე იზრუნა და მას სარეკომენდაციო წერილითაც დაეხმარნენ. იმავე თვეში, საშობაო არდადეგებზე, ფერაძე ბონში მიემგზავრება. როგორც ჩანს, ბონში იგი სამუშაომ შეაყოვნა. ამ პერიოდში, 1925 წლის 2 თებერვლით დათარიღებულ ერთ წერილზე, რომელიც ფერაძემ ივანე ჯავახიშვილს მისწერა, პოტსდამის ახალი მისამართია მითითებული: „ელიზაბეტშტრასე 18“.

1925 წლის 28 თებერვალს, ბერლინის უნივერსიტეტში დაბრუნებული ფერაძე, ზეპირი და წერიტი გამოცდების

საფუძველზე, დებულობს დადასტურებას, რომ მას შეუძლია ორიგინალში ენობრივად მსუბუქი ბერძნული თეოლოგიური ლიტერატურის წაკითხვა და ტექსტისთვის გრამატიკული კომენტარების დართვა.

1925 წლის თებერვალში გრიგოლ ფერაძემ გადაწყვიტა, სწავლა მთლიანად ბონში გაეგრძელებინა. ჩვენ წინაშეა უნივერსიტეტის დატოვების მოწმობა, რომელიც რექტორის და ბერლინის უნივერსიტეტის სენატის მიერ არის მომზადებული. მოწმობა ადასტურებს, რომ გრიგოლ ფერაძე 1922 წლის 12 მაისიდან 1924/25 წლების ზაფხულის სემესტრამდე, როგორც თეოლოგიის სტუდენტი, უნივერსიტეტში ირიცხებოდა და თეოლოგიის ფაკულტეტზე იყო ჩაწერილი.

ამრიგად, ფერაძის ბერლინური/პოტსდამური პერიოდის შესახებ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ იგი ისეთსავე სტუდენტურ ცხოვრებას ეწეოდა, როგორც სტუდენტთა უმრავლესობისათვის დღესაც დამახასიათებელი: ყოველდღიური რუტინა. ბერლინის უნივერსიტეტმა საფუძველი ჩაუყარა ბიბლიის ენობრივ შესწავლას. ბერლინში სწავლობდა ან სრულყოფდა ფერაძე გერმანულს, ბერძნულს, სირიულს, არაბულს. ენებში ჩვენთვის ცნობილ წერილობით შედეგებთან და საგამოცდო ნიშნების ფურცლებში აღნიშნულ მონაცემებთან ერთად ცხადი ხდება, რომ ფერაძეს სხვა ენების შესწავლაც დაუწყია. ჩანს, რომ იგი დაინტერესებული იყო ებრაული, ირანული და სომხური ფილოლოგიითაც.

ენების შესწავლასთან ერთად, ბერლინის უნივერსიტეტში ფერაძე სამეცნიერო თეოლოგიური საფუძველების შესწავლასაც შეუდგა და მას სამეცნიერო კვლევისთვის კარგი პირობები შეექმნა. თავისი მასწავლებლებიდან იგი განსაკუთრებით მოიხსენიებდა პროფესორებს: ჰოლს, ფონ ჰარნაკს, დაისმანს, ტიტუსს, ზელინს, ბროკელმანს, ბრუნო მაისნერს და მიტოხს. სხვათაშორის, ამ რვა მეცნიერიდან სამი ომის დაწყებამდე პენსიაში გაუშვეს, ოთხი კი ნაციონალ-სოციალიზმის ხანაში უნივერსიტეტიდან იძულებით გაათავისუფლეს და პედაგოგიური საქმიანობა აუკრძალეს, როგორც ებრაელებს. აქედან ცხადი ხდება, რომ ფერაძე ბერლინში თავის ცოდნას განსაკუთრებით ბევრ ებრაელ მასწავლებელს უმადლოდა და მათთან მეგობრობდა, რაც, შესაძლოა ერთ-ერთი მიზეზი

გამხდარიყო იმისი, რომ მოგვიანებით 1942 წლის მაისში გერმანულმა პოლიციამ იგი ვარშავაში დააპატიმრა იმ ბრალდებით, რომ ებრაელებს ეხმარებოდა.

ფერადემ ბერლინში სწავლის პერიოდში გააცნობიერა, რომ მისი განსაკუთრებული სიყვარულის საგანი არა იმდენად თეოლოგიური მეცნიერებები იყო, რაც გერმანიაში მისი გამოგზავნის მიზანს წარმოადგენდა, რამდენადაც – თეოლოგიის, ისტორიისა და აღმოსავლეთმცოდნეობის ერთობლიობა.

დისერტაცია მისი გერმანელი მეცნიერი ხელმძღვანელის (Ziehvater) იოჰანეს ლეუსიუსის ხსოვნას ეძღვნება. ბერლინის უნივერსიტეტის მეცნიერებს შორის ლეუსიუსმა არსებითი ზეგავლენა იქონია დამწყები მეცნიერის ჩამოყალიბებაზე ბერლინურ/პოტსდამურ პერიოდში. მან ამოიციო და მხარი დაუჭირა ბიბლიური და ისტორიული თეოლოგიისა და აღმოსავლური ენების ერთობლივი შესწავლის მიმართ ფერადის განსაკუთრებულ ინტერესს.

თავის დისერტაციაში ფერადე მსოფლიოს მრავალ მეცნიერს ეხმიანება და ეკამათება. თავისი ბერლინელი მასწავლებლებიდან და ნაცნობებიდან იგი შემდეგ მეცნიერების ციტირებას ახდენს: პოლის, ზახაუს, ბროკელმანის, ჰარნაკის, ლიემანის. მის მიერ ბერლინის დატოვებიდან ერთი წელიც არ იყო გასული, რომ მან 1925 წლის შემოდგომაზე თავისი დისერტაცია დაასრულა. ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ დისერტაციის ძირითადი ნაწილი უკვე ბერლინში/პოტსდამში დაიგეგმა, შემუშავდა და დაიწერა. ასე რომ, ფერადე ბერლინში სამ წელიწადში კომპეტენტურ, ავტორიტეტულ მეცნიერად ჩამოყალიბდა.

1932 წელს ფერადე ბერლინელ პროფესორებს დაისმანსა და ლიტცმანს დაუკავშირდა, რომლებიც ძალზე მოწადინებული იყვნენ, რომ ფერადისათვის საბუშაო ადგილი გამონახულიყო ბერლინის უნივერსიტეტში. ჩაფიქრებული იყო კათედრის დაარსება. "თითქოს ყველაფერს კარგი პირი უჩანდა. მე შორიდან ჩამოვედი ბერლინში, რათა საჭირო პირებს ვწვეოდი. მაგრამ მე ეს ადგილი - შესაძლოა ჩემი მოუხერხებლობის გამო დამეკარგა," - წერს ფერადე. შეიძლება ამ "დაკარგვის" მიზეზი სულაც არაა ფერადის პიროვნება და მისი "მოუხერხებლობა". როგორც ჩვენთვის ბერლინის

უნივერსიტეტის ისტორიიდანაა ცნობილი, აქ ქართული ენის ლექტორად 1915 წლიდან რ. მეკელაინი მუშაობდა. სტუდენტთა მოძალების გამო კი 1918 წლიდან სპეციალური კურსი უნდა ყოფილიყო შემოღებული. ლაპარაკი იყო მიხეილ წერეთელზე, რომელიც სწორედ მაშინ საქართველოს რესპუბლიკის დიპლომატიურ წარმომადგენლად დაინიშნა სტოკჰოლმში.

1928 წ. გერმანული ორიენტალისტიკის მეხუთე სექციამ ერთხმად, დაბეჯითებით გამოთქვა ქართული შტუდიუმის მიმართ გულმოდგინედ ზრუნვისა და ხელშეწყობის სურვილი და ამის თაობაზე განცხადებით მიმართა პრუსიის კულტურის მინისტრს. მაგრამ, როგორც ჩანს, ბერლინის ქართველოლოგიური კათედრისათვის ორი კანდიდატურა არსებობდა: ფერაძე და წერეთელი. წერეთელი ბერლინს დაბრუნდა და მას უკეთესი შანსი ჰქონდა. 1933 წლის ოქტომბრიდან მას სამსახურიანი კურსი ჰქონდა. 1936 წლიდან კი იგი ქართული ენისა და ლიტერატურის პროფესორია ფილოსოფიის ფაკულტეტის ინდოგერმანული სემინარის ფარგლებში. იყო სხვა მიზეზებიც მისთვის უპირატესობის მისანიჭებლად. აქ მხოლოდ ამონაწერებს მოვიტან ორი საბუთიდან:

1. "უფლებას ვაძლევ ჩემს თავს მხარი დავუჭირო პროფესორ მიხეილ წერეთლის განცხადებას. ხუთი წლის წინ თავისი ბრიუსელიდან ბერლინში გადასვლით (იმ ვითარებაში, რამაც მისი გერმანიის წინაშე დამსახურება დაადასტურა და რისთვისაც ჩვენ მადლობელნი უნდა ვიყოთ მიაი) შესაძლებელი გახდა ჩვენს უნივერსიტეტში წარმოდგენილი იყოს ესოდენ სასურველი კლასიკური ქართული..." გვ. II/34. წერს აღმოსავლური ენების სემინარის დირექტორი.

2. "დოქტორი წერეთელი. მოქალაქეობის არმქონე ქართველი, ომის დროს ცენტრალური ევროპის ქვეყნების მხარეზე იდგა და იბულებული იყო, 1918 წელს ბოლშევიკებს გაქცეოდა. იგი ქართული ფაშისტური ორგანიზაციის უფროსის მოადგილეა და ახლოსაა ნაციონალ-სოციალისტებთან," - იკითხება დოკენტთა ნაციონალ-სოციალისტური გაერთიანების თავმჯდომარის ნიდერმაიერის ფილოსოფიის ფაკულტეტის დეკანისადმი მიწერილ წერილში, რომელიც დათარიღებულია 1936 წლის 27 აპრილით.

უფრო დაწვრილებითი საარქივო ცნობები გრიგოლ ფერაძეზე იხილეთ გერმანულენოვან პუბლიკაციაში: "ერთი სამყარო - გრიგოლ ფერაძე ბერლინსა და პოტსდამში, 1922 წლის 4 იანვრიდან 1925 წლის აპრილამდე" [1].

მითითებული ლიტერატურა:

1. Steffi Chotivari-Jünger, "Die eine Welt – Grigol Peradse in Berlin und Potsdam vom 4 Januar 1922 bis (8.) 29 April 1925", *Georgica*, 33, Berlin 2010, S. 9-37

**Georgian Scholar Grigol Peradze –
Student of the University of Berlin**

Steffi Chotiuary-Jünger

Humboldt University of Berlin

Resume: Grigol Peradze (1899-1942) conducted important Kartvelological work in Germany, England, France, and Poland. Grigol Peradze was a clergyman. Consequently, his scientific work mainly focused on researching Georgian Medieval Christian literature and introducing it into European scholarly circles of humanities. Grigol Peradze was strongly against the Nazi regime. He died a martyr's death at Nazi concentration camp and is canonized by the Georgian church.

This article represents a study of the period of Peradze's life when he studied at the University of Berlin. The research is based on the materials of archives. For more archival sources about the life and work of Grigol Peradze in this period, see the publication in German: Steffi Chotiuary-Jünger, Die eine Welt-Grigol Peradze in Berlin and Potsdam vom 4. Januar 1922 bis (8.) 29. April 1925: *Georgica*, 33, 2010, p. 9-36.

Key words: *Grigol Peradze*

Grigol Peradze arrived in Berlin on January 4, 1922 in order to study theology at the Society of Johannes Lepsius. He was sent to Germany by the Georgian church to become a theologian. Similar to nowadays, entering the university was very difficult at the time. However, on May 12, 1922 young Grigol Peradze became a student. Peradze's admission letter to the University of Berlin in Latin is kept in Berlin. In the archives of the University of Berlin, there is a list of students accompanied with their signatures, including the signature of Peradze. The number of his student card is 5886/112. Grigol Peradze describes himself as "a priest from Tbilisi - Georgia".

Peradze was not the first Georgian student at the University of Berlin. The first Georgian started studying there in 1874 and chose

chemistry as his major. By 1918, fourteen more Georgian students had been accepted at the University. They studied medicine, philosophy, chemistry, social and political sciences. Among those students were Konstantine Gamsakhurdia and Ivane Javakhishvili. Particularly many Georgian students were accepted at the University of Berlin since 1920/21. The reason of it could be political changes in Georgia. In three years, from 1919 to 1921, the number of Georgian students tripled the number of those Georgians who had studied at the University of Berlin during the previous 44 years. Although some of the students were still interested in philosophy, medicine and natural sciences, most of the new students chose economics as their major. Even though Grigol Peradze was one of the students accepted at the University of Berlin in this period, he differs from them by choosing the faculty of theology.

Peradze studied at the University of Berlin. However, first he lived in Potsdam. Since he was awarded scholarship by Lepsius Society, he lived in the house of the secretary general of this society.

Information about Peradze's studies in Berlin can be found in different sources, such as letters, articles, student documents, etc.

1) During spring term, 1922 the Georgian student passed exams in the following subjects: history of churches 1 and faith scripture - taught by Professor Holl; explanation of psalms - taught by Professor Baudissin; introduction to the New Testament - taught by Professor to Brueckner; New testament, introductory seminar (the epistle of the revelation of St. John) - taught by Professor Deissmann. Professor Holl and professor Deissmann were the most important and distinguished lecturers of Peradze.

In March and April, 1922, as soon as Grigol Peradze arrived in Germany, his first publication was published in a German periodical "Der Orient". It seems that in this article Grigol Peradze described Georgian church of his time. Lepsius - the editor of the newspaper had asked Grigol Peradze to write the article. Later Grigol Peradze seldom wrote on topics and questions concerning contemporary historical events. Contents of the mentioned article would not only interest the members of Orient-Mission, but it would also direct attention of German officials and individuals to the situation in Georgia at that time.

We can only have a general opinion on Peradze's studies in Berlin. It should be mentioned that while studying at the University, Grigol Peradze was also acquiring education outside the University: he often visited Lepsius. In one of the letters written by Grigol Peradze to Dr. Lepsius in 1922, he apologizes for not being able to visit him, since he should, as a rule, be at the University in the afternoons. In addition, he asks Lepsius to help him borrow some books from the library.

2) In winter term 1922/1923 the Georgian student, makes acquaintance with other scholars and attends their lectures. Two of them are mentioned in his dissertation in 1927: Professor Sellin and Professor Harnack. He attended their lectures every semester until graduating from the University. All in all, he attended 4 courses taught by Sellin and 3 courses taught by Harnack.

In this period Grigol Peradze was supported by a number of organizations and individuals. A letter of a teacher Th. Schneider from Wiesbaden written to Dr. Lepsius includes the following information: "I have recently sent you a package containing 3 books and one note-book. I guess those can be useful for e.g. the Georgian [Student]. I will cover the costs of sending the package myself with pleasure".

3) In spring term 1923 Grigol Peradze attends for the last time lectures of Professor Holl who became the rector of the University of Berlin. It is likely that even though Holl was very busy since becoming the rector, Grigol Peradze still kept contact with him until the death of Holl (in 1926).

In the same term the Georgian student attended a course taught by seven professors. One of them, the lecturer Karl Brockelmann who taught Syriac, seems to have made an especially positive impression on him, since he is mentioned in Peradze's dissertation.

By the end of Spring term 1923, Grigol Peradze receives a letter from Dombrowka Palace, situated in Oppeln region, at the river Oder, dated 20th of May, 1923. He is invited to the palace for summer holidays. A little later Dr. Lepsius receives one more letter in Potsdam sent by a pastor from Ziegenhagen, Arnwalde/Pommern region. The pastor donated 30.000 Marks to Peradze. Considering the prices in Germany of that time, it was quite much money (e.g. in

spring term 1923, attending one academic course of one professor would cost Grigol Peradze 1200 Marks).

After Summer exams in 1923, Grigol Peradze spends his holiday in Rødby, Denmark, from August to October.

4) In winter term 1923/24, Grigol Peradze attended 8 courses. His new professors were Fabrizius, Mittwoch and Kaftan. Each of those professors taught him two courses.

5) The number of courses that Grigol Peradze attended in spring term 1924 is less compared to the number of courses that he took in the previous terms: dogmatic 2, ethics, exercises for the seminar of The Old testament about the life of Jeremiah and the Holy Scripture; the society of church history; grammar of The New Testament.

This term the new teachers of the Georgian student are Titius and Michaelis. Titius taught him one course, while Michael is taught him two courses. However, only the former one is mentioned in Peradze's dissertation.

In 1924, after Spring term, Grigol Peradze spends his holidays again in Rødby, on Lolland Island, Denmark. He started travelling on the 6th of August, 1924 and finished his journey on the 27th of October. On the 20th of August, 1924, Grigol Peradze sends a letter to Lepsius where he claims that notwithstanding the improved conditions of life, he is not satisfied by his working conditions.

6) In winter term 1924/1925, Grigol Peradze writes a term paper about Georg Hagioritis. His dissertation, written later, indicates that professor Holl from Berlin advised the Georgian student to write a PhD dissertation on Georgian monkhood.

Peradze started researching Georgian monkhood intensively in Berlin. However, he was searching for books, sources and materials outside Berlin as well. For example, he contacted professor Goussen in Bonn, who started working on founding a Georgian library in 1913. Since then Grigol Peradze decided to study materials at least partially in Bonn.

In order to accomplish his intention, Grigol Peradze applied for help to the University of Berlin. He was granted the recommendation letter from the university. The same month, during Christmas holidays, Grigol Peradze travels to Bonn. It seems that because of work he had to stay in Bonn longer than he intended. In

one of the letters written in this period, dated 2nd of February, 1925, addressed to Ivane Javakhishvili, Grigol Peradze indicates his new address in Potsdam: "Elisabet(h)str. 18".

On 28th of February, 1925, Grigol Peradze returned to the University of Berlin and having passed oral and written exams, was granted a certificate, confirming that he is able to read relatively easy theological literature in Greek original and attach grammar comments to the text.

In February, 1925 Grigol Peradze decided to continue his studies in Bonn. In the archives of the University of Berlin, there is a reference granted to Peradze, issued by the rector and the senate of the University of Berlin, confirming that from May 12, 1922 to Spring term 1924/1925 Grigol Peradze was a student of the faculty of theology at the University of Berlin.

To sum up, one can conclude about Peradze's studies in Berlin and Potsdam that he lived like many other students and followed a daily routine. The University of Berlin laid the foundation for linguistic studies of the Bible. In Berlin Grigol Peradze studied German, Greek, Syriac, Arabic. Written language exams and examination results provide evidence to the fact that Grigol Peradze had started studying other languages as well. It seems that he was also interested in Jewish, Persian and Armenian philology.

At the University of Berlin Grigol Peradze studied not only languages, but also the scientific basis of theology. There he had good working conditions. Among his lecturers Grigol Peradze particularly respected and often mentioned: Holl, Von Harnack, Deissmann, Titius, Sellin, Brockelmann, Bruno Meißner and Mittwich. Interestingly, during the age of National-Socialism three out of those eight professors were forced to retire, while four were fired and were deprived of the right of any pedagogic activity, because of their Jewish origins. Consequently, it seems that in Berlin Grigol Peradze acquired knowledge from many Jewish teachers and was friends with them. It could be one of the reasons why the police arrested Grigol Peradze in Warsaw, claiming that he was supporting Jews.

During his studies in Berlin, Grigol Peradze realised that his favourite subject was not just theology, i.e. his major at the University of Berlin, but the combination of theology, history and Oriental studies.

Peradze devoted his dissertation to the memory of his supervisor, scholars Johannes Lepsius. Lepsius had influence on the formation of many young scholars in Berlin and Potsdam. He also understood and supported Peradze's special interest in combined studying of biblical and historical theology and Oriental languages.

In his dissertation Grigol Peradze agrees with and opposes many famous scholars. Among his teachers and acquaintances from Berlin he quotes: Holl, Sachau, Brockelmann, Harnack, Lietzmann. Grigol Peradze accomplished writing his dissertation when not even one year had passed after his leaving Berlin. For this reason, one can conclude that most of the dissertation he had structured, worked upon and written in Berlin. Grigol Peradze was formed as a competent and authoritative scholars in three years in Berlin.

In 1932 Grigol Peradze contacted Professors Deissmann and Lietzmann in Berlin who were eager to find a teaching position for him at the University of Berlin. They were even considering founding a new department. "It seemed to me that everything was going well. I came to Berlin from a far distance, in order to get necessary working conditions. But I lost this position probably because of my impracticality"- writes Peradze. However, probably the reason for not getting the teaching position was not the personal character of Grigol Peradze or his "impracticality". According to the history of the University of Berlin, R. Meckelein had been the lecturer of the Georgian language since 1915. Because of increasing number of students, since 1918, it became necessary to introduce a new special course. The main candidature for the teaching position was of Micheil Tsereteli, who was appointed as a diplomatic representative of the Republic of Georgia in Stockholm at the time.

In 1928, the fifth section of Oriental studies in Germany agreed that they were willing to support Georgian studies and sent an application to the Minister of Culture of Prussia. It seems that there were two candidates that were considered for the teaching position at the department of Kartvelian Studies at the University of Berlin: Grigol Peradze and Tsereteli. Tsereteli had recently returned to Berlin and he had better chances of getting the position. Since October 1933, Tsereteli had been teaching 3-hour course in Georgian. In 1936 he became a professor of the Georgian language and literature at the faculty of philology, in the framework of a

seminar of Indo-Germanic languages. There were more reasons for extending the privilege to Tsereteli. For example, there are extracts from two documents:

1. I allow myself to support the candidature of Professor Micheil Tsereteli. By moving from Brussels to Berlin five years ago (in the conditions that made his services to Germany clear and for what we should be grateful to him), he made it possible to teach the Classic Georgian language at our University..." p.II/34, writes the director of the seminar of Oriental languages

2. Professor Tsereteli, Georgian who does not hold citizenship of Georgia, was supporting Central European countries during the war and for this reason he had to flee Bolsheviks in 1918. He is the deputy director of Georgian Fascist organization and is close to the National-Socialists", - is written in the letter of the head of the Nationalist-Socialist Union of docents - Niedermeier, addressed to the Dean of the faculty of philosophy, dated 27th of April, 1936.

The article represents short contents of an article written in German, published in the journal "Georgica" [1].

References:

1. Steffi Chotivari-Jünger, "Die eine Welt – Grigol Peradse in Berlin und Potsdam vom 4 Januar 1922 bis (8.) 29 April 1925", *Georgica*, 33, Berlin 2010, S. 9-37

ქართველოლოგია პოლონეთში (1920-2011)

ჰენრიკ პაპროცკი

პოლონეთი

რეზიუმე: წინამდებარე სტატია წარმოადგენს პოლონეთში ქართველოლოგიის განვითარების ზოგად მიმოხილვას. თუმცა, რასაკვირველია, ხსენებული საკითხის მცირეტანიან სტატიაში ამოწურვა შეუძლებელი იქნება. გამომდინარე იქიდან, რომ პოლონეთში საქართველოსთან დაკავშირებული ნაშრომების ბიბლიოგრაფიის შედგენა ჯერაც არაა დასრულებული, აქ ქართველოლოგიური მუშაობის უკეთ შესასწავლად ხანგრძლივი კლუვეა საჭირო. მიუხედავად ამისა, შევეცდები წინამდებარე სტატიაში ყურადღება უმთავრეს საკითხებზე გავამახვილო და ამგვარად აღწერო პოლონეთში ქართველოლოგიური მუშაობის განვითარების ძირითადი ეტაპები.

საკვანძო სიტყვები: *ქართველოლოგია, გრიგოლ ფერაძე*

1918 წლის შემდეგ პოლონეთში ქართული ლიტერატურისა და კულტურის ისტორიისადმი მიძღვნილი პირველი ნაშრომის გამოცემა გიორგი ნაკაშიძემ ითავა. მისი ინიციატივით დაიბეჭდა შოთა რუსთველისადმი მიძღვნილი ალმანახი. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ რუსთაველის მოღვაწეობას მეტი ყურადღება მიექცა მას შემდეგ, რაც პოლონეთში, ვარშავის უნივერსიტეტში მუშაობა დაიწყო არქიმანდრიტმა და პროფესორმა – მამა გრიგოლ ფერაძემ. გრ. ფერაძეს ჯერ კიდევ პოლონეთში ჩამოსვლამდე დიდი მიღწევები ჰქონდა: მაგ. ნაშრომები ჰქონდა გამოცემული მრავალ ენაზე, მათ შორის ქართულად, გერმანულად, ინგლისურად და ფრანგულად. პოლონეთში გრ. ფერაძემ დაბეჭდა მონოფიზიტური წარმოშობის უცნობი ქართული საგალობელი; ასევე გამოსცა სტატია საქართველოს როლის შესახებ ბალკანეთის სულიერი კულტურის ისტორიაში; პეტრე მოციქულის ლიტურგიის ქართული ვერსია; დიონისე არეოპაგელის აპოკრიფული წერილი პეტრე და პავლე

მოციქულების წამების შესახებ; ნაწყვეტები დღიურიდან, რომელსაც სირიის წმინდა მიწაზე მოგზაურობისას წერდა; რეცენზიათა სერიები; ასევე ნაწყვეტები საკუთარი სტატიებიდან, რომლებსაც გამოსცემდა ან გამოცემული ჰქონდა ქართულ, გერმანულ თუ ინგლისურ ენებზე. გრ. ფერაძე უმთავრესად ძველი ქართული ლიტერატურით იყო დაინტერესებული და თავისი სტატიების უმრავლესობას ვარშავის უნივერსიტეტის ჟურნალ „Elpis“-ში ზეჰდავდა. პოლონეთში ქართველოლოგიის განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის ასევე ჟურნალ „East-Orient“-ს, რომელიც პრომეთულ მოძრაობასთან ასოცირდებოდა. ჟურნალი 1930-1939 წლებში გამოდიოდა და მისი თემატიკა ძირითადად მოიცავდა კავკასიის ქვეყნების ისტორიის პოლიტიკურ და სოციოლოგიურ ასპექტებს.

უნდა აღინიშნოს ზოგიერთი საინფორმაციო ხასიათის სასარგებლო ნაშრომი, რომლებიც ომებს შორის პერიოდში დაიბეჭდა, მაგალითად ჯონ ქავთარაძის წიგნი საქართველოს ისტორიის შესახებ, სერგო ყურულიშვილის წიგნი საქართველოში ბოლშევიკების ბატონობის პერიოდის შესახებ, კაზიმირ მოჟენსკის წიგნი კავკასიის ეთნოგრაფიის შესახებ; ასევე საქართველოს ისტორია, ტადეუშ შპოტანსკის ავტორობით; საქართველოს ისტორიის ფრანგული ენიდან თარგმანი და ა.შ.

მეორე მსოფლიო ომის დაწყებამ პოლონეთში არა მარტო ქართველოლოგიური მუშაობა შეაფერხა, არამედ – ზოგადად სამეცნიერო კვლევა. მეორე მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგ პოლონეთში ქართველოლოგიის დარგი სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა. პროფესორმა გიორგი ნაკაშიძემ ომის დასასრულს პოლონეთი დატოვა. არქიმანდრიტმა გრიგოლ ფერაძემ 1942 წელს ტრაგიკულად დაასრულა სიცოცხლე ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკში. ქართველი ემიგრაცია, რომელიც ომამდე აქტიურად მოღვაწეობდა პოლონეთში, ომის შემდეგ ფაქტობრივად, აღარ არსებობდა. ამგვარი ვითარება არ შეცვლილა მანამ, სანამ იან ბრაუნი სასწავლებლად თბილისში არ გაემგზავრა. პოლონეთში დაბრუნების შემდეგ პროფესორმა ბრაუნმა პოლონეთში გააგრძელა ქართული და ბასკური ენების შესწავლა. მისი აკადემიური მიღწევების ვრცელი სიიდან უნდა აღინიშნოს

პოლონურ კოლექციებში ქართული და სომხური ხელნაწერების მოძიება და მათი კატალოგის შექმნა; შოთა რუსთველის პოემა „ვეფხისტყაოსნის“ თარგმნის შესახებ კონსულტაციები; ქართული და ბასკური ენების გრამატიკის შესახებ ნაშრომებისა და ენციკლოპედიის თავების დაწერა. მრავალი წლის განმავლობაში, პროფესორი იან ბრაუნი ზოგადად ქართული ენის, ლიტერატურისა და კულტურის ერთადერთი სპეციალისტი იყო პოლონეთში. 2002 წლის 20 ივნისს პროფესორი ბრაუნი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო აკადემიურ წევრად აირჩიეს პოლონეთში ქართველოლოგიის განვითარების საქმეში შეტანილი წვლილის გამო.

ბოლო დროს ქართველოლოგიასთან დაკავშირებული მნიშველოვანი ნაშრომები დაიბეჭდა პოლონეთში, მაგ. ბოგდან ბარანოვსკის „საქართველოს ისტორია“ და მისივე წიგნი მეთერამეტე-მეცხრამეტე საუკუნეებში პოლონელთა ქართული კულტურით დაინტერესების შესახებ; ენდრიუ ხოდუმსკის წიგნი კავკასიაში ეთნიკური ურთიერთობების შესახებ; დავიდ ლანგის საქართველოსა და სომხეთის შესახებ წიგნების პოლონურენოვანი თარგმანები; ქართული პოეზიის ანთოლოგია პოლონურ ენაზე; „ქართული ხელოვნების ისტორიის“ შალვა ამირანაშვილისა და პროფესორ ვოიციხ მატერსკისეული თარგმანი. რელიგიური და კულტურული ლიტერატურის შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ასევე 1972 წელს ლუბლინის კათოლიკური უნივერსიტეტის მიერ გამოცემულმა „კათოლიკურმა ენციკლოპედიამ“.

ამავე დროს პოლონეთის მართლმადიდებლური ეკლესია ქართული ეკლესიის თხოვნით იკვლევდა მამა გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას. შედეგად შესაძლებელი გახდა გრ. ფერაძის სრული სამეცნიერო მიღწევების შეკრება. მოპოვებული მასალის ნაწილი უკვე ითარგმნა ქართულად და დაიბეჭდა, მაგ. ისტორიულ ჟურნალ „არტანუჯის“ 2003 წლის მეთერთმეტე ნომერში.

პოლონეთში მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკური გარდაქმნების პარალელურად, იცვლებოდა ქართველოლოგიური მუშაობის ხასიათიც. 1991 წელს დაარსდა ქართულ-პოლონური საზოგადოება. ამავე წელს საზოგადოებამ

გამოსცა ჟურნალი „Pro Georgia. The work and materials on the history of Polish-Georgian relations“-ს (ნაშრომები და მასალები პოლონურ-ქართული ურთიერთობების შესახებ) პირველი ნომერი. ჟურნალის ყოველ ნომერს ჰქონდა შემდეგი სექციები: სტატიები და მეცნიერება – მასალები, დოკუმენტები; მოგონებები – ისტორია და კრიტიკული მიმოხილვა; ნეკროლოგია. მიუხედავად იმისა, რომ 2002 წლამდე ჟურნალი უფრო სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათისა იყო, მის პირველ ორ სექციაში, კერძოდ: „სტატიებსა და მეცნიერებაში“ და „დოკუმენტებსა და მოგონებებში“ იბეჭდებოდა მნიშვნელოვანი ნაშრომები. ჟურნალის დაარსება უკავშირდება პოლონეთში ქართველი ახალგაზრდა მეცნიერის – დავით ყოლბაიას ჩამოსვლას, რომლის რედაქტორობითაც გამოდიოდა „Pro Georgia“. დ. ყოლბაიამ პოლონურად თარგმნა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ხოლო ე. ბიედკამ გამოაქვეყნა იაკობ ცურტაველის „შუშანიკის წამების“ პოლონურენოვანი თარგმანი.

2002 წელს, „Pro Georgia“ ქართველოლოგიური ჟურნალი გახდა და ამჟამად მას ვარშავის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთ ევროპათმცოდნეობის ინსტიტუტი გამოსცემს, რომელსაც პროფესორი იან მალიცკი უბღვება. ამგვარად, დავით ყოლბაიამ „Pro Georgia“ გარდაქმნა პირველ ქართველოლოგიურ ჟურნალად პოლონეთში.

KARTVELOLOGICAL STUDIES IN POLAND (1920-2011)

Fr. Henryk Paprocki

Poland

Abstract: The present paper is a general review of the development of Kartvelology in Poland. However, this topic cannot obviously be expanded in a short article. Since, the compilation of a bibliography of works connected with Georgia has not been completed yet, further long-term work is needed to study Kartvelological research here. Nevertheless, I should try focus attention on the main issues by describing the basic stages of Kartvelological studies in Poland.

Key words: *kartvelology, Gregory Peradze*

The review of the development of Polish kartvelology, that I am going to present you in a moment, will not be a full exploitation of the subject. It is simply impossible. In fact, the bibliography of works relating to Georgia is still incomplete. In order to obtain a more comprehensive picture we still need a long-lasting study. Nevertheless, I can present the basic lines of development and achievements of Polish kartvelology, focusing on key issues.

In the reborn Poland after 1918 the first work on the history of Georgian literature and culture was undertaken by George Nakashidze. It was his initiative to publish an almanac devoted to the works of Shota Rustaveli. These works, however, gained much greater momentum, when Fr. Archimandrite Gregory Peradze came to Poland as a professor at Warsaw University. The achievements of Fr. Peradze before the arrival in Poland had already been impressive. He had published his works in many languages including Georgian, German, English and French. In Poland, Fr. Gregory Peradze published an unknown Georgian gospel coming from the monophysites, an article about Georgia's involvement in the history of spiritual culture in the Balkans, the Georgian version of the

Liturgy of the Apostle Peter, an apocryphal letter of Dionysius the Areopagite about the martyrdom of the Apostles Peter and Paul, fragments of his own diary from a trip to the Holy Land and Syria, a series of reviews, as well as excerpts from articles published at the time or previously in Georgian, German and English languages. Fr. Peradze was primarily interested in ancient Georgian literature and he published mostly in the journal of the University of Warsaw called "Elpis". A distinct role was played by a magazine titled „East-Orient” that was associated with the Promethean movement. It appeared in the years 1930-1939, and dealt with the history of the Caucasian countries from a political and sociological perspective.

Worth mentioning are some works of an informative nature, published in the interwar period, such as a book about the history of Georgia by John Kavtaradze, a book by Sergo Kurulishvili about Georgia under the rule of the Bolsheviks, the work on the ethnography of the Caucasus by Casimir Moszyński, history of Georgia written by Tadeusz Szpotkański, as well as a translation of the history of Georgia, translated from the French language.

The outbreak of World War II interrupted not only kartvelological studies, but in general all studies on Polish soil. After the Second World War, the situation of kartvelological studies in Poland was tragic. Professor George Nakashidze left Poland at the end of the war, and Fr. Archimandrite Gregory Peradze died in 1942 in Auschwitz concentration camp. The thriving Georgian emmigration from before the war, was now virtually non-existent. The situation did not change until John Braun went to study in Tbilisi. After returning to Poland professor Braun took up the study of the Georgian language, and Basque language. From the list of his vast achievements we should mention the catalog of Georgian and Armenian manuscripts in the Polish collections, consultation in translating the „Knight in the Tiger Skin” by Shota Rustaveli, works on grammar of the Georgian and Basque languages and a number of encyclopedic entries. For many years, Professor John Braun was the only specialist in Georgian language in Poland and in the broad sense of the terms, in culture and literature of Georgia. On June 20, 2002, in recognition of achievements, Professor Braun was elected a foreign (academic) member of the Georgian Academy of Sciences.

During this period, a significant number of important works relating to kartvelology appeared in Poland, such as the history of Georgia by Bohdan Baranowski and the same author's book about Polish interests in Georgian culture in the eighteenth and nineteenth centuries, the work of Andrew Chodubskiego in the field of ethnic relations in the Caucasus, translations of David Lang's books on Georgia and Armenia, the anthology of Georgian poetry, translation of Georgian art history by Shalva Amiranashvili and professor Wojciech Materski. The gap in studies of cultural and religious literature was to some extent filled by the „Catholic Encyclopedia”, published since 1972 by the Catholic University in Lublin.

At that time Polish Orthodox Church at the request of the Georgian Church was researching the life and work of Fr. Gregory Peradze, and managed to collect his complete scientific achievements. Some of these materials have already been translated into Georgian and published, among other things, in the eleventh issue of the historical journal „Artanudshi” in 2003.

Along with socio-political changes in Poland, the situation of kartvelology has changed too. In 1991 the Georgian-Polish Society was established. In the same year the society released the first issue of its journal „Pro Georgia. The work and materials on the history of Polish-Georgian relations”. The journal had the following sections in every issue: articles and studies – materials, documents; memories – chronicle and review; necrology. However, until 2002 this journal was popular-scientific in nature, although there were in it a number of valuable papers in the first two sections, namely in “articles and studies” and „documents and memories”. The very creation of the journal is linked to the arrival in Poland of the young Georgian scientist, David Kolbaia, who is the editor of „Pro Georgia”. He also published a translation into Polish of „Conversion of Kartli”, while E. Biedka published translation of „Martyrdom of Saint Shushanik” by James Curtaveli.

In 2002, the „Pro Georgia” became a journal of kartvelological studies and is published by Institute for East European Studies, Warsaw University, headed by director Jan Malicki. In this way, Mr. David Kolbaia transformed „Pro Georgia” into the first kartvelological journal in Poland. The arrival of Mr. Kolbaia in Poland, in a sense is a repetition of the situation from the interwar

period, when the arrival of the Georgians to Poland gave impetus to kartvelological research. Furthermore, the situation of kartvelology changed quite radically too.

Institute for East European Studies has decided to prepare for printing and publication of the collected works of St. Gregory Peradze. We present to you today the first two volumes of this work, as well as the recent issues of the journal „Pro Georgia”. This journal is celebrating its twentieth anniversary this year. It is hard to overstate here the merits of Mr. David Kolbaia as editor of this journal. This allows us to believe that kartvelological studies in Poland will continue to grow successfully.

საგამომცემლო ინფორმაცია

ქართველოლოგია ფართო გაგებით ნიშნავს ქართული კულტურის, ისტორიისა და ქართულ სამყაროსთან დაკავშირებული ჰუმანიტარული სფეროს სხვა დარგის შესწავლას. ეხენია: ენათმეცნიერება, ლიტერატურათმცოდნეობა, ხელოვნება, არქეოლოგია, ფოლკლორი, ეთნოგრაფია, წყაროთმცოდნეობა და სხვ.

ჟურნალი „ქართველოლოგი“ ორენოვანი (ქართული და ინგლისური), პროფესიული და აკადემიური ჟურნალია. ქართველოლოგიის დარგში მეცნიერული სიახლეების დანერგვასთან ერთად იგი მიზნად ისახავს ქართველ მკვლევართა ნარკვევების პოპულარიზაციას საერთაშორისო დონეზე და საზღვარგარეთული ქართველოლოგიური მეცნიერების გავრცელებას ქართულ სამეცნიერო წრეებში.

„ქართველოლოგი“ წელიწადში ორჯერ გამოდის როგორც ბეჭდური, ასევე ელექტრონული სახით. 1993-2009 წლებში იგი მხოლოდ ბეჭდურად გამოდიოდა (NN 1-15). გამომცემელია „ქართველოლოგიური სკოლის ცენტრი“ (თსუ), ფინანსური მხარდაშეწერი „ქართველოლოგიური სკოლის ფონდი.“ დამმარსებელი და მთავარი რედაქტორია ელგუჯა ხინთიბიძე. 2011-2013 წლებში ჟურნალი ფინანსდება საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის, რუსთაველის ფონდის გრანტით.

სარედაქციო კოლეგია:

ჟურნალის ირგვლივ შემოკრებილი უცხოელი ავტორები თავიანთ ქართველ კოლეგებთან ერთად არიან „ქართველოლოგის“ სარედაქციო კოლეგიის წევრები, აქტიური მონაწილეები ჟურნალის სამეცნიერო სტილისა და ფორმის ჩამოყალიბებაში, სამეცნიერო სტატიების ავტორები, ზოგიერთ შემთხვევაში გამოსაქვეყნებელი სტატიების რევენზენტები და თავიანთ ქვეყნებსა და სამეცნიერო ცენტრებში ქართველოლოგიის პრობლემეტიკის პოპულარიზატორები.

მთავარი რედაქტორი: ელგუჯა ხინთიბიძე

ინგლისური ტექსტის რედაქტორი: არიანე ჭანტურია

ბახტაძე მიხეილ (ისტორია) – საქართველო; ბეინენი ზერტ (რუსთაველოლოგია) – აშშ; ბოედერი ვინფრიდ (ენათმეცნიერება) – გერმანია; ბუაჩიძე გასტონ (ქართველოლოგი) – საფრანგეთი;

დობორჯგინიძე ნინო (ენათმეცნიერება) – საქართველო; ენოხი რუფენ (ქართული ენა, ქართულ-ებრაული კულტურული ურთიერთობები) – ისრაელი; კოჯიმა იასუჰირო (ქართველური ენები) – იაპონია; კუდავა ბუბა (ხელნაწერთმცოდნეობა) – საქართველო; ლიჩელი ვახტანგ (არქეოლოგია) – საქართველო; მაგაროტო ლუიჯი (ქართული ლიტერატურა) – იტალია; მელიქიშვილი დამანა (ქართული ენა) – საქართველო; ნიკოლეიშვილი ავთანდილ (ქართული ლიტერატურა) – საქართველო; ნოცუნი პრშემისლავ (არქეოლოგია) – პოლონეთი; რატიანი ირმა (ლიტერატურათმცოდნეობა) – საქართველო; სიხარულიძე ქეთევან (ფოლკლორი) – საქართველო; ტიუტი კევი (ეთნოგრაფია და ფოლკლორი) – კანადა; უტიე ბერნარ (მედიევისტიკა) – საფრანგეთი; ფეჩნრიხი ჰაინც (ქართული ენათმეცნიერება) – გერმანია; შურღაია გაგა (ქართული ლიტერატურა) – იტალია; ჩიხლაძე ნინო (ქართული ხელოვნების ისტორია) – საქართველო; ხოტივარ-იუნგერი შტეფი (ქართული ლიტერატურა) – გერმანია.

ჟურნალის თითოეული ნომრის მომზადებას და გამოქვეყნებას ახორცილებს გამგეობა: ხინთიბიძე ელგუჯა, ჭანტურია არიანე, მელიქიძე თამარ, ჯავახაძე ირინა, გულიაშვილი სოფიო, ვარდოსანიძე ცირა.

ჟურნალის სარედაქციო საბჭო, საგამომცემლო ჯგუფი და რევენუენტები ზოგიერთ შემთხვევაში არ იზიარებენ გამოქვეყნებული სტატიების სტილისტურ თავისებურებებს და მათში გამოთქმულ თვალსაზრისებს.

© ქართველოლოგი

ქართველოლოგიური სკოლის
ფონდი; 13, ჭავჭავაძის გამზირი,
თსუ, 0179, თბილისი, საქართველო
ტელ.: 99532 2 29 08 33;
ფაქსი: 99532 2 25 25 01
ელფოსტა: kartvcentre@hotmail.com;
kartvelologist@gmail.com
ვებგვერდი: kartvelologi.tsu.ge

© KARTVELOLOGIST

Fund for Kartvelian Studies,
13, Chavchavadze Ave., TSU
0179, Tbilisi, Georgia
Tel.: 99532 2 29 08 33
Fax: 99532 2 25 25 01
Email: kartvcentre@hotmail.com;
kartvelologist@gmail.com
Website: kartvelologi.tsu.ge